

3

КИЇВ-1987

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- На шляхах перебудови: пошук, досвід і проблеми
- Близькосхідний регіон у політиці сучасного імперіалізму
- Деякі питання використання та оцінки фактів у процесі історичного дослідження
- Критика тлумачень причин християнізації Росії в буржуазній історіографії

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори доктор іст. наук М. В. Коваль,

канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори Л. Б. Молдаванська, О. В. Дивуля

Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 12.01.87. Підп. до друку 23.02.87. БФ 22066. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,6. Тираж 2780 пр. Зам. 0-8.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинг», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 3 (312), март, 1987. Інститут історії Академії наук Української ССР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — Філіал Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Науковий журнал. Основан в 1957 г. Выходит еженедельно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкинг», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований в 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (312)

БЕРЕЗЕНЬ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Мисниченко В. П. (Харків). На шляхах перебудови: пошук, досвід і проблеми 5

* * *

Полюк С. П., Толстов С. В. Близькосхідний регіон у політиці сучасного імперіалізму 16

Методологія та методика історичних досліджень

Ваколюк В. С. Деякі питання використання та оцінки фактів у процесі історичного дослідження 27

Проти буржуазної фальсифікації історії

Гломозда К. Ю. Критика тлумачень причин християнізації Русі в буржуазній історіографії 34

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Єршова Т. В. Діяльність партійних контрольних комісій по зміцненню єдності рядів КП(б)У (1920—1934 рр.) 44

Піскорська Г. А. Деякі питання партійного будівництва на Україні в період соціалістичної революції у висвітленні наукових та суспільно-політичних журналів УСРР 20-х — першої пол. 30-х років 53

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення соціалізму в СРСР

Хідекелі А. В., Прилюк В. Д., Гресь О. І. Висвітлення питань науково-технічного прогресу в періодичній пресі Української РСР (1983—1985 рр.) 64

Селезньова О. С. Робота громадських організацій серед жінок в Українській РСР (1971—1980 рр.) 73

Лутай М. Є. (Житомир). Керівництво парторганізацій вузів України науково-дослідною роботою студентів (1976—1980 рр.) 81

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Румянцева В. В. Деякі підсумки розвитку генеалогії 89

* * *

Герасименко В. І. (Одеса), Красников О. П. (Белгород). Компартія України — організатор підготовки механізаторських кадрів для сільського господарства (1946—1950 рр.) 99

Корінний М. М. Виникнення легенди про апостола Андрія 105

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Заболотний Г. Д. (Одеса). Діяльність парторганізацій України по розвитку матеріально-технічної бази радіомовлення і телебачення (70-ті — середина 80-х років)	112
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Рудик П. А. (Чернівці). Питання методики вивчення Програми і Статуту КПРС	120
---	-----

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Плामеницька О. А. Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського	128
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Смолій В. А., Мазурик В. С. Устим Кармалюк — визначний керівник анти-кріпосницької боротьби селян України (До 200-річчя з дня народження)	135
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Шаталіна Є. П. Документальна історія промисловості та робітничого класу Харківщини	140
Гошуляк І. Л., Діброва С. С. По сторінках героїчної історії	141
Січкарь Г. В., Шевченко С. М. З урахуванням сучасних вимог	143
Лукач Б. І., Хороших О. В. Історія комсомольської пісні	145
Шульга І. Г. (Вінниця). Дослідження з історії феодалізму	146
Станко В. Н. (Одеса). Мезолітичні пам'ятки на території України	148
Віднянський С. В., Даниленко В. М. Співробітництво в ім'я миру і соціального прогресу	149

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1986 р.)	150
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Раковський М. Ю. (Одеса), Попова Т. М. (Одеса). Республіканська наукова студентська конференція «Великий Жовтень і сучасність»	156
Шевченко Л. А. Розширене виїзне засідання Наукової ради «Історія радянського суспільства»	157
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. І. Кучером	158
Теми дисертацій і монографій	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Мысниченко В. П. (*Харьков*). На путях перестройки: поиск, опыт и проблемы 5

* * *

- Полюк С. П., Толстов С. В. Ближневосточный регион в политике современного империализма 16

Методология и методика исторических исследований

- Ваколюк В. С. Некоторые вопросы использования и оценки фактов в процессе исторического исследования 27

Против буржуазной фальсификации истории

- Гломозда К. Е. Критика толкований причин христианизации Руси в буржуазной историографии 34

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Ершова Т. В. Деятельность партийных контрольных комиссий по укреплению единства рядов КП(б)У (1920—1934 гг.) 44
- Пискорская Г. А. Некоторые вопросы партийного строительства на Украине в период социалистической революции в освещении научных и общественно-политических журналов УССР 20-х — первой пол. 30-х годов 53

СООБЩЕНИЯ

Вопросы совершенствования социализма в СССР

- Хидекели А. В., Прилюк В. Д., Гресь О. И. Освещение вопросов научно-технического прогресса в периодической прессе Украинской ССР (1983—1985 гг.) 64
- Селезнева Е. С. Работа общественных организаций среди женщин в Украинской ССР (1971—1980 гг.) 73
- Лутай М. Е. (*Житомир*). Руководство парторганизаций вузов Украины научно-исследовательской работой студентов (1976—1980 гг.) 81

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Румянцева В. В. Некоторые итоги развития генеалогии 89

* * *

- Герасименко В. И. (*Одесса*), Красников А. А. (*Белгород*). Компартия Украины — организатор подготовки механизаторских кадров для сельского хозяйства (1946—1950 гг.) 99
- Коренной Н. Н. Возникновение легенды об апостоле Андрее 105

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Заболотный Г. Д. (*Одесса*). Деятельность парторганизаций Украины по развитию материально-технической базы радиовещания и телевидения (70-е — середина 80-х годов) 112

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Рудик П. А. (*Черновцы*). Вопросы методики изучения Программы и Устава КПСС 120

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Пламеницкая О. А. Средневековая жилищная застройка Каменца-Подольского 128

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Смолий В. А., Мазурик В. С. Устим Кармалюк — видный руководитель анти-крепостнической борьбы крестьян Украины (К 200-летию со дня рождения) 135

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Шаталина Е. П. Документальная история промышленности и рабочего класса Харьковщины	140
Гошуляк И. Л., Диброва С. С. По страницам героической истории	141
Сичкарь Г. В., Шевченко С. М. С учетом современных требований	143
Лукач Б. И., Хороших А. В. История комсомольской песни	145
Шульга И. Г. (Винница). Исследование по истории феодализма	146
Станко В. Н. (Одесса). Мезолитические памятники на территории Украины	148
Виднянский С. В., Даниленко В. Н. Сотрудничество во имя мира и социального прогресса	149

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1986 г.)	150
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Раковский М. Е. (Одесса), Попова Т. Н. (Одесса). Республиканская научная студенческая конференция «Великий Октябрь и современность»	156
Шевченко Л. А. Расширенное выездное заседание Научного совета «История советского общества»	157
Пянчук Ю. А. Защита докторской диссертации В. И. Кучером	158
Темы диссертаций и монографий	158

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. П. МИСНИЧЕНКО,
перший секретар Харківського обкому Компартії України

НА ШЛЯХАХ ПЕРЕБУДОВИ: ПОШУК, ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ

Новизна, масштабність і складність завдань, поставлених у рішеннях XXVII з'їзду КПРС, характер і своєрідність наших днів вимагають від комуністів, усіх партійних організацій наполегливих зусиль, високої дисципліни, цілеспрямованості й самовідданості. «Ми вступили в такий етап післяз'їздівської діяльності,— підкреслював М. С. Горбачов на червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС,— коли повинні показати вміння перебудовуватися та будувати, шукати нових форм і методів, ні на хвилину не втішаючись досягнутим. Тепер головним критерієм оцінок стають досягнення динамічних темпів розвитку економіки, високі показники ефективності, серйозні позитивні зміни в соціальній сфері»¹.

Варто відзначити, що ідеї перебудови із розумінням сприйняли більшість наших кадрів і починають втілювати їх у практичні справи. Швидше, з великою наполегливістю і вмінням розв'язується багато економічних, соціальних і виховних завдань, підвищилась відповідальність, зросли відвертість і гострота обговорюваних питань, рівень критики і самокритики, з'явилося багато цікавих пропозицій, задумів, реалізація яких, безумовно, піднесе рівень партійного керівництва в усіх напрямках господарського і культурного будівництва.

Процес перебудови набирає сили в усіх сферах нашого життя, позитивно позначається на результатах роботи. Про це свідчать підсумки першого року дванадцятої п'ятирічки. У промисловості області приріст обсягу виробництва становить 4,1%, продуктивності праці — 4,6%, що перевищує планові показники. Розширилися масштаби реконструкції і технічного переозброєння підприємств. Зросли обсяги виробництва і продажу державі м'яса, молока, яєць, вовни. Поліпшили роботу підприємства транспорту, зв'язку і будівництва. З 1 січня 1987 р. завершено переведення об'єднань і підприємств усіх галузей промисловості на нові умови господарювання. Разом з тим ми усвідомлюємо, що «перебуваємо,— як відзначав М. С. Горбачов на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС,— ще на початковому етапі перебудови»^{1а}. Потрібно забезпечити не нижчі, ніж у минулому році, темпи зростання обсягів виробництва і продуктивності праці, прискорити темпи науково-технічного прогресу і оновлення виготовлюваних виробів, різко підвищити їх якість. Успішне розв'язання цих завдань потребує нових, нетрадиційних підходів, докорінної перебудови роботи партійних організацій і господарських органів, кожного комуніста, посилення виховання людей, активізації людського фактора. «Розвинення свідомості мас,— писав В. І. Ленін,— лишається, як і завжди, базою і головним змістом всієї нашої роботи»².

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 16 черв. 1986 р.— К., 1986.— С. 6.

^{1а} Рад. Україна.— 1987.— 28 січ.

² Ленін В. І. Уроки московського повстання // Повне зібр. творів.— Т. 13.— С. 352—353.

Потрібно об'єктивно визнати, що процес перебудови йде поки що складно, нерівномірно, суперечливо. Даються взнаки схильність до старих звичок, інерція мислення, пасивність та самозаспокоєність. В області є працівники, серед них і керівні, які підмінюють перебудову розмовами про неї, не добиваються докорінного удосконалення стилю роботи, розвитку критики і самокритики, гласності. Внаслідок цього ще не настав перелом у використанні інтенсивних факторів розвитку економіки, зміцненні дисципліни, організованості й відповідальності кадрів, підвищенні ролі трудових колективів у виконанні планових завдань і соціалістичних зобов'язань. Це видно на прикладі тих підприємств, які погано працювали в минулому році. Серед них — заводи 8-й державний підшипниковий, тракторних двигунів, Лозовський ковальсько-механічний, які погіршили економічні показники, підводили інших несвоєчасним виконанням договірних зобов'язань. Не можна вважати, що цим колективам не приділялась увага. Проводилася предметна робота з їх керівниками. У деяких випадках довелося навіть вживати надзвичайних заходів — на двох великих підприємствах було замінено директорів і на одному — секретаря партійного комітету.

Але це не можна вважати виходом із складного становища. Із усього цього ми робимо висновки: не досить ефективно впливають на стан справ у колективах члени бюро обкому партії, виконкому обласної Ради народних депутатів, працівники інших організацій. Все ще побутує такий підхід: не стільки усувати на місцях недоліки, скільки обмежуватися їх виявленням і критикою винних. Ці питання дуже гостро і принципово ставилися на пленумі обкому партії, який обговорював хід перебудови роботи партійних, радянських і господарських органів по забезпеченню прискорення інтенсифікації народного господарства області відповідно до рішень XXVII з'їзду КПРС. На пленумі була чітко сформульована думка про те, що відповідальність за посилення впливу перебудови на прискорення соціально-економічного розвитку покладається на членів і кандидатів у члени обкому партії, увесь партійний, радянський, господарський та ідеологічний актив.

Одне з найважливіших завдань, яке розв'язує сьогодні обласна партійна організація — істотно поліпшити використання великого виробничого і наукового потенціалу Харківщини. Ця мета ставилася і раніше. За останні шість років увесь приріст обсягів промислового виробництва забезпечувався за рахунок підвищення продуктивності праці, практично без збільшення затрат матеріальних і енергетичних ресурсів. Але в дію вводилися фактично лише ті резерви, які лежали на поверхні. Сьогодні треба приступити до приведення в дію глибинних резервів, по-справжньому взятися за інтенсифікацію виробництва.

З ініціативи заводів турбінного, верстатобудівного та «Електроважмаш», схваленої бюро обкому партії, з 30 червня 1986 р. промисловість області перейшла на двозмінний режим роботи, а де в цьому була потреба — і на тризмінний. Цьому передувала велика підготовча робота. На найважливіших ділянках додатково було створено 380 партійних і понад 200 партійно-комсомольських груп, затверджено 1700 парторганізаторів. Питання переведення на новий режим ґрунтовно обговорювалися на партійних і робітничих зборах, у місцевій пресі, по телебаченню і радіо. На підприємствах розроблені додаткові заходи морального і матеріального стимулювання робітників. Змінено графіки руху міського транспорту, роботи дитячих садків і ясел, їдалень, поліклінік, інших закладів сфери обслуговування.

Цей перехід — не якийсь надзвичайний захід. Він викликаний розумінням, що чим складнішим і дорожчим є встановлене устаткування, тим повніше воно повинно використовуватися. Новий режим роботи створює умови для дійсного прискорення технічного переозброєння підприємств і оновлення продукції, створення на вивільнених від застарілого устаткування площах підрозділів підготовки виробництва,

цехів механізації і автоматизації, організації випуску товарів народного споживання.

Що дала двозмінна робота вже на першому етапі? Вилучено з експлуатації близько 3 тис. одиниць зайвого застарілого і встановлено близько тисячі одиниць високопродуктивного нового устаткування. Вивільнено 50 тис. кв. м виробничих площ, які використовуються на вказані вище цілі. Крім того, створено тисячі робочих місць для виробничої практики школярів 9—10 класів. За рахунок скорочення кількості робітників, зайнятих у першій зміні, доведена до норми кількість місць у заводських їдальнях, побутових приміщеннях, душових, і, нарешті, за минулий час коефіцієнт змінності використання устаткування в машинобудуванні зріс із 1,47 до 1,6, тобто більше, ніж за десяту п'ятирічку. Ми поставили мету: підвищити коефіцієнт змінності на кінець п'ятирічки до 1,7—1,8, а унікального високопродуктивного устаткування — до 2—2,5, вивільнити не менше 200 тис. кв. м виробничих площ.

Проте не всі наші керівні кадри проявляють себе однаково в цій роботі. Ось як, наприклад, діяли ініціатори переходу на двозмінну роботу. Дирекція і партком виробничого об'єднання «Турбоатом» взяли за впровадження двозмінної роботи сміливо й енергійно. Під їх керівництвом спеціалісти й організатори виробництва оперативно приймали і здійснювали необхідні рішення по укомплектуванню змін кадрами, повному завантаженню верстатів з числовим програмним управлінням (ЧПУ), обробних центрів, демонтажу зайвих верстатів, раціональному використанню вивільнених площ. Зовсім з іншим підходом довелося зіткнутися на заводах тракторних двигунів і піднімально-транспортного устаткування. Керівники цих підприємств О. П. Винник і М. О. Тихонов вагалися, не наважуючись позбутися непотрібного устаткування, а парткомом їх вчасно не поправили.

В області зосереджений потужний науковий потенціал — більше 200 науково-дослідних, проектних і конструкторських організацій. Дуже важливо добитися, щоб виконані ними проекти і розробки повною мірою відповідали меті прискорення науково-технічного прогресу. Розв'язанню цього завдання допомагають ради сприяння науково-технічному прогресу при обкомі, міськкоммах і райкоммах партії. Вони розглянули і визначили основні напрями прискорення науково-технічного прогресу на дванадцяті п'ятирічку. Ці напрями покладені в основу обласних комплексних науково-технічних програм: «Якість», «Ресурси», «Енергокомплекс», «Агрокомплекс», «Транспорт і зв'язок». Із врахуванням досвіду ленінградців сформована програма «Інтенсифікація».

Корисний досвід інтенсифікації науково-дослідної діяльності нагромадили інститути фізико-технічний АН УРСР «ВНДІЕлектромаш», «Діпросталь». Тут знайдено і широко застосовуються нові ефективні форми організації праці. Для розв'язання конкретних актуальних завдань створюються цільові відділи і лабораторії — своєрідні підрядні бригади в науці. Соціалістичне змагання, система матеріального і морального стимулювання працівників зорієнтовані на досягнення високих кінцевих результатів. Це дало змогу подвоїти економічну ефективність виконуваних інститутами розробок. Бюро обкому партії схвалило цей досвід і рекомендувало широко його розповсюджувати.

Проте не всі проектні організації зуміли виробити нові підходи до розв'язання питань науково-технічного прогресу. На червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС критикувався харківський інститут «Укрдіпромаш» Мінверстатопрому за низьку якість проектних рішень. Розроблений колективом проект реконструкції Вознесенського заводу гідропресів передбачав збільшення кількості працюючих більше ніж у п'ять разів, а приріст продуктивності праці — лише на 70%, та й то головним чином за рахунок зростання цін на продукцію³.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 16 черв. 1986 р.— С. 22.

З цієї критики було зроблено належні висновки. Бюро обкому партії визнало діяльність «Укрдіпромашу» незадовільною. До суворої партійної відповідальності притягнуто директора інституту Б. І. Кривошапку та інших керівних працівників, визнано неможливим далі перебування на посаді головного інженера Б. Ф. Сироти. Багато проектів технічного переозброєння і реконструкції, намічені до реалізації в дванадцятій п'ятирічці, були піддані експертизі. Ті з них, що не відповідали завданням прискорення науково-технічного прогресу, довелося відхилити.

Аналіз показує, що є в нас ще й інші наукові колективи, які працюють без високої віддачі, займаються складанням для міністрів всіляких звітів, довідок, проектів методичних вказівок замість того, щоб виконувати основну роботу — розробляти і впроваджувати нову техніку і технологію, дбати про технічне переозброєння підприємств. Обком партії поставив у зв'язку з цим високі вимоги до Харківського міськкому, райкомів партії, первинних парторганізацій інститутів і проектних організацій, зобов'язав їх націлювати наукові колективи на розробку пріоритетних напрямів науково-технічного прогресу.

У Харкові є багато невеликих філіалів різних науково-дослідних інститутів (НДІ) і конструкторських бюро (КБ), які розміщені в інших містах. Їх віддача, як показує аналіз, у кілька разів менша у порівнянні з великими науковими колективами. Обком партії вносив пропозиції про їх ліквідацію, але поки що нас не підтримали. Адже за рахунок розформування цих безперспективних філіалів можна зміцнити колективи, які працюють на дійсно пріоритетних, перспективних напрямках.

Темпи прискорення науково-технічного прогресу багато в чому залежатимуть від того, як вузи області перебудують підготовку спеціалістів для народного господарства. Ефективним є перенесення частини навчального процесу безпосередньо на виробництво. З цієї метою на підприємствах і в організаціях області відкрито понад 80 філіалів кафедр вузів. У 1986 р. на базі Харківського політехнічного інституту створений навчально-науково-виробничий центр «Хімічне машинобудування». Тут організовано практику і наукову роботу студентів, функціонує система підвищення кваліфікації інженерно-технічних кадрів. Така форма інтеграції виробництва, науки і освіти приносить високу ефективність, дає змогу здійснювати профільовану підготовку спеціалістів на замовлення конкретних підприємств.

Найважливішим фактором прискорення є докорінне підвищення якості продукції. «По суті йдеться про питання величезної соціально-економічної значимості, — підкреслив М. С. Горбачов на нараді в ЦК КПРС з питання запровадження державного приймання продукції в об'єднаннях і на підприємствах промислових міністерств, — бо в якості продукції підсумовується результат роботи всіх галузей економіки. Мова — про те, що за продукція надходить у народне господарство і визначає його технічний рівень, що визначає і життєві побутові умови людини, задовольняє її потреби. Звідси — й настрій людей, і їх ставлення до всіх процесів, що відбуваються в країні»⁴. Питання якості саме життя поставило на порядок денний, у центр перебудови. Адже без їх розв'язання не можна досягти позитивних змін у всіх сферах економіки. Саме через високу якість, найкращу в світі продукцію, нову техніку і технологію можна досягти реального прискорення.

В області розроблено і здійснюється комплексна програма «Якість», яка передбачає збільшення випуску машинобудівної продукції вищої категорії якості до 85—90% у обсязі атестованої. Варто зауважити, що багато трудових колективів з високим почуттям відповідальності підходять до її виконання. Це насамперед заводи «Кондиціонер», електро-

⁴ Рад. Україна. — 1986. — 16 листоп.

технічний, «Світло шахтаря», де вже сьогодні практично вся продукція випускається з державним Знаком якості. А в цілому по області питома вага продукції вищої категорії якості в обсягу атестованої становить 62%, а в машинобудуванні 73%.

Проте такі зміни відбулися далеко не скрізь. Багато керівників, як і раніше, схильні до валових, кількісних показників, не розуміють до кінця політичного значення питань якості. А партійні організації часто миряться з цим. Низька якість, погана, неякісна робота — це один з найнебезпечніших видів марнотратства — праці, ресурсів, усього народного добра. Лише в минулому році через порушення технологічної дисципліни, вимог державних стандартів та нормативно-технічної документації більше 300 разів заборонявся випуск продукції, а до 50 підприємств застосовані економічні санкції на суму близько 16 млн. карбованців. І, як наслідок, позбавлено Знака якості багато виробів, серед них тепловозні дизелі, магнітофони, велосипеди.

Бюро обкому партії розглянуло роботу Комінтернівського райкому партії і поставило перед ним серйозні вимоги щодо усунення недоліків у виконанні рішень XXVII з'їзду КПРС про докорінне підвищення технічного рівня, якості і конкурентноспроможності продукції. Відсутність чіткої системи у цій справі, партійної вимогливості до керівних кадрів, спеціалістів призвела до того, що в районі питома вага продукції вищої категорії якості скоротилася більше ніж у два рази і становила 4,9% від загального обсягу виробництва. Такі недоліки мають місце також у Київському, Орджонікідзевському, Дергачівському та ряді інших районів. Ці факти стали предметом уважного і всебічного розгляду в партійних комітетах, на зборах комуністів, у радах сприяння науково-технічному прогресу.

З початку поточного року на ряді підприємств області здійснюється приймання продукції органами Держстандарту. Воно охоплює одну третину загального обсягу вироблюваної продукції. У зв'язку з цим було проведено велику підготовчу роботу, завдяки чому вдалося уникнути значних труднощів у здачі готової продукції. Але таке становище не скрізь. Дехто, як і раніше, сподівається на якісь пільги й допомогу, затримує виконання намічених заходів. Такі упущення мали місце на заводі агрегатних верстатів та інших підприємствах. Доводилося до деяких працівників вживати заходів — і виховних, і суворого партійного впливу, щоб виправити становище, допомогти справитися з поставленим завданням. Адже якість — це підсумок всієї нашої діяльності, це стиль роботи, єдність слова і діла, подолання застарілих стереотипів мислення і дії.

Намітилися деякі позитивні тенденції в агропромисловому комплексі області. Перебудова тут проходить в усіх напрямках: організаційна, структурна, психологічна. Робиться багато чого, щоб найближчими роками значно поліпшити постачання населення продуктами харчування. А якщо перейти на мову цифр, то вже в поточному році необхідно продати державі 1 млн. 130 тис. т зерна, майже 3 млн. т цукрових буряків, понад 210 тис. т м'яса і 910 тис. т молока. Завдання великі, важкі, але для їх розв'язання маємо необхідну матеріальну базу і кадровий потенціал. У всіх районах області збудовані агрохімкомплекси, які дають можливість на строго науковій основі вносити добрива на поля, вдвічі скоротити їх втрати під час транспортування і зберігання. Зараз на місцях проводиться робота щодо повного освоєння потужностей агрохімкомплексів. Розширюються масштаби використання як добрива рідкого аміаку. При роздавальних станціях аміакопроводу «Тольятті—Одеса» збудовано 5 міжгосподарських установок для щоденного виготовлення на кожній з них по 800—1000 т аміачної води. Здійснення заходів по підвищенню ефективності засобів хімізації дасть можливість додатково за рік одержувати 400 тис. т зерна, 430 тис. т цукрових буряків, 220 тис. т кормових одиниць кормів.

Останнім часом в експлуатацію введено 7 насіннеобробних заводів, завершується спорудження ще 3 таких об'єктів. Реалізація наміченої програми по насінництву забезпечить добавку врожаю на один-півтора центнера зерна з гектара. Науково-технічний прогрес широко охопив кормовиробництво. Для потреб сільського господарства підприємства м. Харкова виготовили 250 малогабаритних агрегатів «Харків'янка», на яких готується розсипний комбікорм з додаванням необхідних мікроелементів. У цьому році такі агрегати одержить кожне господарство області.

Інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва ми якнайтісніше пов'язуємо з вирішенням соціальних завдань, створенням хороших умов праці, побуту і відпочинку. У 1986 р. на селі збудовано 410 тис. кв. м житла, виконано завдання по спорудженню шкіл, будинків культури і клубів, дитячих дошкільних закладів.

Чому ж, незважаючи на позитивні зміни, перебудова в агропромисловому комплексі відбувається повільно? Протягом ряду останніх років нам не вдається одержати запланованих урожаїв зерна та інших культур, за що область цілком правильно була піддана критиці на грудневому (1986 р.) Пленумі ЦК Компартії України⁵. Одна з причин полягає в тому, що на місцях ще багато ведеться розмов про перебудову, її значення у розв'язанні поставлених завдань. А справи шкодять насамперед не стільки погодні умови, скільки пряма безвідповідальність, неорганізованість багатьох керівних працівників господарств, недостатня компетентність керівництва з боку РАПО. Про це свідчить і той факт, що в умовах, які нічим не гірші, ніж в інших, господарства Близнюківського і Сахновщинського районів зібрали зернових на 4—6 ц з гектара менше, ніж у середньому по області. На жаль, живуча й така хибна практика, як планування зверху площ, поголів'я «від рівня досягнутого».

В останні роки не раз доводилося вислуховувати зауваження господарників про скосування їхньої ініціативи. Були на це підстави. Але тепер їх немає. І варто відзначити, що не всі наші керівники змогли працювати в нових умовах. Проявляється сила інерції, звичка чекати вказівок зверху. Ось один з прикладів. Держава дозволила колгоспам і радгоспам реалізувати близько 30% плодоовочевої продукції на ринках. Проте багато керівників зайняли очікувальну позицію, діставши самостійність, вони ніби розучилися приймати рішення. В результаті на ринках області було продано лише близько 3% плодоовочевої продукції.

Сьогодні невідкладним завданням партійних, радянських, сільськогосподарських органів є організоване проведення зимівлі худоби, нарощування продуктивності тваринництва, виконання щомісячних графіків заготівлі м'яса, молока, яєць, підготовка до вирощування високого врожаю зернових та інших сільськогосподарських культур. Адже йдеться про виконання Продовольчої програми, постачання продуктами харчування населення.

Перебудова зустріла розуміння, активну участь усіх ланок обласної партійної організації, кожного комуніста. Про це свідчить і звітновиборна кампанія, де комуністи з критичних позицій проаналізували перші підсумки роботи після XXVII з'їзду партії, намітили шляхи подолання недоліків, які стримують процес оновлення. Характерними для неї були: гострота поставлених питань, висока вимогливість, прагнення кожного брати участь у процесі перебудови.

Виходячи з рішень квітневого (1985 р.), червневого (1986 р.) Пленумів ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, партійні комітети області наполегливо займаються перебудовою своєї діяльності. Адже всім зрозуміло, що по-справжньому вони зможуть очолити боротьбу трудящих за

⁵ Рад. Україна.— 1986.— 9 груд.

наведення належного порядку лише тоді, коли самі покажуть приклад нового підходу до справи і максимум зусиль віддадуть роботі безпосередньо в первинних парторганізаціях, трудових колективах, розвиваючи самостійність та ініціативу на місцях. З цих питань обкомом партії розробляються і здійснюються основні вимоги, спрямовані на дальше удосконалення всієї організаційно-партійної і масово-політичної роботи. Обком партії виходить з настанов січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, що «поглиблювати перебудову — значить насамперед перебудовувати роботу самої партії, її кадрів на всіх рівнях..., послідовно проводити в усіх ланках ленінські принципи і норми партійного життя»^{5а}.

Активно проводять перебудову роботи Чугуївський міськом, Богодухівський, Ленінський, Київський райкоми партії, партійні комітети заводів тракторного, турбінного, управління будівництва «Харківметробуд», колгоспу ім. Калініна Першотравневого району та ін.

Сьогодні переважна більшість секретарів партійних комітетів працюють самовіддано, не шкодуючи ні сил, ні часу, задають хороший тон у роботі, демонструючи широту політичного світогляду, високу відповідальність, критичність і самокритичність в оцінках, партійність у найвищому розумінні цього слова. Надійно і з перспективою, по-діловому працюють перші секретарі Куп'янського міському партії О. М. Мясников, Богодухівського райкому партії С. Г. Мороз, Ленінського — М. А. Варжайов. Що насамперед відзначає їх стиль роботи? Це те, що вони багато роблять у справі підвищення бойовитості партійних організацій, удосконалення роботи з кадрами, зміцнення дисципліни, глибоко вникають у діяльність державних і господарських органів, підносять їх роль у розв'язанні поставлених завдань. Але будемо відверті: ще є керівники, які не вміють або не бажають працювати по-новому. Розглядаючи підсумки роботи за перший рік нинішньої п'ятирічки, ми ретельно проаналізували ділові й політичні якості керівників різних рангів і переконалися, що ряд колективів очолюють явно слабкі, некомпетентні працівники. Все це вимагало від партійних комітетів, первинних партійних організацій ще раз переглянути роботу з кадрами і привести її у відповідність з вимогами XXVII з'їзду партії, зміцнити відстаючі ділянки компетентними, ініціативними працівниками, здатними виправити справу. Є в нас і такі керівники, які допускають зловживання, поводять себе нескромно. Таким фактам дається найсуворіша партійна оцінка. Найближчим часом питання кадрової роботи обговорюватимуться на пленумі обкому партії.

Принциповим є питання про розширення гласності, без якої, як підкреслювалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, немає і не буде демократизму, політичної творчості мас, їхньої участі в управлінні. Словом, розширення гласності — питання політичне⁶. Зрозуміло, гласність потрібна для того, щоб трудящі могли активно впливати на стан справ, на усунення недоліків. Вона примушує винних давати звіт перед громадськістю, краще усвідомлювати й швидше виправляти помилки. Замовчування, приховування недоліків у роботі, нічого, крім шкоди справі комуністичного будівництва, дати не може, бо тим самим маси — головна сила суспільного прогресу — мимовільно усуваються від боротьби з недоліками. Виправляючи працівників, які боялися критики, В. І. Ленін говорив, що «...гласність є меч, який сам зціляє заподіювані ним рани»⁷. Забезпечуючи гласність, партійні комітети області разом з тим піклуються, щоб критика недоліків мала діловий, творчий характер, була обґрунтованою.

В області утверджується система постійного інформування комуністів, усіх трудящих про діяльність партійних і радянських органів.

^{5а} Рад. Україна. — 1987. — 29 січ.

⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 71—72.

⁷ Ленін В. І. Розмова // Повне збір. творів. — Т. 23. — С. 51.

Трибуною гласності служать партійні конференції і збори робітників, колгоспників, службовців. Тільки за останні два роки на пленумах обкому, міськкомів і райкомів партії заслухано понад 160 інформацій по виконанню рішень вищестоящих органів і своїх власних. Стало правилом на сторінках преси, в передачах по телебаченню і радіо широко давати матеріали про рішення, які приймаються радянськими і господарськими органами з найважливіших напрямів соціально-економічного і культурного розвитку області, міста чи району, про кадрові зміни, відкрито говорити про недоліки, називати працівників, винних у допущених помилках. Широко практикуємо і такі випробувані форми роботи, як інформаційні доповіді партійних комітетів, єдині політичні дні відкритого листа, звіти депутатів і т. ін. При цьому прагнемо наблизити всю роботу до цехів, дільниць, бригад.

Винятково велика роль у здійсненні перебудови належить членам партійних комітетів і бюро. Тому про роботу з виборним партійним активом в області варто сказати окремо. До його складу входить близько 60 тис. комуністів. Серед тих, хто з почуттям високого обов'язку і великої відповідальності ставиться до виконання своїх обов'язків, хотілося б відзначити Героїв Соціалістичної Праці члена ЦК КПРС, токаря виробничого об'єднання «Завод ім. Малишева» В. О. Петрова, члена бюро обкому партії, майстра машинного доїння корів Первухінського цукрокомбінату Л. З. Шабінського, члена бюро Харківського міськкому партії, слюсаря моторобудівного об'єднання «Серп і молот» А. Г. Грінченка. Бюро обкому Компартії України провело зустріч із членами бюро міськкомів і райкомів партії. Відбулася відверта і принципова розмова про те, як іде перебудова, що і хто її стримує і що необхідно зробити для її прискорення. Вона допомогла учасникам глибше осмислити своє місце і роль у процесі перебудови, краще зрозуміти зрослі потреби дня. Такі зустрічі з виборним активом проведені в усіх міськкомах і райкомах партії, у профспілкових і комсомольських органах.

Сьогодні особливого значення набуває підвищення бойовитості первинних партійних організацій. І починати перебудову, як зазначалося на червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС, треба з розвитку їхньої самостійності та ініціативи, підвищення активності комуністів. Адже їх невичерпні можливості проявлялися завжди. Прийнятий з'їздом Статут партії дав їм нові широкі права. Ними потрібно тільки вміло користуватися. І навчити цього повинні насамперед міськкоми і райкоми партії, які найближче стоять до трудових колективів, знають сили і можливості кожної первинної партійної організації.

Дійовою формою підвищення активності комуністів, яка дістала поширення в обласній партійній організації, є індивідуальні співбесіди. Їх мета полягає в тому, щоб дійти до кожного комуніста, допомогти йому визначити місце і роль у реалізації настанов партії, планів і зобов'язань, відверто і вимогливо поговорити про честь і авторитет партійця, велике політичне значення його особистого прикладу в перебудові, підвищенні інтенсифікації праці, громадської активності, зміцненні дисципліни. Життя підтверджує велику ефективність цієї роботи з комуністами. Вона сприяла тому, що практично кожний другий комуніст, понад 5 тис. трудових колективів переглянули і прийняли більш напружені соціалістичні зобов'язання.

Одним із засобів зміцнення партійної дисципліни, піднесення авангардної ролі є звіти й повідомлення комуністів. Лише в минулому році в парторганізаціях області понад 20 тис. членів партії відзвітувалися про виконання вимог Статуту КПРС, партійних рішень, виробничих зобов'язань, про свою особисту участь у розв'язанні ключових завдань нашого розвитку.

Надаючи винятково важливого значення партійним дорученням для розвитку активності комуністів, обком партії спільно з ученими

Харківського держуніверситету вивчив практику їх підбору, розподілу і виконання. Опитуванням було охоплено 5 тис. комуністів 122 первинних партійних організацій різних галузей народного господарства. Результати досліджень були розглянуті на бюро обкому партії. Вони показали, що партійними дорученнями охоплено більшість комуністів. Проте в ряді парторганізацій доручення розподіляються нерівномірно, за їх виконанням не встановлено належного контролю. А близько двох процентів членів партії їх взагалі не мають. Зважаючи на це, міськкомам і райкомам партії запропоновано поліпшити роботу по підборі, розподілу партійних доручень, контролю за їх виконанням. У всіх первинних партійних організаціях проведені збори з порядком денним «Твоє партійне доручення».

«Найбільш істотне, на чому сьогодні необхідно зосередити всю силу партійного впливу,— як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС,— це досягнення розуміння кожною людиною гостроти сучасного моменту, його переломного характеру. Будь-які наші плани повиснуть у повітрі, якщо залишать байдужими людей, якщо ми не зуміємо пробудити трудову і суспільну активність мас, їх енергію й ініціативу»⁸. Керуючись цією вимогою, партійні організації області добиваються, щоб ідеологічна робота стала діловою, конкретною, цілеспрямованою, тісно зв'язувала партійні настанови із завданням перебудови і прискорення. «Ідею зрозуміє... робітник,— писав В. І. Ленін,— за тієї умови, звичайно, якщо агітатор або пропагандист зуміє підійти до нього так, щоб повідомити йому цю ідею, зуміє передати її зрозумілою мовою і спираючись на відомі йому факти повсякденного життя»⁹. Питання активізації людського фактора були відверто обговорені на зборах ідеологічного активу області, з першими секретарями, секретарями міськкомів і райкомів партії, журналістами. Надійшло багато корисних пропозицій, які враховані в практичній роботі.

Ряд партійних комітетів виявляє сміливий, новаторський підхід до роботи з людьми. Наприклад, Жовтневий райком партії взяв напрям на посилення індивідуальної виховної роботи з людьми, і насамперед у колективах, які не виконують планових завдань. На підприємствах району зміцнені агітколективи, в кожній бригаді затверджений агітатор. Це дало змогу підвищити виробничу і суспільну активність трудящих, підтягти ряд відстаючих дільниць.

Куп'янський міськком партії зосередив зусилля на такому важливому питанні, як соціально-культурна перебудова села. Щороку в районі комплексно перебудовується п'ять-шість населених пунктів згідно з наміченим переліком обов'язкових об'єктів (культосвітустанови, школи, служби побуту, торгівлі і громадського харчування, дороги з твердим покриттям тощо) з тим, щоб на кінець п'ятирічки завершити цю роботу. Вона вже дає відчутний результат. Кількість працюючих на селі почала зростати, ряд господарств повністю укомплектовані кадрами, не потребують сторонньої допомоги.

Проте варто зауважити, що багато міськкомів і райкомів партії, первинних партійних організацій, ідеологічних установ області ще не виявляють достатньої чіткості й твердості в перебудові ідеологічної роботи, психології і мислення людей у дусі вироблених з'їздом нових підходів. Аналіз показує, що в цехах і відділах моторобудівного заводу «Серп і молот», колгоспах і радгоспах Красноградського району, в деяких інших колективах перебудова значною мірою звелася до закликів працювати по-новому. Вони не адресуються до конкретної людини, не враховують фактичної обстановки, а також істотних недоліків в організації праці і побуту людей. Недивно, що при нових лозунгах

⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 102.

⁹ Ленін В. І. З приводу «Profession de foi» // Повне зібр. творів.— Т. 4.— С. 302.

справи тут не змінюються, все залишається по-старому. Ці факти свідчать про необхідність ефективно організувати вивчення морально-політичного клімату, громадської думки, вчити актив уміти впливати на нього.

В області зараз проводиться широке обговорення пропозицій по дальшому вдосконаленню політичного й економічного навчання. У ньому беруть участь партійний актив, пропагандисти, слухачі, засоби масової інформації. Головне, на що спрямовані пропозиції, які надходять,— поставити на ділі вивчення марксизму-ленінізму як живого вчення, що постійно розвивається, як керівництво в практичній роботі. «Мета політичної культури, політичної освіти,— говорив В. І. Ленін,— виховати справжніх комуністів, здатних перемогти брехню, передсуди і допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будівництва держави...»¹⁰.

Багато товаришів підкреслюють, що зміни, які відбуваються в країні, потребують глибокого знання методології ленінського аналізу дійсності, її новаторського застосування на нинішньому крутому переломі історії. Тому кожний комуніст і безпартійний зобов'язані виробити в собі духовну потребу вивчати історичний досвід КПРС, багату ленінську теоретичну спадщину, звіряти свою роботу і все життя з Ленінінм, з рішеннями XXVII з'їзду КПРС.

Серед проблем, які найближчим часом потрібно буде вирішувати — перебудова марксистсько-ленінської освіти творчої інтелігенції, навчання комуністів за індивідуальними планами. Ми зараз ретельно вивчаємо питання про можливість поступового переведення частини комуністів і безпартійних на самостійні форми вивчення марксистсько-ленінської теорії і створення ефективних методів контролю за таким навчанням.

Надзвичайно важливе завдання — прищеплювати керівним кадрам усіх ланок управління потребу у виховній роботі. Партійні організації істотно підвищили відповідальність їх за вміння виробляти політичний підхід до розв'язання господарських питань, бути весь час серед людей, уважно ставитися до умов їхньої праці, побуту, культурного відпочинку, соціальних питань, до всього того, що хвилює людину. Серед керівників, які показують приклад саме такого ставлення до справи, можна назвати директора інституту «ВНДІТелектромаш» В. Г. Костроміна, директора заводу залізобетонних конструкцій № 1 В. І. Веденського, голову колгоспу ім. Горького Сахновщинського району М. О. Ганжу та ін.

Разом з тим доводиться стикатися і з фактами, коли керівник показує своє піклування про людей не на ділі, а лише «для протоколу». За байдужість, зневажливе ставлення до людей, їх повсякденних турбот дістав суворе партійне стягнення і був звільнений з посади директора 8-го державного підшипникового заводу С. М. Іванов.

На особистому досвіді довелося не раз переконуватися, як багато дають зустрічі й відверті бесіди на заводах і в господарствах, гуртожитках і клубах, навчальних закладах. Вони дають змогу об'єктивно оцінювати всі сучасні життєві процеси, краще бачити проблеми і шляхи їх вирішення. Важливо, щоб жодне актуальне питання, жодна розумна пропозиція не лишилися без уваги. З цією метою обком партії посилив контроль за ефективністю проведення в області єдиних політднів. Питання, поставлені трудящими, узагальнюються, найбільш актуальні з них беруться на контроль обкомом партії і облвиконкомом, партійними, радянськими і господарськими органами на місцях. Це допомогло, зокрема, поліпшити транспортне і торговельне обслуговування населення ряду районів, роботу зв'язку на селі.

¹⁰ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. // Там же.—Т. 41.—С. 384

ХХVII з'їзд КПРС підкреслив зростаючу роль засобів масової інформації і пропаганди у втіленні в життя економічної стратегії партії, її соціальної політики, у формуванні соціалістичної свідомості. З'їзд, записано в резолюції, «...розглядає телебачення, радіо, пресу як могутній інструмент гласності, громадського контролю»¹¹.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, ХХVII з'їзду партії діяльність журналістських колективів області піднялася на новий, вищий ступінь. Гострішими, сміливішими стали публікації і передачі. Повніше й різнобічніше висвітлюється діяльність партійних, радянських і господарських органів. Запроваджено в практику щоквартальні звіти в обласній пресі, по телебаченню і радіо керівників тих підприємств і організацій, які не справляються з виконанням планів і соціалістичних зобов'язань. Позитивні відгуки дістають публікації обласних газет «Соціалістична Харківщина» і «Красное знамя», передачі обласного телебачення і радіо по матеріалах рейдів в організаціях торгівлі і громадського харчування, транспорту, у колективах, що перейшли на дво- і тризмінний режим роботи. Ширшим і відвертішим став показ негативних явищ та їх винуватців.

Проте редакціям все ще не вистачає послідовності й наполегливості у висвітленні найбільш важливих проблем, які вирішуються партійними організаціями і трудовими колективами, зокрема в підвищенні технічного рівня, якості й конкурентноспроможності продукції, реконструкції підприємств і прискоренні науково-технічного прогресу, економії ресурсів та ін. У публікаціях на ці теми не завжди простежується чітка система, принципова позиція редакції, часто журналістам не вистачає знань, компетентності у висвітленні спеціальних питань. Для успішного розв'язання цих завдань розширено економічне навчання журналістів, у редакціях створено школи творчої майстерності. В університеті марксизму-ленізму обкому партії відкрито відділення журналістики. Запроваджено в систему регулярне інформування журналістів у галузевих відділах обкому партії.

На червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслював: «Газета — обличчя партійного комітету, вона відображає стиль і методи його роботи, рівень керівництва, ставлення до всіх злободенних питань»¹². Там, де партком підходить саме з таких позицій до керівництва своєю газетою, рівень її роботи і авторитет завжди високі. Це можна бачити на прикладах Чугіївської і Валківської районних газет. На їх сторінках кваліфіковано, по-діловому висвітлюються питання партійного життя, хід боротьби за виконання соціалістичних зобов'язань, прискорення науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві, заходи, вжиті по критичних виступах. Керівники цих районів регулярно зустрічаються з журналістами, інформують їх про поточні справи і завдання, дають оцінку газетним публікаціям. Редактори газет О. В. Шаровка, М. А. Осадчий обрані членами бюро міськкому і райкому партії. Зовсім інакше керують своїми газетами, наприклад, Нововодолазький і Харківський райкоми партії. Дефіцит уваги до журналістів, до їхньої роботи, низька вимогливість до редакторів негативно позначаються на авторитеті й дієвості виступів цих газет.

Щоб добитися перебудови роботи засобів масової інформації, обком партії не тільки підвищує вимогливість до партійних комітетів і журналістів, а й посилює допомогу редакціям. Проводяться зустрічі журналістів з членами бюро обкому, міськкомів і райкомів партії, прес-конференції керівних працівників. Позитивні наслідки дала атестація журналістів. Вона сколихнула творчі колективи, допомогла відсіяти групу пасивних, малопродуктивних до цієї роботи людей.

¹¹ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 141.

¹² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 16 черв. 1986 р.— С. 43.

Перебудова — прямий шлях до прискорення соціально-економічного розвитку. Вона має стати справою всіх партійних організацій, кожного комуніста, активно проводитися на всіх рівнях. Наш обов'язок полягає в тому, щоб шукати і знаходити точні й ефективні шляхи розв'язання поставлених XXVII з'їздом КПРС і січневим (1987 р.) Пленумом ЦК партії завдань, досягнення найвищих кінцевих результатів при мінімальних затратах, успішного виконання завдань дванадцятої п'ятирічки, мобілізації трудящих на гідну зустріч 70-річчя Великого Жовтня.

В. П. Мысниченко

НА ПУТЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ: ПОИСК, ОПЫТ И ПРОБЛЕМЫ

Резюме

В статье на фактическом материале показана деятельность Харьковского областного комитета Компартии Украины по осуществлению перестройки партийной работы по руководству народным хозяйством в свете требований XXVII съезда КПСС. В центре внимания находится поиск эффективных путей решения новых задач, достижение наивысших результатов экономического развития, успешное выполнение заданий нынешней пятилетки.

С. П. ПОЛЮК (Київ), С. В. ТОЛСТОВ (Київ)

БЛИЗЬКОСХІДНИЙ РЕГІОН У ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

КПРС і Радянська держава завжди були й залишаються солідарними з боротьбою народів країн, що визволилися, проти політики неоколоніалізму та імперіалістичного диктату, расизму й апартеїду, за вільний вибір історичного шляху розвитку. «Складовою частиною світового революційного процесу, — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, — є антиімперіалістична боротьба народів і країн, що скинули колоніальне ярмо, за зміцнення своєї незалежності, за соціальний прогрес»¹. Дальше зростання антиімперіалістичних тенденцій в країнах, що розвиваються, розвиток і зміцнення ними зв'язків з СРСР, іншими державами соціалістичної співдружності стали невід'ємними ознаками сучасного етапу світового розвитку.

Разом з тим імперіалізм не бажає рахуватися з об'єктивним ходом історичного розвитку, істотним звуженням сфери свого панування, зокрема в втратою колишніх позицій у багатьох країнах, що визволилися. Він вдається до відчайдушних спроб з метою зупинити поступ суспільного прогресу людства, намагається вирішувати історичний спір між соціалізмом та капіталізмом шляхом ескалації безпрецедентної за масштабами гонки озброєнь, силкується протидіяти здійсненню прогресивних соціально-політичних змін у зоні національного визволення, підірвати дружні взаємини молодих держав з світом соціалізму, і насамперед — з Радянським Союзом.

Загострюючи міжнародну напруженість, проводячи політику конфронтації з СРСР, імперіалізм докладає значних зусиль з тим, щоб провокувати і розпалювати конфліктні ситуації на регіональному рівні. Близький Схід є одним з тих районів світу, де цей авантюристичний курс вашінгтонської адміністрації проводиться найбільш відверто та рельєфно. Саме тому протягом вже чотирьох десятиріч цей ре-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 160.

гіон залишається однією з «найгарячіших» точок на політичній карті світу.

Дослідженню проблем Близького Сходу радянські вчені приділяють значну увагу. Так, різноманітні аспекти арабо-ізраїльського конфлікту та соціально-політичних процесів в арабських країнах, основні форми й методи політики США у регіоні розглядають у своїх працях відомі вчені Є. М. Примаков, І. Л. Беляєв, Р. В. Борисов, О. М. Васильєв, Л. І. Медведко, А. К. Кислов, В. В. Большаков, В. В. Машин, О. І. Яковлев, В. І. Кисельов. Певний вклад у вивчення проблем близькосхідної кризи внесли українські сходознавці В. І. Нагайчук, І. М. Хворостяний, П. О. Міщенко, які займаються дослідженням актуальних питань взаємовідносин між країнами Близького Сходу та найбільшими імперіалістичними державами².

Автори даної публікації ставлять за мету висвітлити деякі нові тенденції, що характеризують політику імперіалістичних держав на Близькому Сході у 80-ті роки, розглянути її основні форми і методи, стратегічні цілі та антиарабську спрямованість.

Зростаюче втручання США у справи арабських країн обумовлене насамперед важливим стратегічним розташуванням регіону на стику трьох континентів, його безпосередньою близькістю до південних кордонів Радянського Союзу, наявністю великих природних багатств, насамперед запасів нафти (більш як 70% розвіданих ресурсів капіталістичного світу). Нафтодобуваючі держави Близького Сходу стали основними постачальниками енергетичної сировини у Західну Європу, Японію і США. Варто нагадати, що у недавньому минулому американські нафтові корпорації повністю контролювали виробничий цикл від видобутку аж до реалізації арабської нафти. Проте й сьогодні їхня роль у цьому нафтовому Ельдорадо досить відчутна: одержуючи величезні прибутки, вони значною мірою продовжують контролювати переробку, транспортування та продаж енергетичної сировини на світовому капіталістичному ринку.

Зростання агресивних зазіхань правлячих кіл світового імперіалізму знайшло відображення в численних стратегічних доктринах і геополітичних концепціях, покладених в основу зовнішньополітичного курсу капіталістичних держав. Так, у 1980 р. в США було проголошено «доктрину Картера», яка виправдовувала відверто експансіоністські наміри США щодо Південно-Західної Азії і передбачала різноманітне втручання у справи країн Близького Сходу. В цілях ідеологічного забезпечення цієї гегемоністської доктрини було знову пушено в хід традиційні прийоми й засоби ідеологічної диверсії, а військові приготування в регіоні виправдовувалися необхідністю протидії вигаданому в черговий раз посиленню «радянської воєнної загрози». Не тільки в бульварній пресі, а й в псевдонаукових політичних журналах Америки широко розповсюдилися вигадки про «прагнення Москви» встановити свій контроль над нафтовими джерелами Персидської затоки³.

Після приходу до влади в США правоконсервативної республіканської адміністрації на чолі з Р. Рейганом ці концептуальні основи було скореговано в бік ще більшого посилення воєнно-силових моментів. Ще в період першої виборчої кампанії нинішньої адміністрації

² Примаков Е. М. История одного сговора.— М., 1985.— 319 с.; Медведко Л. И. К востоку и западу от Суэца.— М., 1980.— 368 с.; Медведко Л. И. Этот Ближний бурлящий Восток.— М., 1985.— 335 с.; Васильев А. М. Персидский залив в эпицентре бури.— М., 1983.— 288 с.; Борисов Р. В. США: ближневосточная политика в 70-е годы.— М., 1982.— 216 с.; Машин В. В., Яковлев А. И. Персидский залив в планах и политике Запада.— М., 1985.— 240 с.; Имперализм и развивающиеся страны: новые тенденции в политике неокolonизма.— М., 1984.— 225 с.; Хворостяний И. М. Политика, нефть, доллары. Киев, 1983.— 174 с.; Нагайчук В. И. Политика США в отношении Египта (50—60-е годы).— Киев, 1982.— 207 с.

³ Див., наприклад: Nitzze P. Strategy in the Decade of the 1980's // Foreign Affairs.— 1980.— Vol. 59.— № 1.— P. 88.

США (1980 р.) було розроблено ряд базових воєнно-стратегічних настанов, які відразу ж після інавгурації нового президента було покладено в основу зовнішньополітичного курсу Вашингтона. В узагальненому вигляді їх було викладено в доповіді «Стратегічні орієнтири», проєкт якої у серпні 1980 р. підготували експерт Гудзонівського інституту У. Шнейдер та генерал у відставці, колишній головнокомандуючий американськими військами у Південній Кореї Р. Стілуелл. Цим документом, що став програмним для правих угруповань американського монополістичного капіталу, увесь світ було проголошено об'єктом воєнної стратегії США, а ряд стратегічно важливих регіонів, у тому числі Близький Схід, — «сферою життєвих інтересів», що їх треба захищати будь-якими засобами, аж до використання ядерної зброї. На практиці було зроблено спробу реалізувати ці стратегічні настанови у вигляді стрімкого нарощування американських збройних сил за кордоном шляхом придбання нових й модернізації вже існуючих військових баз, створення регіональних жандармських сил, пошквалювання активності ВМФ США в морських водах Арабського Сходу. Були примножені зусилля щодо вдосконалення організаційної структури та бойового забезпечення «сил швидкого розгортання», кількість яких нині сягає 280 тис. чол. Цей каральний експедиційний корпус передано під начало Центрального командування збройних сил США у Південно-Західній Азії, відомого під назвою СЕНТКОМ, із сферою дії, що поширюється на 19 держав*, а також Персидську затоку і Червоне море. Таким чином, було створено п'ять за кількістю, однак першорядне за значенням, військове угруповання Сполучених Штатів у безпосередній близькості від південних кордонів СРСР. За своїм потенціалом воно адекватне збройним силам США в Західній Європі, зонах Тихого та Індійського океанів, Центральній та Південній Америці.

Посилюючи військову присутність у районі Близького Сходу, Вашингтон покладає на «сили швидкого розгортання» жандармські функції, планує їхнє використання в каральних операціях проти держав, які прагнуть до здійснення прогресивних соціально-економічних перетворень, послідовно проводять незалежну, миролюбну політику. Саме заради цього проводяться регулярні військові маневри за участю американських флотів у безпосередній близькості від берегів арабських країн, а також «сил швидкого розгортання» на території ряду мусульманських держав, очолюваних консервативними режимами.

Оцінюючи небезпеку, що її несе народам Близького Сходу американське військове і політичне втручання й створення щільної мережі воєнних плацдармів для «сил швидкого розгортання», слід вказати й на те, що найбільші європейські імперіалістичні держави намагаються не відстати від свого старшого партнера по НАТО. Вони також створюють свої сили спеціального призначення на манер американських. Тільки за останні п'ять років ВМС США 18 разів починали військові маневри та інші широкомасштабні провокації поблизу узбережжя Лівії і в ніч на 25 березня 1986 р. пішли на агресивний крок — обстріляли ракетами лівійську територію. Протягом усього цього періоду американська преса час від часу здійснювала галасливу пропагандистську кампанію проти Лівії та Організації визволення Палестини (ОВП), які зображувалися у вигляді «підірвних сил, що загрожують безпеці західних держав» і пібито є закулісними організаторами міжнародного тероризму. Як з'ясувалося пізніше, наклепницька істерія навколо Лівії знадобилася адміністрації Р. Рейгана як привід до ескалації агресії проти суверенної арабської держави. Протягом двох днів, 15—16 квітня 1986 р., збройні сили США завдали по лівійських

* Афганістан, Пакистан, Іран, Ірак, Кувейт, Бахрейн, ОАЕ, Катар, Саудівська Аравія, Оман, ЙАР, НДРП, Єгипет, Йорданія, Судан, Ефіопія, Джибуті, Сомалі, Кенія.

містах, включаючи Тріполі та Бенгазі, серію ракетно-бомбових ударів із застосуванням винищувачів-бомбардувальників дальньої дії F-111, які базуються на американських повітряних базах в Англії, та палубних літаків з авіаносців «Америка» та «Корал Сі». Важливо відзначити, що агресію проти Лівії правлячі кола США почали під прикриттям підготовки до військово-повітряних маневрів НАТО «Елдер Форест 86» у Північній Атлантиці. Працівники лондонської газети «Морнінг Стар» одержали з конфіденціальних джерел відомості, що якнайменше одне із з'єднань ВПС Великобританії, розташоване, ймовірно, в Північній Ірландії, було приведене в стан повної боеготовності з метою атаки на Лівію разом з військовими літаками США⁴.

Політику розбою й терору на міжнародній арені імперіалістичні кола США намагаються ідеологічно обґрунтувати у формі доктрини «неоглобалізму», яка являє собою модернізований варіант колоніалізму і декларує «право» США на усунення законних урядів інших країн шляхом експорту контрреволюції, виправдовує економічні диверсії, політичні провокації, прямий силовий тиск, використання інтервенціоністських десантних формувань і підрозділів найманців у цілях соціального реваншу. Директива Ради національної безпеки США № 138 навіть зобов'язує адміністрацію організовувати «превентивні» збройні удари по країнах, які стратегіи імперіалістичної експансії занесли до проєкційного списку «терористичних».

Безперервні спроби рейганівської адміністрації примусити арабські країни відмовитися від боротьби за справедливе врегулювання близькосхідної кризи свідчать, що політика США в цьому регіоні є найбільш наочним втіленням доктрини «неоглобалізму». У промові на XI з'їзді СЕПН у Берліні М. С. Горбачов піддав нищівній критиці підривному діяльності та глобалістські зазіхання правлячих кіл США. «Ніякі посилення на тероризм не дають американській адміністрації права виступати в ролі «міжнародного судді» й самочинного карателя, підмінювати принципи міжнародного спілкування законом джунглів,— наголосив Генеральний секретар ЦК КПРС.— ...Уже протягом багатьох років американський імперіалізм чинить постійний тиск на Лівію та інші арабські держави, які відстоюють свої суверенні права, захищають справедливу справу арабського народу Палестини»⁵. Засліплені ідеями соціального реваншу, правлячі кола США, як зазначав на XXVII з'їзді КПРС М. С. Горбачов, «...явно втрачають реалістичне орієнтування в цей непростий період історії. Агресивна міжнародна поведінка, зростаюча мілітаризація політики і мислення, нехтування інтересів інших неминуче ведуть до моральної і політичної ізоляції американського імперіалізму, до розширення безодні між ним і рештою людства»⁶.

Важливу роль у своїх стратегічних планах на початку 80-х років Білий дім відводив створенню на Близькому Сході місцевих жандармських сил на основі «стратегічного консенсусу», що об'єднав би різні консервативні та прозахідні арабські режими на антирадянській основі при бажаній участі Ізраїлю у цьому угрупованні. Використовуючи побоювання правлячих кіл арабських монархій щодо можливих соціальних зрушень, а також тривалу війну між Іраном та Іраком, наявність певних розбіжностей і територіальних суперечностей у самому арабському світі, США прагнуть ще тісніше прив'язати ці країни до свого агресивного зовнішньополітичного курсу.

Пряме свідчення такого підходу адміністрації Р. Рейгана до проблем регіону уособлює секретна доповідь з питань постачання зброї

⁴ Hulme J. Mystery surrounds postponed F-111 launch // Morning Star.— 1986.— Арг. 23.

⁵ На XI з'їзді СЕПН: Виступ товариша Горбачова М. С. // Рад. Україна.— 1986.— 19 квіт.— С. 2.

⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 23.

близькосхідним державам, з якою у серпні 1985 р. ознайомив членів конгресу США помічник держсекретаря у справах Близького Сходу та Південної Азії Р. У. Мерфі⁷.

Згідно з цим джерелом, Саудівська Аравія згоджувалася надати американським збройним силам свої бази у разі «радянської агресії» або у випадку, якщо США «будуть не в змозі впоратися з кризою в Персидській затоці власними силами». Як стало відомо з доповіді Р. У. Мерфі, Ер-Ріяд погодився на цей крок після того, як Іран у 1984 р. загрожував завдати повітряних ударів по нафтопромислах Саудівської Аравії «у відповідь» на бомбардування іракськими ВПС іранських танкерів у Персидській затоці.

Слід наголосити й на тому, що ідея створення нового агресивного блоку у складі арабських монархій, Єгипту та Ізраїлю, яку широко пропагує Вашингтон, не зустріла більш-менш істотної підтримки серед його ймовірних учасників. Керівники цих країн хоча й зацікавлені в одержанні новітньої американської військової техніки, проте внаслідок багатьох обставин і, насамперед, маючи на увазі розповсюдження тривких антиамериканських настроїв серед широких народних мас в арабському світі, намагаються триматись осторонь від планів створення нового агресивного альянсу під патронажем США. До того ж арабо-ізраїльський конфлікт перешкоджає відвертому співробітництву цих держав із Сполученими Штатами і залишається найголовнішою проблемою для всього Арабського Сходу. Як зазначив під час візиту до Лондона емір Бахрейну, палестинська проблема з точки зору арабів розглядається як «джерело всіх наших знегод»⁸.

Керівництво Ізраїлю також відкинуло «блокову ідею», вбачаючи у ній можливість послаблення ваги й значення Ізраїлю для США. Сіоністське керівництво цієї країни, виходячи саме з цих причин активно виступає проти розширення військових зв'язків Вашингтона з консервативними арабськими режимами, продажу ним нових партій сучасної військової техніки і використовує заради цього різні важелі тиску, у тому числі й впливове сіоністське лоббі в конгресі США.

Окрім суто практичних цілей, Сполучені Штати використовували ідею укладення «стратегічного консенсусу» та розвитку військових зв'язків з арабськими країнами як пропагандистське прикриття. Активно висувалися вигадки й про те, що його створення нібито дасть США змогу «стримувати» агресивні експансіоністські зазіхання Ізраїлю. За допомогою такої «аргументації», як відзначають радянські дослідники, представники правлячих кіл Сполучених Штатів намагалися створити в арабському світі уявлення про те, що у Вашингтоні органи влади настроєні нібито «проарабськи», і лише внаслідок тиску сіоністів тимчасово підтримують політику Ізраїлю⁹.

Які б аргументи при цьому не наводилися, цілком очевидно, що Ізраїль є головною опорою американського імперіалізму в регіоні, його стратегічним союзником. Проізраїльський характер американської політики визначається співпаданням (подекуди спільністю) інтересів американського імперіалізму й міжнародного сіонізму. Сіоністське лоббі не тільки не виступає всупереч стратегічній лінії США на Близькому Сході, а й успішно добивається цілковитої підтримки зазіхань Ізраїлю на арабські землі в обмін на використання його еконо-

⁷ Копію цього документа було передано в редакцію газети «Нью-Йорк таймс» одним із конгресменів з метою перешкодити запланованим адміністрацією поставкам у Саудівську Аравію та Йорданію значних партій зброї найсучасніших зразків. Складений у держдепартаменті США звіт з цієї проблеми був відредагований особисто президентом Рейганом. Його зміст викладено в статті: Gwertzman B. Report says U. S. may use Saudi bases // International Herald Tribune.— 1985.— Sept. 6.— P. 1, 4.

⁸ Belgrave R. The uncertainty of energy supplies in a geopolitical perspective // International Affairs.— 1985.— Vol. 61.— № 2.— P. 257.

⁹ Геевский И. А., Червоная С. А. Национальный вопрос в общественно-политической жизни США.— М., 1985.— С. 243.

мічного потенціалу та сіоністської воєнної машини для захисту американських інтересів в регіоні.

Починаючи з 1949 р., Ізраїль став найбільшим одержувачем американської воєнної, економічної та фінансової допомоги, загальний обсяг якої перевищив 60 млрд. доларів. Ця незвичайна допомога (на $\frac{2}{3}$ безоплатна) давала їй дає змогу сіоністському керівництву Ізраїлю проводити агресивний загарбницький курс щодо сусідніх арабських держав. Характеризуючи відносини між Вашингтоном і Тель-Авівом, директор американського Інституту зовнішньополітичних досліджень Х. Зікерман писав: «За звичайними стандартами міжнародних відносин, враховуючи обсяг матеріальної допомоги, запевнення в дружбі та відданості, підтримку громадськості, зв'язки США і Ізраїлю — виключне явище»¹⁰.

Тому не дивно, що Ізраїль не збирається обмежуватися загарбанням і анексією навколишніх арабських земель. Сіоністські «яструби» виношують амбіційні великодержавні плани створення «Великого Ізраїлю» від Нілу до Євфрату. Загарбані арабські території піддаються методичній колонізації й перетворюються на аграрно-сировинні придатки ізраїльської економіки. Наприклад, Західний берег Йордану і сектор Газа, де проживають 1,3 млн. палестинських арабів, хоча офіційно їй не анексовані, планомірно перетворюються на воєнні поселення та заселяються єврейськими колоністами. За даними Всесвітньої сіоністської організації, на початок 1985 р. їхня кількість на палестинських землях досягла 160¹¹. Причому сіоністські урядовці не приховують, що мають на меті «створити якомога скоріше таке становище, за яким там не буде місця для палестинської арабської держави»¹². Тільки на Західному березі Йордану окупаційні власті відібрали в місцевого населення 52% економічно придатних для господарського використання земель, що становить 516 тис. гектарів.

Зрозуміло, що такий підхід ізраїльського керівництва до вирішення регіональних проблем імпонував і імпонує американській адміністрації Р. Рейгана, яка проводить свій курс під гаслом «мир на основі сили». Взаємовідносини США та Ізраїлю поступово було піднесено до рівня «стратегічного співробітництва». Президент американського Центру міжнародної безпеки у Вашингтоні Дж. Чарба, один із найближчих радників Р. Рейгана, в зв'язку з цим запевняв, що як «у короткостроковому, так і в довгостроковому плані здатність Америки направляти силовий вплив у цей регіон вимагає чіткого воєнного союзу з Ізраїлем»¹³. Не менш одверто висловлювалися й інші впливові діячі американської адміністрації.

Підписання в листопаді 1983 р. угоди Вашингтоном та Ізраїлем про «стратегічне співробітництво» відкрило перед правлячими колами США значно ширші можливості для безпосередньої воєнної присутності в регіоні. Так, угода передбачає проведення спільних американо-ізраїльських маневрів, а також використання території Ізраїлю збройними силами США для проведення власних навчань. Американські армія та флот дістали право користуватися ізраїльськими базами і портами для ремонту, технічного обслуговування і складування бойової техніки.

Про небезпечність цього зловісного альянсу для народів Ближнього Сходу свідчить безперервна хроніка актів зухвалого міжнародного розбою і державного тероризму, які здійснили США та Ізраїль у 80-х роках. Лише внаслідок ізраїльської агресії проти Лівану у

¹⁰ Sickerman H. The United States and Israel: A strategic device? // Orbis.— 1980.— Vol. 24.— № 2.— P. 381.

¹¹ Правда.— 1985.— 23 люля.

¹² Ближневосточный узел // Правда.— 1983.— 1 окт.

¹³ Churba J. The Eroding Security Balance in the Middle East // Orbis.— 1980.— Vol. 24.— № 2.— P. 357.

1982 р. було вбито близько 18 тис. та покалічено більш як 30 тис. чол., серед яких 80% становили жінки й діти. Ще 800 тис. чол. залишилися без житла.

Американо-ізраїльський стратегічний союз визначає підхід вашінгтонської адміністрації і до арабо-ізраїльського конфлікту та всього комплексу проблем близькосхідного врегулювання, в тому числі до його вузлової проблеми — палестинської.

За сценаріями, розроблюваними спільно Вашингтоном та Ізраїлем, прелюдією для мирного врегулювання близькосхідного конфлікту повинна стати значна перебудова всієї політичної структури регіону. Підписання під безпосереднім контролем США кемп-девідських угод 1978 р. і мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем 1979 р. якраз і мало на меті змінити співвідношення сил між арабськими державами та Ізраїлем на користь останнього, вивести Єгипет із стану воєнно-політичної конфронтації з вірним союзником Сполучених Штатів і підірвати рух солідарності арабських народів з боротьбою палестинців за національне самовизначення. Наступним кроком стратегів сіонізму та неоколоніалізму стала спроба збройного розгрому Палестинського руху опору, воєнної окупації та розчленування Лівану в ході неприхованої агресії Ізраїлю проти цієї суверенної країни. Вона почалася через 40 днів після вступу в силу гарантій західних держав щодо виконання умов єгипетсько-ізраїльського мирного договору та розміщення контингентів «багатонаціональних сил» під патронажем США на Синайському півострові вздовж кордону між Єгиптом й Ізраїлем. За визнанням тодішнього міністра оборони Ізраїлю А. Шарона, плани окупації Лівану і розгрому ОВП, штаб-квартира якої знаходилася в Бейруті, було узгоджено з американською адміністрацією ще у вересні 1981 р.¹⁴ Згідно з даними, що їх одержали французькі журналісти в міністерстві оборони Ізраїлю, план операції вторгнення під назвою «Кедри Лівану» було розроблено з точністю до хвилини і призначено на конкретну дату аж за півроку до інтервенції¹⁵, яку було розпочато 6 червня 1982 р.

За свідченням американської преси, значна частина рейганівської адміністрації навіть не приховувала своєї підтримки воєнних цілей агресора, а тодішній постійний представник США при ООН Дж. Кіркпатрік звинуватила ОВП у розпаленні конфлікту і намагалася виправдати злочини ізраїльської воєщини з міркувань «здорового глузду і справедливості»¹⁶.

Намагаючись скористатися з окупації значної частини ліванської території, правлячі кола імперіалізму посилили політичний тиск на арабські народи. 1 вересня 1982 р. Р. Рейган висунув свій план врегулювання близькосхідної кризи, який пропонував «самоврядування для палестинців, що живуть на Західному березі Йордану та в секторі Газа, в межах асоціації цих територій з Йорданією» при збереженні ефективного військового і політичного контролю з боку Ізраїлю. Передбачалося також посередництво США у виробленні мирного договору між Ліваном та Ізраїлем на зразок кемп-девідських угод. У виступі по телебаченню Р. Рейган брутально перекутив зміст резолюції Ради Безпеки ООН № 242, яка вимагала виведення військ Ізраїлю з окупованих внаслідок війни 1967 р. арабських територій, і намагався тлумачити її зміст як «обмін території на мир». Це означало, що йшлося лише про часткове повернення арабам окупованих Ізраїлем у 1967 р. територій в обмін на їхню згоду укласти з останнім мирний договір під патронажем США.

Американська адміністрація проштовхувала також ідею створення «зони співробітництва», включаючи Ізраїль, Ліван, Єгипет, Йорда-

¹⁴ Le Monde Diplomatique.— 1982.— Juin.

¹⁵ Vendredi, Samedi, Dimanche.— 1982.— Juin 10.

¹⁶ Christian Science Monitor.— 1982.— June 12; Financial Times.— 1982.— June 8.

нію, яка забезпечила б економічне панування монополій США та ефективний захист їх політичних інтересів за допомогою ізраїльської армії¹⁷. Оцінюючи стратегічний зміст «плану» Рейгана, оглядач газети «Вашінгтон пост» Дж. Крафт писав: «Воєнний успіх Ізраїлю в Лівані повинен був забезпечити США політичні переваги в глобальному масштабі... Фактично США мають стати єдиною великою державою, що користується впливом на Близькому Сході»¹⁸.

Виходячи з гегемоністських планів, Сполучені Штати прагнули забезпечити власну військову присутність у Лівані. Однак, передбачаючи негативну реакцію як американської, так і світової громадськості, Вашингтон залучив до так званих «багатонаціональних сил», введених у район Бейрута, своїх союзників по НАТО (Францію, Італію, Великобританію). Цей маневр, на думку американських стратегів, мав падати США ряд переваг, а саме — створити колективне прикриття так званій «миротворчій місії» у Лівані, тісніше прив'язати західно-європейські держави до антиарабської політики американського уряду. Враховуючи невдоволення урядів країн ЄЕС перспективою монопольного диктату США в регіоні, адміністрація Рейгана намагалася таким чином послабити міжімперіалістичні протиріччя та суперництво за вплив на Близькому Сході. Насправді ж «багатонаціональні сили» в Лівані, яким фактично було надано форми колективного неоколоніалізму західних держав, стали знаряддям насамперед американської глобальної стратегії.

Поряд з невпинним воєнним тиском на арабські держави, Вашингтон намагається використовувати внутрішні труднощі й суперечності в Організації визволення Палестини, підштовхує її консервативне крило до капітулянтської змови з Ізраїлем та одностороннього визнання агресора. Виступаючи восени 1984 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ООН, Р. Рейган намагався переконати світову громадськість, що його план врегулювання палестинської проблеми від 1 вересня 1982 р. відкриває ледве не виключно єдину можливість «досягнення справедливого і міцного миру»¹⁹.

Не будучи спроможними добитися капітуляції Палестинського руху опору та примирення палестинських арабів з сіоністським окупаційним режимом, США і Ізраїль у 1986 р. уклали угоду про спільну боротьбу проти «тероризму». При цьому мається на увазі насамперед їх співробітництво у переслідуванні ОВП та придушенні національно-визвольного руху арабських народів.

На відміну від натхненників американської політики, які розглядають проблеми Близького Сходу насамперед в ракурсі глобальної конфронтації з Радянським Союзом, імперіалістичні кола країн Західної Європи більше влаштувало б досягнення в регіоні стабільності на консервативній основі й врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту за неоколоніалістськими моделями, що задовольнили б арабські уряди прозахідної орієнтації. Для західноєвропейського імперіалістичного центру сили неоколоніалістське панування на Близькому Сході уявляється гарантією стабільності капіталістичних устоїв у країнах Південної Європи. Однак методи здійснення цієї політики все більше наближаються до американських.

Після укладення Амманської угоди між королем Йорданії Хусейном і головою Виконкому ОВП Я. Арафатом від 11 лютого 1985 р. про можливе створення йордано-палестинської конфедерації у разі звільнення Ізраїлем окупованих у 1967 р. палестинських земель дип-

¹⁷ Olson R. Syria in the Maelstrom // Current History.— 1984.— Vol. 83.— № 489.— January.— P. 27.

¹⁸ Washington Post.— 1982.— Sept. 5.

¹⁹ ООН. Генеральная Ассамблея. Тридцать девятая сессия. Предварительный стенографический отчет о четвертом заседании.— Нью-Йорк, 24 сентября 1984 г. А(39), PV. 4.— С. 9.

ломатія Великобританії значно посилила активність у регіоні. Консервативний уряд М. Тетчер, підкреслюючи свою зацікавленість у припиненні арабо-ізраїльського конфлікту, намагався зблизити позиції США та ЄЕС щодо палестинської проблеми і сприяти досягненню компромісу між керівництвом Партії праці Ізраїлю, яка на той час перебувала при владі, прозахідними режимами в арабських країнах і капітулянтськими угрупованнями всередині ОВП. Офіційний Лондон претендує на одну з головних ролей у виробленні угоди з палестинської проблеми в неоколоніалістському дусі, основу якої становили б плани йордано-палестинської конфедерації або «Об'єднаного арабського королівства», що на ділі виключають можливість справжнього національного самовизначення палестинського народу і створення незалежної суверенної арабської Палестинської держави.

Грунт для компромісної угоди англійський уряд намагався підготувати під час візитів до Лондона міністра закордонних справ Ізраїлю І. Шаміра та короля Хусейна у червні 1985 р., а також під час вояжу М. Тетчер в Єгипет та Йорданію 16—20 вересня того ж року. Виступаючи з промовою в Аммані, британський прем'єр спробувала довести, що приєднання палестинських земель до Йорданії становить основу для мирного врегулювання у регіоні й означає створення палестинської вітчизни²⁰. Для переговорів до Лондона було запрошено сформовану при безпосередній участі М. Тетчер маріонеткову йордано-палестинську делегацію. Таким чином англійський уряд мав намір «поліпшити» підключення США, які не визнають ОВП, до нового раунду закулісних антиарабських змов й сприяти неофіційній зустрічі цієї делегації з помічником держсекретаря Сполучених Штатів У. Мерфі²¹. За оцінкою арабської преси, ці маневри були спрямовані на пониження ролі ОВП та врешті-решт мали за мету усунення її від участі у вирішенні палестинської проблеми²².

Внаслідок розгулу терористичної кампанії США та Ізраїлю проти арабських народів, яка настала одразу за нападом 1 жовтня 1985 р. ізраїльської авіації на столицю Тунісу, де знаходилася штаб-квартира ОВП, і прямого тиску американської адміністрації на європейських союзників по НАТО переговори британського уряду з йордано-палестинською делегацією було зірвано, однак англійські правлячі кола не відмовилися від своїх планів. «Британська ініціатива» обговорювалася в січні 1986 р. під час візитів до Лондона короля Хусейна і прем'єр-міністра Ізраїлю Ш. Переса, а також відвідин М. Тетчер Ізраїлю у травні цього року.

Об'єктивно перешкоджають спробам урядів країн ЄЕС прискорити укладення неоколоніалістської угоди з палестинської проблеми акції міжнародного тероризму США та Ізраїлю на морських і повітряних шляхах у Середземному морі. У січні — лютому 1986 р. керівництво країн — членів ЄЕС відмовилося підтримати авантюристичні агресивні випадки Сполучених Штатів проти Лівії й справедливо відзначило, що подібні прояви неоглобалізму посилюють напруженість у регіоні та підбурюють великодержавні амбіції Ізраїлю. 5 лютого 1986 р., виступаючи в парламенті, англійський міністр закордонних справ Дж. Хау піддав гострій критиці повітряний розбій Ізраїлю і підкреслив, що перехоплення його авіацією лівійського літака з сирійською державною делегацією на борту «являє собою небезпечний прецедент і суперечить міжнародному праву»²³. Однак, коли США вдалися до збройних провокацій проти Лівії, М. Тетчер заявила про цілковиту підтримку свого атлантичного союзника²⁴. Разом з тим використан-

²⁰ International Herald Tribune.— 1985.— Sept. 20.

²¹ Ibid.— Sept. 21—22.

²² Svria Times.— 1985.— Sept. 22.

²³ Morning Star.— 1986.— Febr. 6.

²⁴ Известия.— 1986.— 27 марта.

ня ВПС США аеродромів на англійській території під час агресії проти Лівії 15—16 квітня 1986 р. спростовує наміри уряду Великобританії виступати в ролі «безпристрасного миротворця» в арабо-ізраїльському конфлікті. Під гаслом «придушення тероризму» адміністрація США добилася залучення до антилівійської кампанії урядів інших держав Західної Європи. 22 квітня 1986 р. під безпосереднім тиском Вашингтона країни ЄЕС проголосили ряд економічних та політичних санкцій проти Лівії, включаючи значне скорочення дипломатичних представництв і висилку цивільних осіб²⁵. Однак ці дії здалися вашінгтонським яструбам надто поміркованими. Перед ЦРУ та західноєвропейськими спецслужбами було поставлено завдання спровокувати наклепницьку кампанію проти країн близькосхідного регіону, які проводять послідовну антиімперіалістичну політику, підірвати взаємовідносини між ЄЕС і Арабським Сходом. 24 жовтня 1986 р. на підставі сфабрикованих матеріалів про причетність сірійських дипломатів до спроби терористичного акту на ізраїльському літаку в аеропорту Хітроу англійський уряд розірвав дипломатичні відносини з Сірією, звинувативши цю країну в «підтримці міжнародного тероризму». Дії офіційного Лондона свідчили про принципове зближення політики англійського імперіалізму з курсом США на Близькому Сході, що передбачає ескалацію широкомасштабних агресивних провокацій та інших протиправних заходів проти арабських країн прогресивної орієнтації.

Застосовуючи різні методи військово-політичного тиску, західноєвропейські імперіалістичні держави разом з тим розглядають продаж зброї арабським країнам як важливий засіб політичного та економічного впливу на них. На держави Близького Сходу припадає 32% світової торгівлі зброєю²⁶. Між Англією, Францією та ФРН розгорнулася запекла конкурентна боротьба за ринки збуту у близькосхідному регіоні військової техніки та цивільних товарів. Напередодні вояжу М. Тетчер на Близький Схід Англія «перехопила» великий контракт на продаж Саудівській Аравії військових літаків вартістю 3,5 млрд. фунтів стерлінгів, на який активно претендувала Франція. Отже, висунення «британського варіанту» врегулювання палестинської проблеми супроводжувалося укладенням нових воєнних контрактів з Саудівською Аравією, а також з Йорданією, Єгиптом та Іраком²⁷.

Західноєвропейські уряди всіляко намагаються скористатися з суперечностей у правлячих колах США з приводу продажу зброї країнам Арабського Сходу. Обсяг воєнного експорту лише Франції у держави, розташовані в зоні Персидської затоки, у 1983—1984 рр. становив понад 9,5 млрд. доларів²⁸.

Сприяння гонці озброєнь веде до мілітаризації життя арабських країн, зміщення у деяких із них реакційних напівфеодальних режимів, відволікає кошти від мирних економічних програм, полегшує виникнення нових збройних сутичок і конфліктів у близькосхідному регіоні.

Найбільш наочно ці форми втручання виявилися у розпалюванні ірано-іракського конфлікту. Про участь урядів США та Ізраїлю в організації секретних поставок новітньої зброї до воюючих країн стало відомо внаслідок політичного скандалу у Вашингтоні наприкінці 1986 р., який дістав влучну назву «Ірангейт». Водночас адміністрація США заохочує гегемоністські амбіції саудівської монархії. Лише з 1975 по 1984 рр. уряд Саудівської Аравії витратив на воєнні цілі понад 100 млрд. доларів. За обсягом воєнного бюджету ця країна вий-

²⁵ Trask R. Lybians face EEC purge // Morning Star.— 1986.— Apr. 23.

²⁶ SIPRI Yearbook 1981: World Armament and Disarmament.— London.— 1981.— P. 178.

²⁷ Sunday Times.— 1985.— Sept. 15; Morning Star.— 1985.— Sept. 18.

²⁸ Washington Post.— 1984.— Apr. 25.

шла на п'яте місце в світі, залишивши позаду Францію, Англію та Японію²⁹. Військові витрати арабських країн посилюють їх економічне закабалювання державами Заходу. Зовнішні борги Єгипту, наприклад, становлять близько 30 млрд., а заборгованість Іраку перевищує 80 млрд. доларів³⁰.

У 80-х роках значно зросла ядерна загроза народам Близького Сходу з боку американського імперіалізму. Ще у 1980 р. було розроблено нову ядерну політику США в цьому районі світу, яка передбачала можливість «обмеженої» атомної війни. Після розміщення у 1983—1985 рр. на військовій базі в Комізо (Сіцилія) 112 крилатих ракет з ядерними боеголовками, що мають радіус дії до 2600 км, безпосередня загроза виникла не тільки країнам європейського континенту, а й близькосхідного регіону та Північної Африки. За підрахунками американських експертів, адміністрація США 31 раз розглядала питання про застосування зброї масового винищення під час регіональних конфліктів для захисту «життєвих інтересів» американського імперіалізму³¹.

Аналіз основних напрямів політики імперіалізму, у тому числі в Середземномор'ї та Західній Азії, дає змогу зробити висновок, що правлячі кола США у 80-ті роки роблять спроби вести конфліктні проблеми Близького Сходу з регіонального на глобальний рівень. Дедалі впливовішою стає роль ідеологічних факторів у визначенні позиції імперіалістичних держав щодо близькосхідної кризи, що й зумовило в середині 80-х років відчутну перевагу воєнно-силових методів у діях США, Англії та Ізраїлю, а також виявилось у прийнятті відверто дискримінаційних санкцій ЄЕС проти Лівії та Сирії. Поряд з цим відбувається певне зближення концептуальних підходів Вашингтона і західноєвропейського угруповання капіталістичних держав щодо арабських країн прогресивної орієнтації, найбільш переконливим прикладом чого є спільні спроби імперіалістів ізолювати їх на міжнародній арені та дестабілізувати державно-політичні системи Сирії, Лівії, НДРІ. Намагаючись викликати глибокий внутрішній розкол в арабському світі, імперіалістичні кола розпалюють суперечності між країнами, що розвиваються, маючи на меті заблокувати досягнення справжнього близькосхідного врегулювання й залишити за собою можливість направляти конфлікт у вигідному для себе напрямі.

Політика ескалації близькосхідного конфлікту суперечить життєвим інтересам народів регіону, вносить нестабільність у міжнародні відносини. Добиваючись радикального оздоровлення міжнародної обстановки та мирного розв'язання конфліктних ситуацій в гарячих точках планети, Союз РСР виступає за створення системи безпеки на Азіатському континенті, одним з елементів якої повинне стати всебічне врегулювання кризи на Близькому Сході. Радянський уряд не тільки підтримує антиімперіалістичну боротьбу арабських народів проти сепаратних змов і воєнно-силового тиску з боку імперіалістичних держав, а й вніс конкретні пропозиції щодо вирішення проблем регіону за столом мирних переговорів, шляхом скликання міжнародної конференції за рівноправною участю всіх зацікавлених сторін, включаючи ОВП. Як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «треба виводити розв'язання проблем цього дуже важливого і вибухонебезпечного регіону на міжнародний рівень... розпочати підготовчу роботу через Раду Безпеки ООН, через підготовчий комітет — з метою скликання міжнародної конференції з Близького Сходу»³².

²⁹ Ja'far K. Fahd's luxury war machine // South.—1984.—Oct.—P. 16.

³⁰ Аз ад М., Ха би б К. Пожар войны не затухает // Проблемы мира и социализма.—1985.—№ 12.—С. 74.

³¹ А ш - Ш а е р Р. М. Актуальные проблемы Ближнего Востока // Междунар. жизнь.—1985.—№ 7.—С. 57.

³² Інтерв'ю М. С. Горбачова індійським журналістам // Рад. Україна.—1986.—24 листоп.

С. П. Полюк, С. В. Толстов

БЛИЖНЕВОСТОЧНИЙ РЕГІОН В ПОЛІТИКЕ
СОВРЕМЕННОГО ИМПЕРИАЛИЗМА

Резюме

В статье рассматриваются некоторые новые тенденции, характеризующие политику империалистических государств на Ближнем Востоке в 80-е годы, разоблачаются планы сепаратного урегулирования палестинской проблемы. Сравнивая формы и методы неоколониализма США и ведущих стран ЕЭС, в первую очередь Великобритании, авторы отмечают возросшее стремление западных держав использовать ближневосточный кризис в контексте глобальной агрессивной стратегии империализма, обращают внимание на усиление реакционных социально-классовых и идеологических акцентов в политике США и ряда стран Западной Европы в арабском мире.

Методологія та методика історичних досліджень

В. С. ВАКОЛЮК (Київ)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОЦІНКИ ФАКТІВ У ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Дуже важливою в історичній науці є проблема наукового факту. Вона включає в себе його правильне розуміння, науковий аналіз, оцінку тощо. Адже, як наголосив у промові на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «жодне скільки-небудь велике практичне питання не може бути розв'язане, не будучи осмисленим і обґрунтованим теоретично»¹. Справді наукове, матеріалістичне осмислення природи факту міститься в творах класиків марксизму-ленінізму. «Комунізм,— підкреслював Ф. Енгельс,— не доктрина, а *рух*. Він виходить не з принципів, а з *фактів*»². В. І. Ленін, підкреслюючи науковий характер марксистського вчення, писав, що воно «...не ґрунтується ні на чому іншому, крім як на фактах... дійсності...»³.

Керуючись цими основоположними ідеями, радянські вчені працюють над дальшою розробкою зазначеної проблеми. Незважаючи на те, що вони зайнялися цим порівняно недавно, про науковий факт здійснено ряд досліджень, видано спеціальні монографії⁴, опубліковано брошури та статті⁵.

Особливість власне історичного факту полягає, по-перше, в тому, що історія як наука має своїм об'єктом минуле, те, що вже відбулося, пережите. Це означає, що історичним фактом виступає явище чи подія, які мали місце колись. Якщо факт у галузі точних наук завжди

¹ Рад. Україна.— 1986.— 2 жовт.

² Енгельс Ф. Комуністи і Карл Гейнцен // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 271.

³ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве: (Відбиття марксизму в бурж. літературі) // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 383.

⁴ Косолапов В. В. Гносеологічна природа наукового факту.— К., 1964.— 156 с.; Мерзон Л. С. Проблемы научного факта: Курс лекций.— Л., 1972.— 188 с.

⁵ Дорошенко Н. М. К вопросу о содержании понятия «исторический факт» // Проблемы исторического материализма.— Л., 1972.— Вып. 2.— С. 73—83; Елсуков А. Н. Эмпирическое познание и факты науки.— Минск, 1981.— 88 с.; Худяков С. С. К определению понятия «научный факт» // Вестник МГУ. Сер. философия.— 1974.— № 2.— С. 31—39 та ін.

можна перевірити дослідом, то з історичним фактом цього зробити не можна.

По-друге, джерелами історичних фактів є матеріальні та культурні пам'ятки, рукописи, законодавчі акти, писемні свідчення безпосередніх учасників і очевидців даної події, твори мистецтва, народні пісні, перекази, легенди, кіно-фото-фонодокументи та ін.

По-третє, про ряд історичних фактів, як значно, так і порівняно мало віддалених у часі, наші знання є не зовсім повними, нерідко суперечливими, а джерела збагачення відомостей про них, по суті, майже вичерпані. Це стосується, наприклад, дат і обставин життя перших київських князів чи навіть окремих деталей, пов'язаних з подіями революції 1905—1907 рр., тощо.

По-четверте, конкретні події, явища історії, як правило, пов'язані з конкретними людьми, їх діяльністю, основний критерій якої може бути лише один: «...*суспільні дії осіб, тобто соціальні факти*»⁶. Так, загальновідомо, що під час штурму Ізмаїла в 1790 р. російськими військами командував О. В. Суворов. Однак лише на основі всебічного ознайомлення з його особистими рисами, вкладом у військову справу як виявом суспільної діяльності видатного полководця вчений зможе побудувати цілісну систему доказів причини взяття російською армією цієї несприступної на той час фортеці.

По-п'яте, в основі історичних фактів лежать як суспільне буття, так і суспільна свідомість, взяті на певному історичному ступені розвитку. Г. В. Плеханов писав з цього приводу: «Будь-який історичний факт пов'язаний походженням як з економічним базисом, так і з суспільною свідомістю»⁷. Справді, не розібравшись, скажімо, в усіх складностях політичного й економічного життя країни в перші роки Радянської влади, важко аналізувати значення нової економічної політики.

По-шосте, історичні факти виступають як ілюстрації, аргументи, що підтверджують марксистське вчення. Характерним у цьому зв'язку є те, що в книзі Й. Діцгена «Дрібні філософські праці» увагу В. І. Леніна привернули такі слова: «...Ми, інтернаціональні демократи, систематично обґрунтовуємо всі наші думки тілесними або емпіричними фактами»⁸.

Слід зазначити, що в нашій історичній літературі немає єдиного трактування функціональної ролі фактів в історичній науці. Так, П. В. Копнін розглядає функції історичного факту як «засіб розв'язання історичних завдань і форму людського знання»; В. В. Косолапов виділяє «факт-подію, факт-інформацію, факт-знання»; М. Я. Варшавчик — «факт-подію, факт-знання, факт-джерело»; І. С. Кон — «факт-подію, факт-свідчення, матеріал»; Г. М. Іванов — «факт-подію, факт-інформацію, факт-процес, факт-знання»; А. В. Гулига — «факт — матеріал для узагальнення», підкреслює «самодостатнє значення факту» і т. д.⁹

На наш погляд, при всіх позитивних моментах вищеназвані структури історичних фактів мають два недоліки — численність термінів та

⁶ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 394.

⁷ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения.— М., 1956.— Т. 2.— С. 247—248.

⁸ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити // Повне зібр. творів.— Т. 29.— С. 367.

⁹ Копнін П. В. Задачи и основные понятия логики научного исследования // Логика научного исследования.— М., 1965.— С. 15—16; Косолапов В. В. Факт как основание научного знания // Там же.— С. 45—67; Варшавчик М. А. Вопросы логики исторического исследования // Вопр. истории КПСС.— 1968.— № 10.— С. 76—89; Кон И. С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли.— М., 1959.— С. 238; Иванов Т. М. К вопросу о понятии «факт» в исторической науке // Вопр. истории.— 1969.— № 2.— С. 79—80; Гулига А. В. История как наука // Философские проблемы исторической науки.— М., 1969.— С. 21.

надмірну деталізацію. Цілком правомірно виділити дві визначальні функції історичного факту: факт-подію і факт-знання.

Історія — конкретна наука, оскільки вона вивчає конкретні країни і події у конкретний відрізок часу, а також конкретних людей, які брали участь у цих подіях. Тому жоден загальний науковий закон, жодна, навіть геніальна, теорія не можуть охопити всієї багатогранності і неповторності історичного процесу. Показником цього і виступає історичний факт, а саме факт-знання.

Конкретна, об'єктивна історична подія, закріплена в нашій свідомості, сама по собі несе знання, незалежно від часу, коли вона вивчається, та особи дослідника. Тому для історика факт є носієм історичного знання, елементом істини. Збір, узагальнення та вивчення фактів — важлива функція кожного дослідника.

У зв'язку з тією великою роллю, що її відіграють факти в історичній науці, надзвичайно важливе методологічне значення набуває питання про правильне використання й оцінку фактів в історичному дослідженні. Оцінка факту полягає у з'ясуванні дійсного, об'єктивно існуючого зв'язку даної події чи явища з іншими явищами або тенденціями розвитку історичного процесу, з суспільною практикою, нарешті, у встановленні відповідності того чи іншого конкретного факту об'єктивним інтересам робітничого класу, марксистсько-ленінському розумінню історії. Підкреслюючи важливість зіставлення фактів, встановлення зв'язку окремого явища (факту) з іншими, В. І. Ленін писав: «Всяке окреме тисячами переходів зв'язане з іншого роду окремими (речами, явищами, процесами) і т. д.»¹⁰.

Найважливішим методологічним компасом для оцінки факту з позицій історизму можуть служити слова В. І. Леніна про те, що «весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; () тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹¹. Конкретно-історичний підхід — один з провідних методологічних принципів марксистсько-ленінської діалектики. Недотримання його нерідко веде до односторонності зображення, догматизму.

В. І. Ленін вказував, що нема й не може бути безпартійної, надкласової науки. Хоче того історик чи ні, він у своїх дослідженнях стає на позицію певного класу. Дотримання комуністичної партійності в історичній науці передбачає повну достовірність і об'єктивність у висвітленні дослідником подій і явищ.

Нині, як ніколи раніше, принцип партійності набуває особливого важливого значення. Імперіалізм, відзначається в партійних документах останнього періоду, будучи неспроможним перемогти соціалізм воєнним шляхом, концентрує увагу на ідеологічній сфері, намагаючись усіма засобами поширити вплив буржуазної ідеології на трудящих країн соціалізму. Не останнє місце в цій боротьбі належить історичним наукам. Найчастіше об'єктами буржуазних фальсифікацій стають такі всесвітньо-історичні події, як Велика Жовтнева соціалістична революція та Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр.

З багатьох тем при сучасному рівні розвитку засобів і методів історичного дослідження можна виявити величезну кількість фактів, у яких легко розгубитися. Уникнути цього допоможе відбір тематичних фактів. В. І. Ленін закликав «...не забивати свого розуму тим мотлохом, який не потрібен, а збагатити його знанням усіх фактів, без яких не може бути сучасної освіченої людини»¹². При цьому Володимир Ілліч безумовно мав на увазі найістотніші факти, які можливо зібрати на даному рівні розвитку людського пізнання. В протилежному

¹⁰ Ленін В. І. Філософські зошити // Повне збір. творів.— Т. 29.— С. 300.

¹¹ Ленін В. І. Лист до І. Ф. Арманд // Там же.— Т. 49.— С. 315.

¹² Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всерос. з'їзді Рос. Ком. Спілки Молоді 2 жовт. 1920 р.) // Там же.— Т. 41.— С. 291.

разі доведення стане занадто громіздким і зміст його загубиться в подробицях та деталях.

Марксизм-ленінізм вчить, що джерелом розвитку є боротьба протилежностей як внутрішній зміст будь-якого процесу, явища, події. Однак на кожний конкретний момент одна з протилежностей є вирішальною, визначальною, типовою. Отже, завдання історика полягає в тому, щоб з'ясувати, які факти є типовими для даного процесу, тенденції (їх слід використати), а які — випадкові, неістотні (такі потрібно опустити).

Прикладом правильної оцінки фактів за їх типовістю може служити наукова дискусія, що відбувалася в 1965—1968 рр. на сторінках журналів «Вопросы истории» та «История СССР», про час переходу Росії до капіталізму. Так, одна група істориків, зібравши значну кількість фактів про появу мануфактур та перші загальноросійські торговельні зв'язки, обстоювала думку, згідно з якою початок капіталістичного розвитку нашої країни припадає на середину XVII ст. Інша ж група вчених, очолювана академіком М. В. Нечкіною, довела, що типовим для Росії того часу було замкнуте натуральне феодальне господарство, а не мануфактури, яких налічувалося лише близько 30. Більше того, серед них переважали кріпосницькі, а не буржуазні мануфактури (наймані робітники, та й то не повністю відірвані від землі, були тільки на мануфактурах, що належали іноземцям). Строге врахування типовості при оцінці фактів дало можливість цим історикам зробити точніший, на наш погляд, висновок про те, що зародження капіталізму в Росії слід віднести до середини XVIII ст. Саме в той час порушився натуральний характер феодальної економіки і почалося формування капіталістичного укладу. Це були дві сторони одного процесу — розкладу феодального способу виробництва¹³.

Для історика дуже важливо з'ясувати істинність того чи іншого факту, перш ніж включити його в систему доказів. Одним з найпоширеніших способів перевірки дійсності факту є уточнення його в усіх документах, джерелах і пам'ятках досліджуваного періоду. Істинним визнається факт, що повторюється в ряді різних незалежних один від одного джерел і документів. Порушення такого підходу може призвести до серйозних помилок.

Так, одно з найповніших мемуарних джерел з історії декабристського руху, відоме як «Записки І. І. Горбачевського», було вперше опубліковане в 1882 р. в журналі «Русский архив» (кн. 2. с. 435—554) під назвою «Записки неизвестного из Общества соединенных славян». У передмові автор публікації П. І. Бартенев бездоказово стверджував, що вони належать І. І. Горбачевському. На основі цього в 1916 р. у Москві була видана книга «Записки декабриста И. И. Горбачевского» (із вступною статтею Б. Є. Сирочковського). Нині це джерело включається до наукового апарату кожного дослідження декабристського руху. Отже, зміст і авторство «Записок» стали історичним фактом.

Однак в останні роки з приводу вмішених тут окремих даних і авторства джерела вченими висловлюються обґрунтовані сумніви. А сталося все це тому, що перші дослідники рукопису П. І. Бартенев і А. І. Баландін не поговорили з іще живими в той час декабристами, з найближчими родичами Горбачевського (сам він помер у 1869 р.), нарешті, не звірили почерк, яким було написано рукопис, з почерком Горбачевського. Іншими словами, вони не переконалися в істинності факту, і з їхньої легкої руки в світ пішли вже не «Записки неизвестного», а «Записки И. И. Горбачевского» (конкретної історичної особи, одного з керівників декабристів на Півдні). Тим часом нині

¹³ История СССР с древнейших времен до наших дней. Сер. 1.— М., 1967.— Т. 3. Превращение России в великую европейскую державу. Народные движения XVII—XVIII вв.— С. 424.

абсолютно точно можна стверджувати, що «Записки» включають у себе спогади ряду декабристів, у тому числі, можливо, й Горбачевського¹⁴.

Будь-який історичний факт необхідно оцінювати з позицій сучасного рівня розвитку науки та нинішньої суспільної практики. Це зумовлюється тим, що суспільна практика та людське пізнання, в тому числі історичне, не стоять на місці. Тому, щоб історичне пізнання не відставало від суспільної практики і виконувало її завдання, необхідно навіть старі історичні факти осмислювати й оцінювати по-новому.

Важливу роль у відборі та оцінці фактів відіграє критерій повторюваності, особливо тоді, коли дослідник хоче простежити певну тенденцію чи, навпаки, із загальною тенденцією виділити своєрідність даного явища, події, факту. Прикладом застосування такого підходу до історичної дійсності може служити розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом учення про суспільно-економічні формації. На це, зокрема, вказав В. І. Ленін, підкресливши, що вони використали «...той загальнонауковий критерій повторюваності, можливість застосування якого до соціології заперечували суб'єктивісти»¹⁵.

Грунтовно аналізуючи історію людського суспільства, основоположники наукового комунізму вибрали факти повторюваності виступів народних мас проти гнобителів. На основі цього вони сформулювали свій геніальний закон про те, що історія всіх суспільно-економічних формацій, які існували, є історія класової боротьби. Цей загальний закон дав їм можливість визначити особливості класової боротьби пролетаріату проти буржуазії в епоху капіталізму.

Останнім часом у зв'язку з бурхливим зростанням обсягу інформації, в тому числі історичної, стає дедалі важче старими методами аналізувати величезну кількість фактів, особливо пов'язаних з різного роду цифровими даними. Іншими словами, підвищується значення історичної статистики. Тому в середовищі істориків значне поширення дістала думка про необхідність використання в історичних дослідженнях точних наук та їх методів. Так, Л. Н. Коган вважає, що «певне майбутнє у верифікації аналізу статистичного матеріалу в суспільних науках буде, очевидно, належати кібернетиці»¹⁶. Цьому питанню присвячено ряд спеціальних праць¹⁷.

Нарешті, чималу роль в оцінці історичних фактів відіграють споріднені науки, такі, як археологія, палеографія, антропологія, лінгвістика та ін.

Особливість історичних фактів та специфіка історії як науки висувають перед дослідником триєдине завдання: а) нагромадження та опис конкретних фактів; б) їх історичне, логічне й соціологічне осмислення та оцінка; в) доведення гіпотези, закону, з'ясування проблеми. Цю особливість історичного дослідження дуже вдало охарактеризував ще В. Г. Белінський. «У тому-то й полягає складність умов історичного таланту,— писав він,— що в ньому повинні бути поєднані строге вивчення історичних фактів і матеріалів, критичний аналіз, холодна безпристрасність з поетичним натхненням і творчою здатністю сполучати події, роблячи з них живу картину, де витримані всі умови перспективи і світлотіні»¹⁸.

¹⁴ Детальніше про це див.: Лысенко Н. Н. Как создавались «Записки» декабриста И. И. Горбачевского // История СССР.— 1968.— № 6.— С. 101—112.

¹⁵ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?: (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів) // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 128.

¹⁶ Коган Л. Н. О специфике применения критерия практики в исторической науке // Практика — критерий истины в науке.— М., 1960.— С. 278.

¹⁷ Устинов В. А. Применение вычислительных машин в исторической науке.— М., 1964.— 231 с.; Мошков Ю. А. Кибернетика и методы исторического исследования // История СССР.— 1965.— № 14.— С. 214—220; Левада Ю. Кибернетические методы в социологии.— Коммунист.— 1965.— № 14.— С. 43—53.

¹⁸ Беллинский В. Г. Полн. собр. соч.— М., 1955.— Т. 7.— С. 52—53.

Для визначення ролі і функцій фактів в історичній науці необхідно вичленити основні структурні елементи історичного пізнання, дослідження як бази історичної науки. Структуру історичного пізнання загалом можна подати у такому вигляді:

- постановка завдання (визначення предмета і мети дослідження);
- вивчення матеріалу (збір, систематизація, опис, перевірка та оцінка фактів);
- побудова гіпотез (висунення попередніх положень на основі зібраних фактів і суджень дослідника, визначення відсутніх або недостатньо підтверджених ланок проблеми, вироблення програми і принципів дальшої роботи);
- докази (залучення додаткових матеріалів і фактів, логічні операції над матеріалом, підтвердження чи спростування гіпотез);
- розробка теорії (формулювання законів, узагальнень, висновків).

При постановці завдання дуже важливо, щоб воно, з одного боку, було актуальним і відповідало нагальним потребам суспільної практики, а з другого,— щоб у розпорядженні історика були хоча б деякі дані і факти, тобто мінімальна основа, необхідна для вивчення проблеми. Не випадково у книзі Й. Діцгена В. І. Ленін підкреслив такі слова: «...факти ґрунтуються не на логічних основах, а навпаки, остання основа всякої логіки — факт, справа, буття»¹⁹.

В процесі дослідження дуже важливе критичне ставлення до теми, всебічне вивчення її, в противному разі вся робота історика буде страждати суб'єктивізмом.

Дослідження матеріалу неможливе без збору конкретних фактів, яскравим зразком чого служить теоретична діяльність основоположників марксизму-ленінізму. Працюючи над «Капіталом», К. Маркс «...почав з початку, а не з кінця, з аналізу фактів, а не з кінцевих висновків, з вивчення часткових, історично визначених суспільних відносин, а не з загальних теорій...»²⁰. Неможливо назвати жодного лєнінського наукового висновку, який би не був обґрунтований великою кількістю фактів. «Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ»,— підкреслював Володимир Ілліч²¹. Зроблений без належного фактичного обґрунтування і підкріплення висновок — це звичайний волюнтаризм. У процесі дослідження, як писав В. І. Ленін, «...треба... встановити такий фундамент з точних і безспірних фактів, на який можна було б спиратися...»²².

Важливим структурним елементом дослідження є гіпотеза, тобто проміжний ступінь між вивченням відомих фактів і збором нових, з одного боку, та формулюванням висновку, теорії,— з другого. Вона допомагає історику оцінити зібрані й вивчені ним факти, визначити загальний напрям розв'язання даної проблеми. Побудувавши гіпотезу, можна намітити план і порядок дальшого дослідження. Основою для цього є вивчення відомих та збір нових чи маловідомих фактів під час попереднього вивчення проблеми, логічні міркування дослідника в процесі наукової роботи, в тому числі аналогія порівняння.

Це можна проілюструвати таким прикладом. У зв'язку з відновленням у буржуазній історіографії 40-х років так званої «норманської теорії» походження Русі радянські історики, очолювані академіком Б. Д. Грековим, зайнялися поглибленим і всебічним вивченням цієї проблеми²³. Проаналізувавши відомі та зібравши деякі нові фак-

¹⁹ Ленін В. І. Філософські зошити // Повне збір. творів.— Т. 29.— С. 363.

²⁰ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Там же.— Т. 1.— С. 133—134.

²¹ Ленін В. І. Статистика і соціологія // Там же.— Т. 30.— С. 330.

²² Там же.

²³ Греков Б. На заре Русского государства // Ист. журн.— 1942.— № 7.— С. 14—31.

ти, вони висунули гіпотезу про неспроможність «норманської теорії», оскільки норманни на час утворення давньоруської держави стояли на рівні свого соціально-економічного розвитку нижче від слов'ян. Однак фактами, почерпнутими лише з вітчизняної історії, спростувати твердження буржуазних учених було неможливо. Тоді дослідники зібрали важливі додаткові дані з історії Нормандії того періоду, і гіпотеза перетворилася в теорію, яку нині, підкорившись логіці фактів, визнало навіть багато буржуазних авторів.

Збір фактів та побудова гіпотези — це свого роду підготовча робота до найголовнішого — доказу, тобто розв'язання проблеми, виведення закону.

Доказ як елемент історичного пізнання структурно складається з практичного обґрунтування, перевірки та ствердження наукових фактів і гіпотези. Він являє собою процес встановлення об'єктивної істинності висунутого судження і фокусує в собі взаємодію об'єкта (історичного матеріалу) і суб'єкта (історика) дослідження, оскільки гіпотеза є результатом зусиль історика, а висунуті на її підтвердження аргументи — об'єктивним історичним матеріалом.

Доказ виступає як центральний елемент дослідження і має величезне значення.

Дослідника в процесі доказу підстерігає небезпека навіть з правильних фактів та посилів зробити неправильні висновки. Найхарактернішими помилками при цьому бувають емпіризм, поспішність та несправомірність висновку, догматизм, релятивізм.

Так, нерідко зібравши певну кількість фактів, історики всі свої зусилля спрямовують лише на їх опис, не розкриваючи при цьому ніяких зв'язків і закономірностей, не роблячи принципових узагальнюючих висновків. Від небезпеки емпіризму застерігав ще В. Г. Белінський. «Значення фактів,— писав він,— тільки тому й дороге, що в фактах приховуються ідеї; факти без ідей — сміття для голови й пам'яті»²⁴.

Поспішний несправомірний висновок найчастіше буває наслідком того, що, висуваючи гіпотезу, дослідник не перевіряє її істинності. Звідси — намагання відкинути всі факти, які суперечать їй, і відібрати лише ті, які цю гіпотезу підтверджують. До такого ж результату може призвести й аналіз лише частини відомих, доступних фактів, проти чого наполегливо боровся В. І. Ленін. «...Треба,— писав він,— брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються даного питання, без єдиного винятку...»²⁵. Аналогічні помилки можуть бути породженням недостатньо критичного ставлення дослідника до висунутої гіпотези, зібраних фактів. Від цього Володимир Ілліч застерігав молодь у своїй промові на III з'їзді комсомолу. Він говорив: «Коли комуніст здумав би хвастатись комунізмом на підставі набутих ним готових висновків, не роблячи найсерйознішої, найважчої, великої роботи, не розібравшись у фактах, до яких він повинен критично поставитись, такий комуніст був би вельми прикрий»²⁶.

Непомірне перебільшення історичних фактів, абсолютизація деяких суджень і висновків, розгляд кожної істини як закінченої, вічної і незмінної призводить до догматизму. Такий підхід означає, що світ і його закони, будучи вивчені один раз, тим самим пізнані до кінця. Це суперечить найважливішому положенню марксистської діалектики про те, що, як писав В. І. Ленін, «...ці закони цілком пізнанні для людини, але ніколи не можуть бути нею пізнані до кінця»²⁷.

²⁴ Белінський В. Г. Избранные философские произведения.— М., 1941.— С. 291.

²⁵ Ленін В. І. Статистика і соціологія // Повне збір. творів.— Т. 30.— С. 330—331.

²⁶ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Там же.— Т. 41.— С. 291.

²⁷ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм: Критичні замітки про одну реакційну філософію // Там же.— Т. 18.— С. 181.

Таким чином, ретельний збір і аналіз фактів у поєднанні із строгим дотриманням законів формальної логіки і марксистсько-ленінської діалектики є основою справді наукового доказу.

Пізнання суті проблеми є заключним етапом будь-якого історичного дослідження, його кінцевим результатом, який дістає свій вираз у висновках, узагальненнях, новій історичній теорії, законі. Без цього історія як наука була б зосереджена тільки на минулому, не маючи ніякої цінності для сучасності. Саме завдяки вивченню загальних історичних зв'язків і закономірностей вона не тільки пізнає минуле, а й дає можливість правильно оцінювати теперішнє і передбачати основні тенденції майбутнього. «Ми лише тоді зможемо передбачати майбутнє, — писав Г. В. Плеханов, — коли зрозуміємо минуле»²⁸. Отже, факти мають величезне значення для історичної науки як основа її теоретичних висновків і доказів, аргументи наукового дослідження. Правильне використання й оцінка факту — методологічно важливий і необхідний елемент роботи історика.

²⁸ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. — Т. 2. — С. 547.

Проти буржуазної фальсифікації історії

К. Ю. ГЛОМОЗДА (Київ)

КРИТИКА ТЛУМАЧЕНЬ ПРИЧИН ХРИСТИЯНІЗАЦІЇ РУСІ В БУРЖУАЗНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Заснована правлячою верхівкою Київської Русі для виконання певних політичних та ідеологічних функцій християнська церква поступово перетворилася на привілейованого члена тогочасного класового суспільства. За оцінкою Ф. Енгельса, в усій тодішній Європі церква виступала «...як найбільш загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу»¹. Значний інтерес до її історії з боку багатьох учених — як вітчизняних, так і іноземних — зумовлювався впливом, який вона справляла на розвиток соціально-економічних і політичних відносин у Давньоруській державі.

Джерелознавчі праці ряду західних учених сприяють розв'язанню певних конкретних питань запровадження на Русі нової офіційної релігії (датування цього процесу, визначення шляхів проникнення християнства тощо). Слід, однак, завжди мати на увазі, що в капіталістичному суспільстві «...найкраще оплачується той історичний твір, в якому фальсифікація історії найбільше відповідає інтересам буржуазії»². Намагаючись всіляко очорнити досягнення трудящих нашої країни на сучасному етапі, апологети імперіалізму водночас докладають багато зусиль і для фальсифікації її минулого. Як привід для проведення чергової наклепницької кампанії вони використовують наближення 1000-річчя так званого «хрещення Русі». При цьому поширюються нові вигадки про сучасну релігійну ситуацію в СРСР, а також специфічно тлумачиться історія церкви. Все це активно використовується органами імперіалістичної пропаганди для спекуляції навколо якоїсь виняткової історичної долі східних слов'ян, приписування їм

¹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 7. — С. 343.

² Енгельс Ф. З фрагментів до праці «Історія Ірландії» // Там же. — Т. 16. — С. 501.

надуманих традицій. Тому наукова критика буржуазних концепцій запровадження християнства в Давній Русі сприятиме аргументованому викриттю фальсифікаторських прийомів, до яких вдаються буржуазні ідеологи.

Радянські вчені послідовно показують антинауковість концепцій буржуазної історіографії щодо проблеми християнізації Русі³. Автор даної статті зосередив увагу на висвітленні її представниками причин запровадження нової релігії, оскільки ідеологічна боротьба в історичній науці точиться в наш час насамперед навколо осмислення різних фактів і явищ, їх розуміння і пояснення⁴. У підході до цього питання, ніби у фокусі, відображається ряд концептуальних особливостей досліджуваної літератури.

Характерною рисою сучасної буржуазної історіографії є заперечення закономірностей поступального розвитку суспільства. Деякі її представники намагаються довести, що історик здатний лише встановлювати смислову єдність історичних явищ, яка має евристичне значення, що можна зрозуміти не весь загальноісторичний процес, а тільки генезис і взаємозв'язок між окремими процесами⁵. Врахування цих моментів дає можливість оцінити уявлення буржуазних авторів про причини «хрещення Русі».

Ознайомлення з працями західних істориків показує, що загалом у них зустрічається досить широке коло окремих причин «хрещення Русі». Однак кожен з авторів відповідно до науково-дослідницького рівня свого твору називає одну, а частіше кілька цих причин, якими і оперує у своїх побудовах. Деякі з них взагалі ігнорують причини прийняття Руссю християнства або декларують неможливість їх встановлення⁶.

Чи не найчастіше буржуазні історики пов'язують запровадження християнства з міжнародними зв'язками Давньої Русі. На думку Г. Вернадського (США) та Н. Андреева (Англія), саме вони мали переважне значення⁷. Як правило, при цьому відзначається той факт, що князь Володимир усвідомив необхідність ліквідувати «релігійну ізоляцію» язичницької держави⁸. Схожі явища Е. Хьош (ФРН) знаходить в усіх «варварських» народів, які потрапляли в сферу впливу світових релігій⁹. Інколи ці зовнішньополітичні причини вбачаються у прагненні Володимира за будь-яку ціну взяти шлюб з візантійською принцесою і тим самим увійти до «сім'ї королів» християнських держав¹⁰.

³ Данилова Л. В. Русское средневековье в современной историографии США // *Вопр. истории.*— 1961.— № 3.— С. 63—91; Каштанов С. М. Об идеалистической трактовке некоторых вопросов истории русской политической мысли в зарубежной историографии // *Визант. временник.*— 1956.— Т. 11.— С. 308—324; Шапов Я. Н. Некоторые вопросы идеологии Древней Руси в освещении буржуазной историографии // *Критика буржуазных концепций истории России эпохи феодализма.*— М., 1962.— С. 85—119; Шушарин В. П. Современная буржуазная историография Древней Руси.— М., 1964.— С. 110—112, 142—145, 170—178, 211—213; та ін.

⁴ Федосеев П. Н., Францев Ю. П. О разработке методологических вопросов истории // *Вопр. истории.*— 1964.— № 3.— С. 12.

⁵ Салов В. И. Историзм и современная буржуазная историография.— М., 1977.— С. 20, 27—28.

⁶ Див., наприклад: Florinsky M. Russia: A history and interpretation: In 2 vols.— New York, 1953.— Vol. 1.— P. 126.

⁷ Vernadsky G. Kievan Russia.— New Haven (Conn.), 1966.— P. 71; Andreuev N. Pagan and christian elements in Old Russia // *Slavic review.*— 1962.— Vol. 21.— № 1.— P. 18.

⁸ Clarkson J. A history of Russia.— New York, 1961.— P. 32; Ellison H. History of Russia.— New York, 1966.— P. 19; ets.

⁹ Hösch E. Die Kultur der Ostslawen.— Wiesbaden, 1977.— S. 18.

¹⁰ Amman A. Abriss der Ostslawischen Kirchengeschichte.— Wien, 1950.— S. 16; Dukes P. A history of Russia: Medieval, modern, contemporary.— London; Basingstoke, 1974.— P. 11; Stokes A. Kievan Russia // *Companion to Russian studies 1: An introduction to Russian history.*— Cambridge, 1980.— P. 63; Chirovsky N. An introduction to Ukrainian history.— New York, 1982.— Vol. 1.— P. 121.

Деякі автори шукають причини християнізації Русі у її зовнішній торгівлі. Зокрема, в інтерпретації М. Рена (США) християни-купці були панівним класом у цій «торговій державі» і «схиляли на свій бік» князя та його оточення. «Саме торгівля, дійсно, пояснює раптове (?) запровадження християнства у Київській Русі»,— вторить йому Дж. Кармішель¹¹. Однак спроби зобразити запровадження християнства як заслугу купців безпідставні, оскільки уявлення про торговий характер Давньоруської держави та її панівного класу далекі від наукових¹².

Часто представники буржуазної історіографії процес запровадження християнства у Давній Русі пояснюють його проникненням до східних слов'ян ще напередодні «хрещення». Так, вищезгаданий Г. Вернадський писав, що «саме в IX ст. і у таких віддалених областях, як Приазов'я, Моравія та Болгарія, було зорано ґрунт для росту християнства на Русі». Він вважав «останнє навернення русів... лише плодом християнських місій часів Фотія» (патріарха константинопольського, якого деякі дослідники вважають «хрестителем» русів у 60-х роках IX ст.— К. Г.)¹³. Як заключний акт «розвитку християнства серед східних слов'ян» трактує навернення Володимира у цю віру і відомий американський візантіст, професор Колумбійського університету І. Шевченко¹⁴.

У буржуазній історіографії набула поширення також теза про те, що Давньоруська держава — це країна, християнізована сусідами, які поширювали «вищу», «розвинутішу» релігію, і внаслідок цього стала їх своєрідною духовною колонією. Професор російської та балканської історії Оксфордського університету Д. Оболенський в усіх подіях зовнішньополітичної історії Русі з часів князя Аскольда вбачає «видатні досягнення» Візантії, яка цілеспрямовано переборювала «язичницьку ізоляцію» правителів Русі¹⁵. Подібна точка зору досягає апогею у трактовці християнізації слов'ян професором Фордхемського університету і одночасно Нью-Йоркської семінарії св. Володимира І. Мейендорфом як «найбільшого з усіх духовних завоювань імперії», яке здійснила «майже виключно церква»¹⁶. Таким чином, запровадження на Русі християнства пояснюється лише зовнішніми причинами. При цьому зовсім не враховуються внутріполітичні фактори, які сприяли даному процесу.

Ще далі заходять історіографи — ідеалісти відверто клерикального гатунку. На їх думку, Русь, власне, була християнізована самою новою релігією як комплексом вічних духовних цінностей. Сусідство Давньоруської держави з народами, що сповідували християнство, є достатньою умовою його поширення в новому суспільстві. В опусі, який нещодавно перевиданий в Канаді і оголошений «віковою ідеологією» так званої «української православної церкви», стверджується, що східні слов'яни прийняли б християнство значно раніше, якби не «зникли» так рано античні колонії у Причорномор'ї. Практично підтримує подібну тезу відомий американський славіст Ф. Дворнік. Його дивує «пізній

¹¹ Wren M. The course of Russian history.— 2d ed.— New York, 1964.— P. 60, 65; Carmichael J. A cultural history of Russia.— New York, 1968.— P. 27.

¹² Шушарин В. П. Указ. соч.— С. 127—131.

¹³ Vernadsky G. Ancient Russia.— New Haven (Conn.), 1964.— P. 369—370; Vernadsky G. The origin of Russia.— Oxford, 1959.— P. 288.

¹⁴ Sevchenko I. The Christianization of Kievan Rus' // Sevchenko I. Ideology, letters and culture in the Byzantine world.— London, 1982.— P. 30.

¹⁵ Obolensky D. The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500—1453.— London; New York, 1971.— P. 188, 197.

¹⁶ Прохоров Г. М. (Рецензия) // Byzantinoslavika (Praha), 1982.— Vol. 43, fasc. 2.— P. 234.— Rec. ad. op.: Meyendorff J. Byzantium and the rise of Russia: A study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth cent.— Cambridge, 1981.— XIX, 326 p.: Cp.: Clarkson J. Op. cit.— P. 32; Billington J. The icon and the axe: An interpretive history of Russian culture.— New York, 1968.— P. 3, 5; Runciman S. The conversion of Russia // The Christian world: A social and cultural history of christianity.— London, 1981.— P. 119.

вступ» Русі, територіально близької до християнських общин, які існували в античних колоніях Криму і Кавказу, в орбіту нової релігії. В той час, як деякі інші слов'янські народи були «завойовані» Візантією для нової віри, Русі, мовляв, довелося чекати цього ще сто років внаслідок пересування кочовиків через прикордонні степи¹⁷.

Варто виділити також пояснення причин запровадження християнства винятково релігійними мотивами. Історик-ієзуїт А. Амман з Папського Східного інституту писав, що Володимир, як і його північні сусіди — нормани, прийняв християнство, коли переконався у «всемогутності християнського бога» і «вигідності» сповідування цієї віри¹⁸. А. В. Карташов (Франція) обґрунтував неминучість засвоєння «варварами» християнства необхідністю «скоритися благородній спадщині середземноморських культур і вищій богооткровенній релігії, яка в них утвердилася»¹⁹. Висловлювалася думка, що прийняття християнства спричинила відсутність «віри чи культури», яка задовольняла чи могла задовольнити духовні потреби народу²⁰. Уніфікацію культури Русі в цілому і привнесення організації в її релігію зокрема вважає за головну мету Володимира В. Маринич (США)²¹. Деякі автори, наприклад Дж. Біллінгтон, зводять причини запровадження християнства до естетичних вражень князя та його радників від візантійських церковних обрядів²².

Нарешті, ряд західних авторів, зокрема А. Стоукс, О. Хьотч, Т. Андерсон, С. Ренсімен та ін., виділяють внутрішні причини запровадження християнства. До таких вони відносять насамперед прагнення Володимира до консолідації Давньоруської держави²³. І. Шевченко вважає, що умовою хрещення Русі було формування в уяві князів «ідеї Руської землі»²⁴. Відзначається також прагнення князя до зміцнення власної влади шляхом запровадження християнства. Він розраховував на підтримку церкви і використання візантійської концепції «абсолютного правителя»²⁵.

Отже, західні історики пояснюють прийняття Руссю християнства особливостями тодішньої зовнішньополітичної ситуації, феноменом нової релігії як духовного явища, особистими інтересами правителя Давньоруської держави. Це — свідчення неспроможності буржуазної методології пізнання явищ історичного минулого. Зокрема, недоліки тенденції до абсолютизації релігійних систем, характерної для буржуазної історіографії, як показав академік Є. М. Жуков, полягають у підході до них як до незалежних від інших суспільних явищ історико-культурних комплексів, що пібито лише справляють вплив на всі інші процеси. Однак перебільшення міри впливу релігійної ідеології без урахування того, що він визначається соціальною сутністю даної ідео-

¹⁷ Dvornik F. The Slavs: their early history and civilization.— Boston, 1956.— P. 197; Dvornik F. Missions of the Greek and Western churches in the East during the Middle Ages.— Moscow, 1970.— P. 11—12.— (XIII Intern. Congr. of hist. sci. Moscow. Aug. 16—23, 1970).

¹⁸ Amman A. Die Ostslawische Kirche im jurisdiktionellen Verband der byzantinischen Großkirche (988—1453).— Würzburg, 1955.— S. 22.

¹⁹ Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви.— Париж, 1959.— С. 93, 106—107.

²⁰ Kirchner W. A history of Russia.— 6th ed.— New York, 1976.— P. 14.

²¹ Marinich V. Revitalization movements in Kievan Russia // Journal for the scientific study of religion.— 1976.— Vol. 15.— № 1.— P. 61—68.

²² Billington J. Op. cit.— P. 6—7; Cp.: Mazour A. Russia: Past and present.— Toronto, 1952.— P. 46.

²³ Stokes A. Op. cit.— P. 62; Utechin S. Russian political thought: A concise history.— New York, 1964.— P. 6; Hoetzsch O. The evolution of Russia.— Harcourt (N. Y.), 1966.— P. 18; Anderson Th. Russian political thought: An introduction.— Ithaca (N. Y.), 1967.— P. 28; Ellison H. Op. cit.— P. 20.

²⁴ Sevcenko I. Op. cit.— P. 30.

²⁵ Hösch E. Op. cit.— S. 18; Runciman S. Byzantium and the Slavs // Byzantium: An introduction to East Roman civilization.— Oxford, 1961.— P. 357.

логії, з філософської точки зору є відривом форми від змісту²⁶. Підміна причин суттєвих, внутрішніх, безпосередніх несуттєвими, зовнішніми, непрямими і навпаки є характерною рисою спроб буржуазної історіографії встановити будь-які причинні зв'язки²⁷.

Для поглядів буржуазних істориків на причини запровадження нової релігії та вирішальну роль процесу проникнення християнства в Давньоруську державу для офіційного її хрещення притаманне ігнорування зв'язку цього явища з місцевими соціально-економічними умовами*. На тенденцію буржуазних істориків розглядати християнізацію як самоціль, як насадження культури серед варварів і стосовно інших слов'янських народів уже вказували радянські вчені²⁸. Свого часу І. У. Будовниця відзначив, що в пошуках джерел християнізації знайшло вияв прагнення ще дореволюційних авторів «усіяло відмахнутися» від матеріальних умов життя, які спричинили те чи інше ідеологічне явище, і перенести питання в таку площину, яка б дала змогу пов'язати культурний розвиток нашої країни лише із зовнішнім впливом²⁹. І нині, за визнанням Дж. В'єчинського, в більшості праць західних авторів з історії Росії зображується «процес, який здається занадто однобічним,— поширення на схід і північ ідей та інститутів від старих і краще влаштованих суспільств»³⁰. Складовою цього процесу віддавна було проникнення до східних слов'ян християнської релігії.

Проте подібна концепція далеко не безперечна. Неспроможність такого підходу видно, зокрема, на прикладі спроби доцента Кембріджського університету А. Власто зобразити загальну картину «вступу слов'ян у християнство». Згідно з традиціями буржуазної історіографії він поставив перед собою мету показати, як різні слов'янські народи, включаючи населення Київської Русі, «увійшли в християнство, спонукувані течіями, що досягали кожного з них іззовні, і під проводом великих людей, які найбільше просунули справу хрещення»³¹. Автор захоплений «зовнішнім» та суб'єктивним факторами християнізації, але зібраний ним матеріал суперечить його власній концепції.

Як пише А. Власто, прийняття християнства поряд з «новими політичними інтересами» вимагало глибоких суспільних перетворень, що спричинили швидке зникнення пережитків «варварства». Однак «хрещення» успішно відбувалося саме там, де «розклад слов'янського язичницького суспільства» просунувся вже далеко. Християнство при цьому

²⁶ Жуков Е. М. Роль религии в мировой истории // *Вопр. науч. атеизма*.—М., 1976.—Вып. 20.—С. 20.

²⁷ Черняк Е. Б. *Историкография против истории: (Критика реакционной историографии эпохи крушения капитализма)*.—М., 1962.—С. 12.

* Не змінюють суть справи і поодинокі винятки. Так, І. Власовський (США) вважав, що княгиня Ольга не запровадила християнство, бо цьому перешкождали «лише» суспільні і політичні умови того часу. Характеристику згаданих умов він, однак, не наводить. І. Смолич (ФРН) відзначає тільки, що посилення християнських впливів на східних слов'ян збігається з часом поступового складання їх державності. Г. Штюкль (ФРН), заперечуючи феодальний характер змін у житті Давньої Русі, визнає, що християнізацію можна вважати ознакою її вступу у нову стадію розвитку. Він, однак, вважає, що рішення Володимира було підготовлене проникненням християнства і потребувало лише зовнішнього поштовху—почесної пропозиції візантійського імператора про шлюб з його сестрою (Wlaskovsky I. *Outline history of the Ukrainian Orthodox church*.—New York; Bound Brook, 1956.—Vol. 1.—P. 56; Smolitsch I. *Russisches Mönchtum: Entstehung, Entwicklung und Wesen* 988—1917.—Würzburg, 1953.—S. 50; Stökl G. *Russische Geschichte: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*.—3. Aufl., erweitert.—Stuttgart, 1973.—S. 56, 61, 68—76).

²⁸ Див., наприклад: Россейкин Ф. М. Буржуазная историография о византийско-моравских отношениях в середине IX в. // *Визант. временник*.—1950.—Т. 3.—С. 257.

²⁹ Будовниця И. У. *Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.)*.—М., 1960.—С. 80.

³⁰ Wlaskovsky J. *The frontier in early Russian history* // *Russian review*.—1977.—Vol. 31.—№ 2.—P. 110—111.

³¹ Vlasto A. *The entry of the Slavs into Christendom: An introduction to the medieval history of the Slavs*.—London, 1970.—P. IX.

приваблювало «правителя і правлячий клас в цілому», а потім вже проникало в народні маси. Там же, де суспільні умови були занадто далекі від «тих, де християнство нормально діяло», особисті якості місіонерів не відігравали ніякої ролі.

Проте вищезгаданий «розклад язичницького суспільства», а отже, і появу «нових політичних інтересів» А. Власто пояснює лише «міграцією, новими екологічними факторами, зумовленими географією», і знову ж таки зовнішнім тиском. Автор вважає, що саме християнство «безперечно поклато духовну і культурну основу справжнього місцевого розвитку»³².

Однак загальна тенденція буржуазних істориків розв'язувати проблему християнізації Русі крізь призму «джерел» впливу явно суперечить конкретному історичному матеріалу. Для Русі зовнішній «тиск», який так високо оцінює А. Власто, не міг мати такого значення, як, наприклад, в історії західних слов'ян³³. Усі збройні сутички між Руссю та Візантією у IX—XI ст., як відомо, мали місце поблизу життєво важливих центрів останньої³⁴. «Історія Давньої Русі,— зазначає Г. Г. Литаврін,— як й інших країн Європи, виразно показує, що всі спроби християнізації до появи необхідних умов виявлялися короткочасними епізодами, які не мали серйозного суспільно-політичного значення»³⁵. Джерела свідчать про поступове зростання чисельності прихильників нової релігії серед представників вузького соціального прошарку — правлячої меншості. Остання оволодівала не лише засобами матеріального виробництва, а й духовного, ідеологічного впливу на маси. Русь активно переймала все, що могло підвищити її державну могутність і престиж. Візантії ж так і не вдалося перетворити християнство на засіб досягнення власних політичних цілей³⁶.

Буржуазні автори уявляють події 988—990 рр. чимось на зразок кількісно-якісного стрибка у процесі становлення християнських громад на території Русі, пов'язаного з наверненням у цю релігію керівника держави. Але якісні зміни слід шукати в іншому. «Справа не лише в тому,— зазначав Б. Д. Греков,— що християнство вже давно стало проникати на Русь, а в тому, що на кінець X ст. влада Давньоруської держави дійшла необхідності визнати цю віру обов'язковою, державною»³⁷. Як указували основоположники марксизму, успіх будь-яких ідей залежить від того, «...наскільки маса була *«заінтересована»* в тих чи інших цілях і наскільки цілі ці *«викликали ентузіазм»* маси»³⁸. В зв'язку з цим поява християнства в східних слов'ян могла привести лише до знайомства їх з цією релігією, але не до її ґрунтового засвоєння.

Як зазначалося вище, до числа факторів релігійного характеру буржуазні історики залучають «недосконалість» родоплемінних вірувань східних слов'ян. Деякі тлумачення західними дослідниками цієї проблеми наведено у посібнику В. Кірхнера (США). Одні автори (за його термінологією, «слов'янофіли») вважають, що християнство знайшло не займаний, не захищений якоюсь попередньою релігією ґрунт. З точки зору інших, внаслідок відсутності в населення культурної основи

³² Ibid.—Р. 314—316.

³³ Домбровский Я. Польская политика и натиск германского феодального мира на Чехию в средние века // Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе: Сб. ст. по истории так называемого «Дранга нах Остен».—М., 1965.—С. 72—73.

³⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.—М., 1968.—С. 74.

³⁵ Литаврин Г. Г. Христианство на Руси в правление княгини Ольги // Gesellschaft und Kultur Russlands in frühen Mittelalter.—Halle (Saale), 1981.—S. 134.

³⁶ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX — первая пол. X в. — М., 1980.—С. 73, 274.

³⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь.—М., 1953.—С. 477.

³⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство, або Критика критичної критики: Проти Бруно Бауера і компанії // Твори. — Т. 2. — С. 85.

поверхневою була і християнізація³⁹. Таким чином, усі відомі В. Кірхнеру автори декларують відсутність на Русі будь-якої дохристиянської культури, приписують християнству першопочаткові «цивілізуючі» впливи.

Ці твердження зовсім не узгоджуються з переконливо показаним радянськими вченими високим рівнем давньоруської культури, яка сягає у глиб віків. Цим, очевидно, викликана точка зору тих авторів, які визнають, що дохристиянська Русь зовсім не була дикою пусткою, а місцеві вірування — «варварством»⁴⁰. Але мало хто з буржуазних авторів з'ясовує зв'язок давньоруських вірувань з рівнем розвитку суспільного життя східнослов'янських племен. Якщо це питання і порушується, то лише формально. З точки зору, наприклад, Г. Вернадського, язичництво не могло протистояти християнству тому, що останнє, як вища релігія, представляло вищу цивілізацію⁴¹. Щоправда, А. В. Карташов відзначив зв'язок «нетвердості» язичницького світогляду з характером соціального розвитку, але пояснив його лише відсутністю «побутових передумов для багатой організації суспільного богослужбового культу»⁴².

Сучасні буржуазні автори, таким чином, практично не внесли коректив у положення дореволюційної російської історіографії, представники якої пояснювали поширення християнства на Русі не розвитком її суспільства, а перевагами цієї релігії перед язичницькими віруваннями. Вони й досі не розуміють, що християнство — більш «глибока» релігія лише остільки, оскільки з його виникненням «...всі можливості релігії вичерпані...»⁴³⁻⁴⁴.

Істотна відмінність християнства від «поганства» полягала у значно повнішій розробці соціальної сторони, в нашаруванні на примітивні вірування класової ідеології.

Первісна ідеологія давніх слов'ян, що повністю відповідала умовам родоплемінного ладу, певною мірою стимулювала розвиток виробництва, торгівлі, заохочувала працелюбність, підвищувала зацікавленість у результатах праці і військовій здобичі. Водночас вона вимагала і звільнення слов'янина від будь-якої залежності⁴⁵. Невблаганна логіка історичного розвитку вимагала заміни язичництва такою релігією, яка б відвертала увагу виробника від «земної суети», яка б вчила, підкреслював В. І. Ленін, «...«покірно» терпіти земне пекло заради небесного, нібито, раю»⁴⁶. З цієї точки зору прийняття християнства спричинили саме соціально-економічні процеси.

Так зване «хрещення Русі» було насамперед актом запровадження нової державної релігії. Релігія — одна з історичних форм суспільної свідомості. Суспільний розвиток, зіткнення класових інтересів привели до перетворення внутрішньої структури релігії, до появи в ній ідеологічного елемента. Фізичного примусу над основною масою населення панівним класам не вистачало, і лише ідеологія могла стати засобом примусу духовного⁴⁷⁻⁴⁸. «Хрещення Русі» слід пояснювати важливими зрушеннями у сфері ідеології. «...Всі релігійні і правові системи... можуть бути усвідомлені тільки тоді, коли усвідомлені матеріальні

³⁹ Kirchner W. Op. cit.— P. 14.

⁴⁰ Andreyev N. Op. cit.— P. 18; Dukes P. Op. cit.— P. 22.

⁴¹ Verнадsky G. Kievan Russia.— P. 264.

⁴² Карташев А. В. Указ. соч.— С. 146.

⁴³⁻⁴⁴ Енгельс Ф. Становище Англії: Томас Карлейль. «Минуле і сучасне» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. I.— С. 553.

⁴⁵ Рапов О. М. О некоторых причинах «крещення Руси» // Вестник Моск. ун-та.— Сер. 9, история.— 1976.— № 4.— С. 62—64.

⁴⁶ Ленін В. І. Політична агітація і «класова точка зору» // Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 249.

⁴⁷⁻⁴⁸ Семенов Ю. И. Развитие общественно-экономических формаций и объективная логика эволюции религии // Вопр. науч. атеизма.— М., 1976.— Вып. 20.— С. 54.

умови життя кожної відповідної епохи і коли з цих матеріальних умов виводиться все інше»⁴⁹.

Радянські вчені з'ясували зміст процесів, які відбувалися в той час у Давньоруській державі. Протягом VIII—IX ст. там усе інтенсивніше розкладався первісний спосіб виробництва, в IX—XI ст. на Русі склалися феодалні відносини й поступово формувався панівний клас ранньофеодального суспільства. Саме наприкінці X ст. втрачали колишнє значення як джерело збагачення знаті завойовницькі походи. Це викликало посилення експлуатації населення власної країни.

Цей етап збігається із завершенням в основному об'єднання племінних князівств під великокнязівським скипетром, стабілізацією кордонів Давньоруської держави. На порядок денний постала реформа місцевих органів державної влади. Дані процеси вимагали ідеологічного обґрунтування, що завершило б формування надбудови, відповідної новим відносинам виробництва і розподілу. Основний недолік визначень буржуазними вченими причин «хрещення Русі» полягає в тому, що вони абсолютизують особливе на шкоду загальному, відносно самостійність розвитку надбудови.

Ось чому, а також внаслідок ігнорування класової боротьби у давньоруському суспільстві буржуазні автори не можуть пояснити дане явище у давньоруській історії.

Характеристики ними історичної обстановки, в якій на Русі було запроваджено християнство, зводяться до того, що її правитель був зацікавлений у розриві «релігійної ізоляції» країни, оточеної вже християнізованими державами, і прагнув узяти династичний шлюб. Водночас він добивався ідеологічного згуртування племен, які увійшли до складу Давньоруської держави, і зміцнення особистої влади. Нав'язувала ж йому хрещення сусідня Візантія, чий зусилля кінець кінцем увінчалися успіхом.

Далеко не всі автори беруть до уваги суму цих факторів. Але на фоні таких уявлень, вироблених деякими представниками буржуазної історіографії, щонайменше наївними виглядають спроби інших пояснити запровадження християнства «красою богослужіння» чи «могутністю божою». Звертає на себе увагу той факт, що прихильники всіх наведених точок зору підкреслюють особливу роль Володимира у прийнятті Руссю цієї віри. Як конкретний приклад викладу причин запровадження християнства наведемо судження вже згадуваних Д. Оболенського та Г. Вернадського. Перший відмовляється від класифікації мотивів, які спонукали князя стати християнином, і не знаходить доказів якогось іншого сенсу його хрещення, крім «щиросердного навернення», явно еклектично додаючи положення про те, що «нерелігійні сподівання» також вплинули на його рішення. Другий визнав «дуже цінним» пояснення причин навернення Володимира, яке ще в XI ст. дав у своєму «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон — аж до «відвідання всевишнього» включно⁵⁰⁻⁵¹. Деякі дилетанти — популяризатори пов'язують запровадження християнства виключно з вольовим рішенням Володимира. Клерикальні ж історики відверто шукають причини «хрещення Русі» в особистих якостях князя, твердячи про те, що нібито пов'язаний з візантійським впливом «утилітарний момент» лише наклався на благодатний ґрунт його переконань.

В буржуазній літературі відсутнє наукове визначення соціальних кіл, на які спирався Володимир, і характеру їхніх інтересів. Вони названі або групою озброєних поплічників, або вже згадуваним християнізованим купецтвом. Інколи це «численні члени руських вищих класів»,

⁴⁹ Енгельс Ф. Карл Маркс. «До критики політичної економії» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 13. — С. 461.

⁵⁰⁻⁵¹ Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. — P. 197—198; Vernadsky G. The origin of Russia. — P. 295.

«певні впливові групи», в інших авторів — дружина, «прості воїни»⁵² тощо. Це зумовлюється особливостями уявлень буржуазних істориків про рівень соціально-економічного розвитку Давньоруської держави⁵³.

Діяльність історичної особи можна правильно оцінити лише з марксистських позицій. Вирішальними щодо її діяльності є передумови, за яких її висувають і підтримують певні суспільні сили й класи. «Дійсне питання, що постає при оцінці громадської діяльності особи, — підкреслював В. І. Ленін, — полягає в тому, за яких умов цієї діяльності забезпечено успіх? у чому полягають гарантії того, що ця діяльність не залишиться поодиноким актом, який тоне в морі актів протилежних?»^{54–55}.

При проведенні своїх релігійних реформ — як «язичницької», так і запровадження християнства — Володимир виступав насамперед як керівник держави. В особі князя на той час персоніфікувалося право верховної власності феодалного класу на землю. «Київський князь...» — писав Б. Д. Греков, — визнаний голова держави. Але це не самодержець. Він — представник правлячої знаті, яка визнає над собою владу великого князя у своїх власних інтересах, розділяє з ним владу»⁵⁶.

Переконливим доказом справедливості марксистських уявлень про роль Володимира у прийнятті Руссю християнства є діяльність його попередників — княгині Ольги та Святослава Ігоревича. Внутрішня політика Ольги була тісно пов'язана з її ставленням до християнства. Вона утверджувала саме ті принципи державної структури, які служили передумовами прийняття християнської ідеології. Однак серед більшості представників правлячого класу Русі розуміння соціально-політичних переваг цієї релігії над язичництвом ще не визріло, а у період княжіння Святослава політика завоювань як основний засіб збагачення знаті ще не жила себе. Княжіння ж Володимира, як вже згадувалося, припадало на нову важливу віху в історії Русі.

Язичницька реформа, запровадження християнства і зміни в системі управління окремими землями — складові частини політики, спрямованої на зміцнення Давньоруської держави. Цьому ж були підпорядковані і зовнішньополітичні акції князівської адміністрації, оскільки дві головні функції держави — зовнішня і внутрішня — невіддільні одна від іншої. «...Політика зовнішня, як правило, має підпорядкований характер, служить у кінцевому підсумку розв'язанню завдань всередині країни»⁵⁷. Тому необхідно чітко розрізняти причини, які зумовили ідеологічні зрушення у суспільстві, і причини прийняття конкретного різновиду його релігійної ідеології. Внутрішні інтереси ранньофеодальної держави диктували необхідність запровадження нової ідеології, а зовнішні — справляли вплив на вибір її конкретної форми⁵⁸. Однак і при цьому конкретний вибір опосередковано диктувався внутрішніми умовами.

Як показує проведений аналіз, у висвітленні сучасними буржуазними авторами такого аспекту історії східних слов'ян, як християніза-

⁵² Just M. Rome and Russia: A tragedy of errors.— Westminster (Md.), 1954.— P. 60; Harecave S. Russia: A history.— 4th ed.— Chicago; New York, 1959.— P. 20; Andreyev N. Op. cit.— P. 18; Obolensky D. The relations between Byzantium and Russia: (Eleventh to fifteenth centuries).— Moscow, 1970.— P. 1–2.— (XIII Intern. Congr. of hist. sci. Moscow, Aug. 16–23, 1970); Stokes A. Op. cit.— P. 63; Clarkson J. Op. cit.— P. 32.

⁵³ Шушарин В. П. Указ. соч.— С. 16–28 та ін.

^{54–55} Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского Богатства» проти марксистів) // Повне зібр. творів.— Т. I.— С. 148.

⁵⁶ Греков Б. Д. Указ. соч.— С. 306–307.

⁵⁷ Сергнев А. В. Марксизм-ленинизм о соотношении внутренней и внешней политики // Взаимосвязь и взаимоотношение внутренней и внешней политики: Ежегодники. 1980.— М., 1982.— С. 10.

⁵⁸ Пор.: Греков Б. Д. Указ. соч.— С. 476; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности.— М., 1971.— С. 145.

ція Київської Русі, виявляються характерні риси буржуазної історіографії. «При всій строкатості наявних течій буржуазна історіографія заперечує історію як закономірний процес, атакує марксистське вчення про суспільно-економічні формації і тим самим позбавляє історичну науку теоретичної основи»⁵⁹. В буржуазній літературі, по суті, не розкрито причини запровадження християнства на Русі як державної релігії. Авторі розглянутих праць вип'ячують на перший план зовнішні і суб'єктивні фактори та мотиви або зовсім відмовляються від з'ясування причинно-наслідкового зв'язку між суспільними явищами, залишаючись на рівні фактографізму.

Їх погляди щодо запровадження християнства у Давній Русі ґрунтуються на ідеалістичному підході до суспільного життя. При цьому надбудовні явища інтерпретуються у відриві від базисних, повністю ігнорується внутрішній соціально-економічний розвиток. На цій підставі буржуазні історики абсолютизують значення зовнішніх впливів на східних слов'ян, представляють ці впливи як головну передумову, а іноді і причину «хрещення Русі». Відверто ідеалістичний характер мають спроби пояснити запровадження християнства його теологічними перевагами. Це дає можливість маскувати відповідність язичницьких вірувань родоплемінному ладу, а християнства — класовому суспільству, штучно протиставляти нову релігію відсутності культури взагалі. Пояснення проникнення християнства на Русь місіонерською пропагандою, а його запровадження — виключно переконаннями правителя-князя страждають абсолютизацією суб'єктивного фактора. Пояснення ж християнізації Русі лише збігом зовнішньополітичних інтересів Русі з інтересами Візантійської імперії без аналізу їх класових основ позначені абсолютизацією окремого явища. Спроби ж пояснити запровадження нової релігії довільними «наборами» причин без встановлення їх взаємозв'язку є еkleктичними.

Все це разом узятє породжує можливість спекуляцій навколо «цивілізуючої ролі європейського світу». Методологічні вади буржуазної історіографії сприяють і спробам фальсифікаторів затушувати класову природу рушійних сил соціального прогресу і різних суспільних інститутів.

Поширеним у буржуазній історіографії поглядам протистоїть послідовно марксистське розуміння «хрещення Русі» як істотного зрушення в ідеологічних уявленнях панівного класу Давньоруської держави, зумовленого закономірним вступом країни в якісно новий етап розвитку — становлення феодальних відносин. Наукове висвітлення історичних обставин християнізації Русі сприяє подоланню релігійних пережитків, краху ідеологічних диверсій новітніх «хрестоносців», їх спроб протидіяти утвердженню матеріалістичного світогляду.

К. Е. Гломозда

КРИТИКА ТОЛКОВАНИЙ ПРИЧИН ХРИСТИАНИЗАЦИИ РУСИ В БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

В статье показано, что взгляды современных буржуазных авторов на причины введения христианства в Древней Руси основаны на идеалистическом подходе к общественной жизни. Они абсолютизируют внешние влияния и субъективный фактор христианизации. Этим представлениям противопоставлено выработанное в марксистской науке понимание «крещения Руси» как явления, обусловленного закономерным становлением феодальных отношений.

⁵⁹ Пашуто В. Т., Салов В. И., Черепнин Л. В. Марксистско-ленинский принцип партийности в исторической науке и его современные критики // Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма. — М., 1976. — С. 55.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ КОНТРОЛЬНИХ КОМІСІЙ ПО ЗМІЦНЕННЮ ЄДНОСТІ РЯДІВ КП(б)У (1920—1934 рр.)

Важливим засобом зміцнення ідейної і організаційної єдності рядів КПРС, забезпечення зростання її керівної ролі в житті суспільства є партійний контроль. За пропозицією В. І. Леніна в 20-ті роки в партії було створено систему контрольних комісій. Після реформи 1923—1924 рр. контрольні комісії діяли в рамках об'єднаних органів партійно-державного контролю до їх реорганізації XVII з'їздом ВКП(б) у 1934 р. Органи партійного контролю дбали про єдність рядів партії, розвиток внутріпартійної демократії, боролися проти ухилів від генеральної лінії.

Глибоке вивчення й узагальнення досвіду партії у справі вирішення теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з організацією та діяльністю органів внутріпартійного контролю, в тому числі й контрольних комісій КП(б)У, творче застосування його на практиці мають актуальне значення в сучасних умовах. **«...У партії немає і не повинно бути організації поза контролем,— підкреслювалося у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу,— закритих для критики, немає і не повинно бути керівників, убезпечених від партійної відповідальності»¹.**

У зв'язку з цим виникає необхідність історіографічного аналізу історико-партійної літератури з названої проблеми, з'ясування ступеня її розробки й визначення напрямів дальшого вивчення. Не претендуючи на всеохоплюючий огляд літератури і, до речі, не розглядаючи докладно праці, присвячені діяльності РСІ, автор даної статті має на меті простежити процес виникнення й утвердження в історико-партійній науці одного з напрямів цієї проблеми — вивчення історії органів партійного контролю в центрі і по регіонах, з'ясувати коло основних питань і ступінь їх висвітлення в науковій літературі 20—80-х років, визначити внесок українських радянських істориків у дослідження діяльності партійних комісій.

Методологічною і теоретичною основою вивчення діяльності партійних контрольних комісій служать твори В. І. Леніна, які є неосциненним здобутком радянської історіографії. В ленінських працях розроблена історична концепція єдності партії, складовою частиною якої є положення про внутріпартійний контроль. Особливе значення для висвітлення історії створення органів партійного контролю мають праці, безпосередньо присвячені питанням їх організації, складу, місця і завдань у всій системі партійних органів. Це насамперед промови, проекти резолюцій, пропозиції до резолюцій на IX партійній конференції, X і XI з'їздах партії, тобто документи, що відносяться до періоду створення і становлення партійних контрольних комісій². План об'єднання органів партійного й державного контролю містить-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 96.

² Ленін В. І. IX Всеросійська конференція РКП(б) 22—25 вересня 1920 р.: Промова про чергові завдання партійного будівництва 24 вересня // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 272—277; Ленін В. І. Проект резолюції про чергові завдання партійного будівництва // Там же.— С. 278—279; Ленін В. І. Пропозиції до резолюції про чергові завдання партійного будівництва // Там же.— С. 280; Ленін В. І. X з'їзд ВКП(б) 8—16 березня 1921 р.: Заключне слово по звіту ЦК РКП(б) 9 берез. // Там же.— Т. 43.— С. 44—45; Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 берез.— 2 квіт. 1922 р.: Політичний звіт Центрального комітету РКП(б) 27 берез. // Там же.— Т. 45.— С. 75.

ся в останніх листах і статтях В. І. Леніна, зокрема в таких, як «Лист до з'їзду», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще»³, в яких на основі глибокого узагальнення і аналізу вже нагромадженого досвіду розроблено цілісну програму перспективного розвитку об'єднаних органів, принципів їх взаємодії, визначено основні напрями їх діяльності. Питання поліпшення форм і методів роботи контрольних комісій розкриваються в листуванні В. І. Леніна з членами Політбюро, ЦКК і РСІ⁴. Таким чином, ленінська спадщина є не тільки теоретичним фундаментом, а й найціннішим джерелом вивчення історії створення контрольних органів, оскільки містить значний фактичний матеріал. Дальшого розвитку теоретичні й методологічні питання внутріпартійного контролю набули в партійних документах. Вони дають можливість простежити основні етапи становлення системи органів партійного контролю, з'ясувати їх роль у зміцненні єдності партії, допомагають визначити перспективи дослідження, почерпнути фактичні відомості.

Перший період вивчення діяльності партійних контрольних комісій відноситься до 20-х — середини 30-х років. Значний внесок у цю справу належав відомим партійним і державним діячам А. А. Андрєєву, В. В. Куйбишеву, Г. К. Орджонікідзе, Я. Е. Рудзутаку, які в різний час очолювали ЦКК — РСІ. В їх статтях і виступах на з'їздах, конференціях, пленумах та нарадах з партійних позицій давалася оцінка підсумків роботи ЦКК і місцевих контрольних комісій, накреслювалися шляхи її поліпшення⁵. В цих працях простежується спроба розглянути діяльність контрольних органів у розвитку, дати порівняльний її аналіз у різні періоди. Багато можна почерпнути для вивчення історії контрольних комісій на Україні з промов і статей М. Ф. Владимирського, В. П. Затонського, Д. З. Лебеда, К. В. Сухомлина, із звітних доповідей ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР на партійних з'їздах⁶. Одночасно вони є найціннішим джерелом при вивченні внутріпартійного аспекту діяльності органів контролю. Цікавими щодо цього є також виступи керівних працівників ЦКК А. О. Сольца, Н. М. Янсона, на Україні — Ф. І. Зайцева, Е. П. Квірінга, І. А. Просвірніна та ін.⁷ Вони присвячувалися питанням боротьби проти опортунізму, розвитку критики й самокритики, поліпшення якісного складу, проведення чисток тощо. В них розкривається роль контрольних комісій у розв'язанні цих питань, форми й методи їх роботи, поточні й перспективні завдання.

³ Ленін В. І. // Там же. — Т. 45. — С. 327—331; 363—367; 368—383.

⁴ Ленін В. І. Лист до П. А. Залуцького, А. О. Сольца і всіх членів Політбюро про чистку партії і умови прийому до партії // Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 271—272; Ленін В. І. До контрольної комісії РКП(б) // Там же. — Т. 51. — С. 318; Ленін В. І. В. М. Молотову. Червень, не раніше 1921 р. // Там же. — Т. 52. — С. 252—253; Ленін В. І. У Центральну контрольну комісію // Там же. — Т. 54. — С. 233.

⁵ Куйбишев В. В. Задачи ЦКК — РКК (Лекции, читанные в университете им. Я. М. Свердлова в апреле 1924 г.): 2-е изд. — М., 1925. — 120 с.; Куйбишев В. В. Центральная Контрольная Комиссия на XIV съезде ВКП(б). — М.: Л., 1926. — 61 с.; Орджоникидзе Г. К. Отчет ЦКК и РКК XV съезду ВКП(б). — М.: Л., 1928. — 91 с.; Орджоникидзе Г. К. Отчет ЦКК — РКК XVI съезду ВКП(б). — М.: Л., 1930. — 79 с.; Андреев А. А. Задачи социалистического строительства и организация работы КК — РКК // III Пленум ЦКК ВКП(б). — М.: Л., 1931. — С. 3—35; Рудзук Я. Е. Звітна доповідь XVII з'їздові партії про роботу ЦКК — РСІ. — Харків, 1934. — 67 с.

⁶ Владимирский М. Ф. Промова на Першій Всеукраїнській конференції КП(б)У // Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У: Стеногр. звіт. — Харків, 1926. — С. 132—139; Лебедь Д. З. Отчет ЦКК КП(б)У IX съезду КП(б)У // Девятый съезд Коммунистической партии (б) Украины: Стеногр. отчет. — Харьков, 1926. — С. 173—187; Затонский В. П. Звіт ЦКК КП(б)У X з'їзду КП(б)У // X з'їзд КП(б)У: Стеногр. звіт. — Харків, 1928. — С. 277—309; Затонский В. П. У боротьбі за лінію партії // Доповідь ЦКК КП(б)У на XI з'їзді партії. — Харків, 1930. — 104 с.

⁷ Квиринг Э. В защиту ленинизма. — Харьков, 1925. — 71 с.; Просвирнин И. За чистоту ленинских лав. — Харьков, 1926. — 75 с.; Зайцев Ф. Фракционная работа оппозиции на Украине и борьба с нею органов КК // Бюллетень ЦКК КП(б)У —

В історико-партійній літературі внутріпартійний аспект проблеми діставав лише фрагментарне відображення в дослідженнях, присвячених боротьбі партії проти ухилів від генеральної лінії. Серед них необхідно виділити праці О. М. Ярославського, в яких найбільш широко висвітлено діяльність контрольних комісій в конкретно-історичному плані, особливо по зміцненню партійних рядів у ході боротьби проти опортунізму⁸. В фундаментальній праці з історії ВКП(б), зокрема, він з'ясував причини створення контрольних комісій, їх завдання, підкреслив значення об'єднання з органами державного контролю, обґрунтував необхідність їх реорганізації⁹.

Безсумнівний інтерес для дослідників проблеми становлять також численні брошури і статті, авторами яких були практичні працівники органів контролю. Всього за період існування контрольних органів було видано понад 200 таких публікацій¹⁰. Вони мали, звичайно, популяризаторський характер. В них висвітлювалися переважно питання діяльності РСІ. Робота контрольних комісій аналізувалася лише в окремих працях, присвячених боротьбі за єдність партії¹¹. Незважаючи на те, що їх не можна повною мірою віднести до наукових досліджень, все ж ці видання становлять певний історіографічний інтерес. Насамперед слід відзначити, що їх цінність полягає в самій постановці ряду питань, над розробкою яких досі працюють дослідники, в закладенні «історіографічних» традицій висвітлення діяльності контрольних органів, а також в узагальненні конкретного матеріалу.

Таким чином, аналіз літератури 20—30-х років свідчить про наявність у той період певного інтересу до діяльності органів контролю. Вивчалася практика діючих органів, йшло нагромадження фактичного матеріалу. Публікації тих років склали істотну частку джерельної бази майбутніх досліджень. Однак, як уже відзначалося, узагальнюючих праць, де б у конкретно-історичному плані висвітлювалася діяльність як об'єднаних органів, так і окремо партійних контрольних комісій, ще не було створено.

Другий етап у вивченні історії органів партійного контролю охоплює період із середини 30-х до середини 50-х років. Після реорганізації їх XVII з'їздом ВКП(б) в 1934 р. видання літератури, присвяченої їх діяльності, практично припинилося. Деяке пожвавлення у цій справі стало помітним лише у повоєнні роки. З'явилися окремі статті, в яких розглядалися ленінські принципи організації і діяльності органів соціалістичного контролю з господарських питань у перші роки Радянської влади¹². Увагу українських радянських дослідників при-

НК РКІ УССР.—1927.—№ 4—5.—С. 1—5; Зайцев Ф. Первые итоги проведения самокритики // Там же.—1928.—№ 8—9.—С. 1—5; Зайцев Ф. Про чистку партії // Більшовик України.—1929.—№ 7—8.—С. 11—23; Сольц А. А. О партэтике.—М., 1925.—22 с.; Сольц А. А. Речь на XV съезде ВКП(б) // Пятнадцатый съезд ВКП(б): Стеногр. отчет.—М., 1961.—Т. 1.—С. 601—606; Янсон Н. М. Речь на XV съезде ВКП(б) // Там же.—С. 524—532; та ін.

⁸ Ярославский Е. М. Что решил 14-й съезд ВКП(б).—М.; Л., 1926.—80 с.; Ярославский Е. М. Вчерашний и завтрашний день троцкистов // Більшовик.—1929.—№ 2.—С. 14—31; Ярославский Е. М. Партия в борьбе с оппортунизмом за десять лет после смерти Ленина // Пролетарская революция.—1934.—№ 3.—С. 32—64; та ін.

⁹ Ярославский Е. М. История ВКП(б): Изд. 2-е.—М., 1934.—Т. 2.—344 с.

¹⁰ Чугунов А. И. Органы социалистического контроля РСФСР, 1923—1934 гг.—М., 1972.—С. 11.

¹¹ Попов И. Ф. XIV партсъезд о РКІ и ЦКК.—М.; Л., 1926.—36 с.; Субботин А. Как работают ЦКК и РКІ.—М.; Л., 1926.—64 с.; Губельман М. И. К чистке партии.—М.; Л., 1929.—96 с.; Ковалев М. Контрольные комиссии, критика и самокритика // На ленинском пути.—1929.—№ 13—14.—С. 27—29 та ін.

¹² Дроздов П. И. Ленин и Сталин о советском государственном контроле // Вестн. гос. контроля.—1947.—№ 9.—С. 4—17; Ведерников И. Создание и укрепление органов государственного контроля в 1918—1919 гг. // Вопр. истории.—1950.—№ 6.—С. 3—21; Козлитин И. П. Из истории государственного социалистического контроля (1919—1922 гг.) // Там же.—1954.—№ 12.—С. 11—25; Сучков В. Борьба

вертали питання партійного керівництва органами державного контролю, забезпечення ними державної законності. Це дістало відображення в дисертаційних дослідженнях¹³. Всього ж за цей період з'явилося не більше 20 публікацій¹⁴. Однак вони все ж були певним внеском в історіографію проблеми. Хоч дослідники і не розкривали повною мірою роль В. І. Леніна у створенні і діяльності органів державного контролю та значення їх об'єднання з партійним, відбулося певне зрушення в напрямі розгляду їх історії в період спільної роботи, вживалися спроби розширити джерелознавчу базу, ввести до наукового обігу архівні матеріали.

З другої половини 50-х — на початку 60-х років почався третій період розробки проблеми, який триває і нині і який виявився найбільш плідотворним. Тільки з середини 50-х до середини 60-х років було опубліковано близько 300 праць з тих чи інших аспектів діяльності органів контролю¹⁵. Помітно підвищився їх якісний рівень, розширилася проблематика, поглиблено вивчалися ленінські принципи організації і практики ЦКК — РСІ. Дослідження діяльності органів партійно-державного контролю здійснюється як з окремих періодів, так і протягом всього їх існування, як у всесоюзному масштабі, так і по регіонах, як комплексно, так і з окремих напрямів. У розробці проблеми беруть участь історики, юристи, філософи. Характерною особливістю цього періоду є вичленення внутріпартійного аспекту діяльності органів контролю і оформлення його в самостійний напрям розробки проблеми. Розпочавшись у середині 50-х років, процес був тривалим. Знадобилося більше 20 років, щоб діяльність партійних контрольних комісій стала об'єктом дослідження історико-партійної науки. Активна розробка проблеми загалом розпочалася порівняно недавно, в 60-і роки, і проводилася переважно в рамках дослідження діяльності об'єднаних органів з питань державного й господарського будівництва. Давалася відзнака й важкодоступність архівних матеріалів.

У середині 50-х років уже мали місце окремі спроби розглянути внутріпартійний аспект діяльності органів контролю, однак остаточно виділити його тоді ще не вдалося¹⁶. Історики партії ще не могли вприпул підійти до нього, оскільки недостатньо була вивчена загальна історія ЦКК — РСІ, не були простежені основні етапи її розвитку, напрями діяльності тощо. Тобто, не було належної бази, спираючись на яку можна було б перейти до вивчення діяльності партійних контрольних комісій як таких.

У 60-і роки в дослідженні історії ЦКК — РСІ сталися відчутні зміни. Імпульсом до цього послужило створення в 1962 р. за рішенням XXII з'їзду партії Комітету партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та його органів на місцях. З'явилися перші публікації з окремих загальнопартійних питань, пов'язаних з діяльністю Центральної Контрольної Комісії¹⁷, а також перша стаття

ЦКК — РКІ за режим економії і раціоналізацію производства: Из истории госконтроля // Вестн. гос. контроля. — 1955. — № 3. — С. 53—60.

¹³ Дрейслер И. С. Социалистическая законность в государственном управлении Украинской ССР в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921—1925 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Харьков. — 1954; Шмалько И. Е. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за создание и укрепление государственного контроля в 1921—1925 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1954.

¹⁴ Фімін Д. М. Коротка бібліографічна довідка з літератури про партійно-державний контроль (ЦКК — РСІ) періоду 1956—1966 // Вісн. Харків. ун-ту. — Історія КПРС. — 1969 — Вип. V. — № 37. — С. 131.

¹⁵ Див.: Там же.

¹⁶ Максименко П. Н. Роль контрольных органов партии в борьбе за единство и идейно-политическое воспитание коммунистов (1921—1925 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1955. — 15 с.

¹⁷ Москаленко И. М. Тезисы ЦКК РКП(б) о партийной этике, 1924 г. // Вopr. истории КПСС. — 1962. — № 5. — С. 151—156; Дмитренко С. Л. Объединенные пленумы ЦК и ЦКК (1921—1933 гг.) // Там же. — 1965. — № 10. — С. 73—80.

джерелознавчого характеру¹⁸, що свідчило про посилення інтересу до досліджуваного питання як до об'єкта самостійного вивчення. Розробляючи історію місцевих органів контролю, дослідники дедалі частіше звертаються до внутріпартійного аспекту, а саме — до боротьби контрольних комісій проти опортунізму¹⁹. З другої половини 60-х років уже спостерігалось кількісне зростання публікацій, присвячених боротьбі партійних контрольних комісій за єдність партійних рядів та їх якісний склад²⁰.

В цілому ж у 60-х роках з'являлися дослідження, присвячені переважно діяльності РСІ. Вийшли перші монографічні праці істориків на цю тему²¹. Розпочалося вивчення історії об'єднаних органів контролю²². Всі вони були написані на основі ряду нових документальних і архівних матеріалів, що сприяло розширенню джерельної бази дослідження проблеми, визначенню напрямів її дальшого вивчення.

Активно включилися в розробку проблеми українські радянські дослідники. В серії популярних брошур і статей, присвячених питанням розвитку ленінських принципів об'єданого контролю, коротко викладалася історія ЦКК — РСІ²³. Проблеми впровадження соціалістичного контролю на Україні в перші роки Радянської влади та його реорганізації були порушені спеціалістами з юридичних наук²⁴. Вийшли монографії з історії державного контролю, написані в правовому аспекті²⁵. З точки зору дослідження партійного контролю найбільший інтерес становить висвітлення в них ленінських принципів організації контролю і здійснення плану об'єднання державних та партійних його органів в Українській РСР. Дедалі більшу увагу вивченню діяльності органів контролю в республіці приділяють історики, розглядаючи її на окремих етапах і в різних напрямках. Найповніше висвітлення дістали питання діяльності ЦКК КП(б)У — НК РСІ по удосконаленню державного апарату, боротьби за режим економії, раціоналізації виробництва у сфері промисловості, по зміцненню союзу робітничого класу й селянства, залученню трудящих до роботи в РСІ. Мали місце поодинокі спроби висвітлення діяльності місцевих

¹⁸ Мендельсон В. И. «Бюллетень Центральной Контрольной Комиссии ВКП(б) и Наркомата Рабоче-Крестьянской Инспекции СССР и РСФСР» как источник изучения истории КПСС // Там же. — 1964. — № 11. — С. 104—106.

¹⁹ Константинов А. П., Иванов В. М., Зубарев В. И. Ленинские традиции партийно-государственного контроля: Из истории создания и деятельности Ленинградской областной и городской КК — РКИ. — Л., 1963. — 144 с.; Бурганова Ф. А., Саркин В. Г. На страже ленинского единства и чистоты партийных рядов: Из опыта работы ОКК — РКИ Татарии в 1927—1934 гг. — Казань, 1965. — 124 с.

²⁰ Докладніше про це див.: Москаленко И. М. Органы партийного контроля в период строительства социализма. — М., 1981. — С. 7—8.

²¹ Дорохова Г. А. Рабоче-Крестьянская Инспекция в 1920—1923 гг. — М., 1959. — 184 с.; Иконников С. Н. Организация и деятельность РКИ в 1920—1925 гг. — М., 1960. — 216 с.

²² Морозов Л. Ф., Портнов В. П. Органы ЦКК — РКИ в борьбе за совершенствование советского аппарата (1923—1934 гг.). — М., 1964. — 220 с. Гусев К. В. Краткий очерк истории органов партийно-государственного контроля в СССР. — М., 1965. — 104 с.; Ленинская система партийно-государственного контроля и его роль в строительстве социализма (1917—1932 гг.) / Колл. авторов: Рябцев И. П. и др. Под ред. Рябцева И. П. — М., 1965. — 205 с.

²³ Горобей А. І. В. І. Ленін про контроль і перевірку виконання // Укр. іст. журн. — 1963. — № 2. — С. 3—12; Трищенко В. В. І. Ленін про партійно-державний контроль // Комуніст України. — 1963. — № 1. — С. 34—41; Потарикіна Л. Л. Єдиний партійно-державний контроль // Рад. право. — 1965. — № 2. — С. 22—26; та ін.

²⁴ Рогожин А. Н., Дрейслер И. С. Из истории социалистического контроля на Украине (1920—1923 гг.) // Сов. государство и право. — 1963. — № 7. — С. 57—67; Вайнер Ф. Г. Претворение в жизнь ленинского плана реорганизации РКИ на Украине (1923—1925 гг.) // Уч. зап. Харьк. ун-та. — 1964. — Т. 145. — Вып. 2. — С. 27—43; Мамескулов Л. Н. Организация и деятельность рабоче-крестьянской инспекции Украины в 1919—1920 годах // Известия высших уч. заведений: Правоведение. — 1965. — Вып. 3. — С. 162—167.

²⁵ Потарикіна Л. Л. З історії органів контролю УРСР (Сектор держави і права АН УРСР). — К., 1966. — 159 с.; Потарикіна Л. Л. Ленінські принципи державного контролю. — К., 1969. — 123 с.

КК — РСІ²⁶. Найбільш дослідженим, на наш погляд, є період 1923—1929 рр. Нарешті, розробці питань становлення та основних напрямів діяльності органів партійно-державного контролю в радянській історіографії присвятив свою дисертаційну працю Д. М. Фімін²⁷. Загалом же, за нашими підрахунками, протягом 60-х років у республіці вийшло більш як 60 публікацій на цю тему. Слід зазначити при цьому, що лише в одній з них — статті Ф. П. Терехова — розкривалася роль контрольних комісій КП(б)У у боротьбі проти троцькізму в 1926—1929 рр. та вжиті ними заходи, спрямовані на поліпшення складу партійних рядів²⁸. Статтю було написано на основі кандидатської дисертації — єдиного на той час у республіці дослідження, в якому висвітлювався не один якийсь напрям діяльності органів партійно-державного контролю, а їх сукупність²⁹. Така постановка мети дослідження дала його автору можливість виділити як один з напрямів діяльності контрольних органів їх внутріпартійну роботу. Висвітлення її водночас відбивало вплив загальноприйнятого підходу до вивчення історії органів партійного контролю, коли їх роль у зміцненні єдності партії пов'язувалася насамперед з боротьбою проти опортунізму.

Все це свідчить про те, що послідовне дослідження проблеми як у загальносоюзному масштабі, так і на місцях, у тому числі в Українській РСР, створило в 60-х роках сприятливі умови для переходу до більш докладного висвітлення всіх напрямів діяльності органів контролю, зокрема внутріпартійного аспекту, який продовжував залишатися найменш дослідженим.

У 70-і роки посилювався інтерес саме до внутріпартійної діяльності контрольних органів. Чималою мірою цьому сприяв вихід у світ четвертого тому «Истории Коммунистической партии Советского Союза» (М., 1970, кн. 1.— 664 с.; М., 1971, кн. 2.— 608 с.), в якій дістала відображення діяльність Центральної Контрольної Комісії та її органів на місцях по зміцненню партійної єдності. В ряді фундаментальних досліджень з історії партійного будівництва приділяється увага визначенню місця органів партійного контролю в організаційній будові партії, їх ролі у забезпеченні колективності керівництва, розвитку внутріпартійної демократії, в поліпшенні якісного складу партійних рядів³⁰. Висвітлюючи боротьбу партії за єдність, проти ухилів від генеральної лінії, дослідники розглядають при цьому і роль ЦКК³¹. Окремі моменти боротьби ЦКК КП(б)У за зміцнення партійних рядів відображено в фундаментальних працях з історії Компартії України. Це і «Нариси історії Комуністичної партії України» (К., 1961.— 655 с.), і серія нарисів історії місцевих партійних організацій, де дається характеристика діяльності ЦКК КП(б)У та її місцевих контрольних комісій. Значний внесок у розробку проблеми належить спе-

²⁶ Карпенко Н. Ф., Шумаков В. К. Днепропетровская КК — РКП в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926—1932 гг.) // Из истории местного края: Тематич. сб. проф.-преп. состава кафедр истории СССР и УССР Днепропетр. ун-та.— Днепропетровск, 1968.— С. 107—112.

²⁷ Фімін Д. Н. Становление и основные направления деятельности партийно-государственного контроля (ЦКК — РКП) в советской историографии (1936—1966 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Харьков, 1969.— 17 с.

²⁸ Терехов Ф. П. Про роль контрольних органів КП(б)У в зміцненні єдності партії (1926—1929 рр.) // Укр. іст. журн.— 1968.— № 1.— С. 49—56.

²⁹ Терехов Ф. П. Деятельность ЦКК КП(б)У — НК РКП УССР в 1926—1929 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Киев, 1968.— 18 с.

³⁰ Ключева З. И. Идеиное и организационное укрепление Коммунистической партии в условиях борьбы за построение социализма в СССР.— М., 1970.— 312 с.; Беляков В. К., Золотарев Н. А. Партия укрепляет свои ряды.— М., 1970.— 214 с.; Андрухов Н. Р. Партийное строительство после Октября (1917—1924 гг.) — М., 1973.— 216 с.; Дмитренко С. Л. Ленинский принцип коллективности руководства и деятельности КПСС (1924—1927 гг.) — М., 1979.— 236 с.

³¹ Ваганов Ф. М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром (1928—1930 гг.) — М., 1970.— 285 с.; Иванов В. М., Шмелев А. Н. Ленинизм и идейно-политический разгром троцкизма.— Л., 1970.— 503 с.; та ін.

ціалістам у галузі партійного будівництва, які тією чи іншою мірою відображали в своїх дослідженнях діяльність контрольних комісій. Через десять років після виходу монографії Ф. Ю. Шерстюка з'явилися монографічні дослідження Ю. В. Бабка, Г. П. Єрхова та В. П. Горшкова. Останній вмістив у своїй праці спеціальний розділ, присвячений контрольним комісіям КП(б)У³². Побіжно питання боротьби контрольних комісій за єдність партійних рядів висвітлюється в монографіях українських радянських істориків О. А. Бородіна, М. С. Климка, І. І. Коломійченка, Я. І. Потеряйка, О. О. Шахова та ін.³³

Поряд з дослідженням окремих питань діяльності органів контролю в галузі партійного будівництва триває вивчення історії об'єднаних органів партійно-державного контролю в цілому. Однак, якщо в 60-х роках головна увага в цьому плані приділялася РСІ, то тепер, не лишаючи її, дослідники розробляють і проблему діяльності контрольних комісій. Цьому значною мірою сприяла поява перших фундаментальних узагальнюючих праць з історії РСІ та її органів на місцях³⁴, а також поглиблена розробка ленінської тематики³⁵. Окремо слід сказати про монографію А. В. Краснова³⁶. Завдяки проблемно-історичному підходу її автору вдалося виділити в окремий розділ матеріал про роль ЦКК у захисті ленінської єдності партії. В названій праці розкрито боротьбу Центральної Контрольної Комісії проти троцькізму і правого ухилу, висвітлено форми й методи дотримання чистоти партійних рядів. В окремому параграфі розглядається роль спеціальних видань, що належали органам контролю, у їх діяльності. Всебічне вивчення роботи об'єднаних контрольно-державних органів у центрі і на місцях сприяло нагромадженню фактичного матеріалу, опануванню нових джерел.

Виділення основних нарядів діяльності ЦКК — РСІ врешті-решт мало поставити істориків перед питанням, яким же було співвідношення партійного й радянського напрямів у їх роботі, тобто виникла необхідність створення узагальнюючих досліджень, присвячених внутріпартійному аспекту. Першим таким самостійним дослідженням стала монографія І. М. Москаленка³⁷. На великому документальному матеріалі в ній показано роль В. І. Леніна у створенні й наступному розгортанні діяльності Центральної Контрольної Комісії, у визначенні її завдань. Головну увагу автор приділив боротьбі партії за єдність своїх рядів, за поліпшення їх якісного складу протягом 1920—1934 рр. Од-

³² Шерстюк Ф. Ю. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр.— К., 1960.— 283 с.; Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр.— Львів, 1971.— 180 с.; Єрхов Г. П. Демократический централизм — основа организационного строения КПСС в годы борьбы за социализм (1917—1936 гг.).— Киев, 1976.— 142 с.; Горшков В. П. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.).— К., 1973.— 205 с.

³³ Бородин О. А. Сила партії — в ленінській єдності.— К., 1972.— 127 с.; Климко М. С. Боротьба В. І. Леніна за єдність і чистоту рядів (1920—1923 рр.).— К., 1975.— 150 с.; Коломійченко І. І., Потеряйко Я. І. Боротьба КП(б)У против правого ухилу за ленінське єдність рядов партії.— Киев, 1979.— 196 с.; Шахов А. А. В боротьбу за ленінське єдність партії (Деятельность Компартии Украины по преодолению правого уклона в начальный период социалистической реконструкции народного хозяйства, 1928—1930 гг.).— Львов, 1979.— 171 с.; та ін.

³⁴ Злотник М. І. Деятельность партийно-государственного контроля БССР в государственном строительстве (1917—1934 гг.).— Минск, 1969.— 496 с.; Иконников С. Н. Создание и деятельность объединенных органов ЦКК — РКН в 1923—1934 гг.— М., 1971.— 480 с.; Чугунов А. И. Органы социалистического контроля РСФСР, 1923—1934 гг.— М., 1972.— 472 с.

³⁵ Воскресенская Н. А. В. И. Ленин — организатор социалистического контроля.— М., 1970.— 323 с.; Поташев Ф. И. Реорганизация Рабкринна и ЦКК: Творческое развитие и осуществление Коммунистической партией ленінского плана реорганизации Рабкринна.— Ростов-на-Дону, 1974.— 187 с.

³⁶ Краснов А. В. ЦКК — РКН в борьбе за социализм (1923—1934 гг.).— Иркутск, 1973.— 570 с.

³⁷ Москаленко И. М. ЦКК в борьбе за единство и чистоту партийных рядов.— М., 1973.— 216 с.

нак місцеві органи контролю залишилися поза рамками даного дослідження.

Після виходу названої вище монографії увага істориків до діяльності місцевих органів контролю посилювалася. Так, у 70-х роках в окремих регіонах поряд із статтями з'явилися й монографічні дослідження на цю тему³⁸. Однак їх автори за традицією ще продовжували розглядати діяльність контрольних комісій в плані розв'язання ними завдань державного й господарського будівництва, побіжно тією чи іншою мірою виділяючи й внутріпартійний аспект.

У такому ж напрямі здійснювалася розробка проблеми й на Україні: розширювалися хронологічні рамки досліджень, поглиблювалася їх джерельна база, дедалі більше уваги приділялося внутріпартійній діяльності органів контролю. Так, у 1971 р. на цю тему була створена ще одна кандидатська дисертація³⁹, в якій поряд з питаннями участі органів партійно-державного контролю в піднесенні економіки й удосконаленні державного апарату республіки висвітлювалася і їх роль у зміцненні партійної єдності у 1929—1933 рр. Вийшов ряд публікацій на внутріпартійну тематику. Зокрема, питання боротьби органів партконтролю проти правого ухилу, їх участі в чистці рядів партії у 1929 р. висвітлювалися в статтях О. О. Волохіної та Н. Ю. Костриці, а також Ф. П. Терехова⁴⁰. У статті В. П. Горшкова стисло розглянуто історію створення і становлення ЦКК КП(б)У та її місцевих органів, а також деякі напрями їх діяльності у відбудовний період⁴¹. Цьому ж періоду присвячені й публікації Г. М. Божич⁴². На жаль, таких праць небагато і висвітлено в них лише окремі фрагменти історії контрольних комісій КП(б)У, зокрема, переважно боротьба проти ухилів.

Вперше всебічно підійшов до вивчення діяльності контрольних органів КП(б)У у своїй монографії В. П. Горшков⁴³. Спеціальний розділ у ній відведено процесу створення, становлення і реорганізації контрольних комісій як складової частини єдиної системи внутріпартійного контролю. Автор висвітлив завдання, статус і роль органів партійного контролю у здійсненні принципу колективності керівництва, підтримці авторитету партії, в очищенні її від чужих, негідних високого звання комуніста елементів. Діяльність органів партконтролю в цих напрямках розкривається й у розділах, присвячених внутріпартій-

³⁸ Мавлянов К. М. Деятельность органов партийного и государственного контроля Таджикистана в период строительства социализма.— Душанбе, 1971.— 227 с.; Стурова Д. В борьбе за единство рядов партии: Деятельность ЦКК — РКК Грузии, 1924—1934 гг.— Тбилиси, 1972.— 336 с.; Орлов Е. Н. Деятельность Московской контрольной комиссии — рабоче-крестьянской инспекции в 1924—1934 гг. в области партийного строительства и совершенствования госаппарата.— М., 1972.— 190 с.; Бурганова Ф. А., Гатауллин Р. В., Саркин В. Г. Органы контроля Татарии в борьбе за социализм, 1920—1934 гг.— Казань, 1975.— 225 с.; Атаджанов А. Р. ЦКК — РКК Узбекистана в борьбе за социализм.— Ташкент, 1976.— 204 с.

³⁹ Волохіна Е. А. Руководство Коммунистической партии Украины органами партийно-государственного контроля в период наступления социализма по всему фронту: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Киев, 1971.— 26 с.

⁴⁰ Волохіна О. А., Костриця М. Є. Роль ЦКК КП(б)У в зміцненні ленінської єдності в боротьбі за чистоту партійних рядів (1929—1933) // Вісн. Київ. ун-ту.— Серія історії КПРС.— 1971.— Вип. V.— С. 49—55; Терехов Ф. П. Из истории борьбы КП(б)У против правооппортунистической практики на Украине (в 20-х годах) // Вопр. обществ. наук.— 1972.— Вып. 8.— С. 138—147.

⁴¹ Горшков В. П. Створення і діяльність контрольних комісій КП(б)У (1921—1925 рр.) // Вісн. Київ. ун-ту.— Серія історії КПРС.— 1973.— Вип. 7.— С. 22—29.

⁴² Божич Г. М. До питання про організацію і діяльність партійних контрольних комісій на Україні (1921—1925 рр.) // Укр. іст. журн.— 1979.— № 7.— С. 96—101; Божич Г. М. ЦКК КП(б)У в боротьбі проти троцькізму (1923—1925 рр.) // Вісн. Київ. ун-ту: Актуальні питання історії КПРС.— 1979.— Вип. 12.— С. 16—21; Божич Г. М. Деятельность ЦКК КП(б)У по улучшению качественного состава партийных организаций республики (1921—1925 гг.) // Науч. тр. по истории КПСС.— 1979.— Вип. 101.— С. 120—127.

⁴³ Горшков В. П. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.)— К., 1973.— 205 с.

ній демократії, боротьбі проти троцькізму. Заслугою В. П. Горшкова є те, що проблема розглядається ним комплексно.

Таким чином, аналіз стану вивчення проблеми свідчить про те, що в 70-і роки був зроблений значний крок в напрямі дослідження її внутріпартійного аспекту, і насамперед, діяльності ЦКК — РСІ.

У 80-і роки мала місце тенденція до створення узагальнюючих праць. Так, у 1981 р. вийшла ще одна монографія І. М. Москаленка⁴⁴. Вона є першою узагальнюючою працею з історії всієї системи органів партійного контролю. Дослідник спинився на питаннях створення і основних етапах розвитку органів партконтролю в період будівництва соціалізму, показав їх місце в системі партійних органів, висвітлив форми і методи роботи. На жаль, діяльність контрольних комісій КП(б)У, як і інших компартій союзних республік, розкривається ним лише в зв'язку з необхідністю проілюструвати реалізацію рішень центральних органів та показати взаємозв'язок усіх ланок у системі внутріпартійного контролю.

В першій половині 80-х років виходили також публікації, присвячені діяльності місцевих контрольних комісій у справі зміцнення партійної єдності. Серед них слід відзначити монографію А. П. Анашкина та М. С. Кузнецова⁴⁵. Дальші пошуки в цьому плані здійснювали й українські радянські дослідники. Так, Г. М. Божич захистила кандидатську дисертацію, предметом дослідження в якій обрала діяльність контрольних комісій КП(б)У в 1921—1925 рр.⁴⁶ Залучивши широке коло джерел, вона розглянула ленінські принципи роботи органів партконтролю в справі поліпшення якісного складу партійних рядів, розвитку внутріпартійної демократії, а також боротьбу проти антиленінських течій і угруповань. Слід закинути дослідниці, що захоплення загальнопартійними питаннями почасти не давало їй можливості сконцентрувати увагу на специфіці діяльності контрольних комісій. До того ж, це перше дисертаційне дослідження, в якому дана проблема розглядається під таким кутом зору.

В першій половині 80-х років розробка проблеми здійснювалася і в плані вивчення соціалістичного контролю. Результатом спільних зусиль юристів та істориків стала ще одна монографія — Л. Ф. Портнова й В. П. Морозова⁴⁷. Вона являє собою історичний нарис соціалістичного контролю в СРСР аж до 80-х років. Один із розділів відведено в ній питанням діяльності об'єднаних органів контролю, їх реорганізації, ролі ЦКК у цьому об'єднанні. Подібне монографічне дослідження є прикладом наскрізного розгляду проблеми на різних історичних етапах.

Таким чином, історіографічний аналіз літератури дає підстави для висновку про те, що дослідниками багато зроблено у справі вивчення діяльності ЦКК — РСІ. Керуючись ленінською теорією і методологією, вони послідовно розробляли проблему, переходячи від висвітлення історії РСІ до об'єднаних органів контролю, а потім і спеціально контрольних комісій. Внаслідок цього внутріпартійний аспект проблеми, який пізніше виділився в самостійний напрям, виявився найменш вивченим.

Висвітлюючи теоретичні питання, дослідники, як правило, приділяли більше уваги ленінським ідеям про організацію і розвиток соціалістичного контролю.

⁴⁴ Москаленко І. М. Органы партийного контроля в период строительства социализма: задачи, структура, методы деятельности контрольных комиссий в 1920—1934 гг. — М., 1981. — 168 с.

⁴⁵ Анашкин А. П., Кузнецов М. С. Становление и развитие партийно-государственного контроля в Западной Сибири (1920—1929 гг.) — Томск, 1983. — 208 с.

⁴⁶ Божич Г. Н. Деятельность партийных контрольных комиссий по укреплению единства и улучшению состава рядов КП(б)У, 1921—1925 гг. // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев, 1982. — 22 с.

⁴⁷ Морозов Л. Ф., Портнов В. П. Социалистический контроль в СССР: Ист. очерк. — М., 1984. — 240 с.

лістичного контролю, плану його об'єднання з партійним і значно менше — обґрунтуванню В. І. Леніним необхідності створення системи внутріпартійного контролю як необхідної умови дальшого розвитку партії, підвищення її керівної ролі.

Значне місце в дослідженнях відводилося вивченню практичної діяльності органів контролю, насамперед їх боротьби проти ухилів від генеральної лінії і меншою мірою — їх ролі в поліпшенні якісного складу партійних рядів, розвитку внутріпартійної демократії, зміцненні дисципліни, удосконаленні етичних норм життя. Досі немає чіткості з питань про періоди становлення й перебудови органів контролю на місцях, потребують уточнення поняття про форми й методи роботи контрольних комісій, не до кінця з'ясовано її специфіку.

Спостерігається нерівномірність у висвітленні питань організації і діяльності органів партійного контролю на місцях. Недостатньо досліджено внутріпартійний аспект проблеми, в тому числі й на Україні. В республіці ще не створено узагальнюючих праць не тільки з історії контрольних комісій КП(б)У, а й з проблеми в цілому. Назріла необхідність повнішого відображення в історичній літературі питань здійснення ленінських ідей про партійний контроль на Україні, про створення і розвиток контрольних комісій КП(б)У протягом усього періоду їх існування. Потребує висвітлення динаміка кадрового складу комісій, особливості їх роботи на Україні, зв'язки з центром. Необхідно далі вивчати діяльність контрольних комісій у справі поліпшення якісного складу КП(б)У, в здійсненні принципу демократичного централізму, посиленні дієвості низових партійних організацій, а також їх роль у загальнопартійній боротьбі проти ухилів. Вивчення історичного досвіду всієї системи органів партійного контролю та її складової частини — контрольних комісій КП(б)У має не тільки науково-теоретичне, а й широке практичне значення для організації роботи партійного контролю на сучасному етапі.

Т. В. ЄРШОВА (Київ)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ВИСВІТЛЕННІ НАУКОВИХ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЖУРНАЛІВ УСРР 20-х — першої пол. 30-х років

Наукові та суспільно-політичні журнали УСРР 20-х — першої половини 30-х років були одними з перших видань, у яких вміщувалися публікації з питань партійного будівництва на Україні в період Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ці матеріали вже привертали увагу істориків. Так, досліджуючи процес нагромадження наукових знань на першому етапі розвитку радянської історичної науки на Україні, вирішуючи ряд інших важливих наукових проблем, Ф. Є. Лось, Н. В. Комаренко, В. В. Мусієнко, С. С. Діброва, використавши певною мірою названі публікації, також побіжно торкнулися питання діяльності більшовиків по організаційному згуртуванню своїх рядів¹.

Однак у таких журналах, як «Літопис революції» (1922—1933 рр.)² Істпарту, «Історик-большевик» (1934 р.) Інституту історії ВУАМЛІН,

¹ Лось Ф. Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. — К., 1957. — С. 31—35; Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічний нарис. — К., 1970. — С. 104—105; Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції, берез. 1917 р. — берез. 1918 р.: До історіографії проблеми. — К., 1976. — С. 26, 38; Діброва С. С. У истоков историко-партийной науки на Украине. — К., 1984. — С. 107—109.

² До 1928 р. цей журнал мав назву «Летопись революции».

«Комуністичний юнацький рух» (1923—1933 рр.) секції юнацького руху при Істпарті, «Більшовик України» (1925—1938 рр.)³ — органи ЦК КП(б)У, а також у періодичних виданнях губернських комітетів партії «Комуніст» (Одеса, 1920—1925 рр.), «Коммунистическая мысль» (Київ, 1922—1923 рр.), «Партийный вестник» (Миколаїв, 1922), «Спутник донецкого пропагандиста» (Бахмут, 1922—1925 рр.), вміщено ряд статей, які присвячено цьому питанню.

У даній публікації автор робить спробу дати історіографічний аналіз близько 40 статей вищеназваних друкованих органів, де порушується питання зміцнення рядів більшовицьких організацій України у 1917 р.

У 20-ті — першій половині 30-х років дане питання і, насамперед, такі його аспекти, як зростання чисельності більшовиків, їх боротьба за організаційну самостійність та інші, висвітлювалося переважно в статтях та спогадах активних учасників революційних подій. Серед них глибиною аналізу та серйозною джерельною базою відзначаються публікації М. О. Скрипника, В. П. Затонського, С. І. Гопнер, Ф. І. Зайцева, С. Ф. Буздаліна, І. Ю. Кулика та інших. В процесі налагодження роботи архівів, підготовки кадрів істориків-марксистів з'являлися статті дослідницького характеру, які поклали початок утвердженню в радянській історіографії зважених оцінок різних сторін діяльності більшовицьких організацій України в ході підготовки та здійснення соціалістичної революції, в тому числі у галузі партійного будівництва. Саме вони визначили шляхи і спрямованість дальших досліджень. Нерідко в журналах вміщувалися матеріали, які не відклалися в архівних установах, і це надає їм особливої цінності.

На сторінках названих вище журналів відтворено картину загального зміцнення більшовицьких організацій України, проводиться цілком слушна думка про залежність їх боездатності від збільшення чисельності. Вперше уведений до наукового обігу дані про кількісний склад більшовиків дають змогу простежити зростання партійних рядів на найважливіших етапах революційної боротьби за владу Рад. До того ж важливо, що автори показували взаємозв'язок між бурхливими подіями Великого Жовтня та змінами у кількісному складі більшовиків. М. С. Волін, Х. Г. Міронер, С. Баранник навели узагальнюючі дані про чисельність більшовицьких сил після виходу з підпілля. За вихідний рубіж автори журнальних статей беруть квітень 1917 р.* У складі партійних організацій України на той період налічувалося понад 7 тис. чол.⁴ С. Баранник вважав цю цифру дещо меншою від справжньої.

Певний недолік статей — відсутність точних посилань.

А вони сприяли б розширенню кола джерел, додатковим пошукам дослідників. Хоча дальше вивчення цього питання внесло уточнення про кількість більшовиків на квітень 1917 р. на Україні. В монографіях М. І. Супруненка, У. І. Рядної зустрічаємо вже дані про 8 тис. чол., а в літературі останніх років — 10 тис.⁵

Показуючи зростання партійних рядів за період між VII (Квітневою) конференцією і VI з'їздом РСДРП(б), М. О. Скрипник навів

³ Журнал видається тепер під назвою «Комуніст України».

* У 20-ті—30-ті роки дослідники ще не визначили кількісний склад більшовицьких організацій України у березні. Це сталося пізніше.

⁴ Волін М. Перший з'їзд КП(б)У // Літопис революції.— 1928.— № 3.— С. 23; Міронер Х. Переджовтневий з'їзд партії // Там же.— 1932.— № 1—2.— С. 9; Баранник С. Із історії боротьби більшовиків України за Жовтень // Комуністичний юнацький рух.— 1932.— № 4.— С. 34.

⁵ Супруненко М. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні.— К., 1948.— С. 34; Рядніна У. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції.— К., 1958.— С. 190; Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980.— С. 53.

цифру 22 303, С. Баранник — 22 500, М. С. Волін — 22 553⁶. Незважаючи на те, що ці підрахунки були далеко не повними, вони фігурували в історичній літературі майже до початку 60-х років⁷. В наступні роки ці дані були доповнені відомостями про стан парторганізацій у військових частинах, на селі, у деяких містах Донбасу і Півдня України. Останні підрахунки істориків партії дають підстави стверджувати, що цифра 33 тис. найбільше відбиває справжнє становище⁸.

Щодо даних про кількість окремих партійних організацій України, то в аналізованих нами статтях немає розходжень з фактичним матеріалом сучасної історико-партійної літератури. Згідно з ними більшовицькі організації у 1917 р. налічували: Київська (після виходу з підпілля) — 200, а напередодні жовтня — 4 тис. чол.⁹, Харківська — на час VI з'їзду РСДРП(б) — 2400¹⁰, Луганська (у лютому) — 90—100, у квітні — 1500¹¹, Чернігівська (в лютому) — 40—50 чол.¹². Ці відомості знайшли підтвердження в документальних збірниках, в монографіях, присвячених революційній боротьбі більшовиків на Україні.

На жаль, в журналах УСРР відсутні відомості про кількісний склад більшовиків України на період підготовки та здійснення Жовтневого збройного повстання. Автори статей оперували даними про окремі більшовицькі організації лише за станом на грудень 1917 р., коли були опубліковані протоколи Обласного (Крайового) з'їзду РСДРП(б), що відбувся у Києві 3—5 грудня 1917 р. Посилаючись на матеріали цього з'їзду, Х. Г. Міронер наводить, зокрема, такі дані про загальну чисельність більшовицьких організацій: Київська губернія — 5 865, Чернігівська — 2 556, Полтавська — 1 800, Волинська — 150, Подільська — 1 950, Катеринославська — 4 000. Всього в роботі з'їзду брали участь 24 більшовицькі організації, які об'єднували понад 18 тис. членів¹³. Ці підрахунки й пізніше фігурували в історико-партійній літературі¹⁴.

Таким чином, авторами, які опублікували у 20-х — 30-х роках статті в журналах, була проведена певна робота по визначенню кількісного складу більшовиків України у 1917 р., на базі якої велися далші дослідження.

Чимало зроблено ними для з'ясування й таких важливих питань партійного будівництва, як боротьба більшовиків за організаційну самостійність, їх принципова позиція всередині об'єднаних організацій, причини об'єднання та розмежування. В цьому плані викликають науковий інтерес публікації Ф. І. Зайцева, В. К. Щербакова, С. Ф. Буздаліна, Й. О. Кристаловського та ін.¹⁵. Ці автори зазначали, що біль-

⁶ Скрипник М. О. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Черв. шлях.— 1923.— № 1.— С. 100; Волін М. Назв. ст.— С. 23; Баранник С. Назв. ст.— С. 34.

⁷ Гамрецький Ю. М. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р. // Укр. іст. журн.— 1962.— № 5.— С. 19.

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 195.

⁹ Кулик І. Ю. Киевская организация от февраля до Октября 1917 г. // Летопись революции.— 1924.— № 1.— С. 189; Ястребов Ф. Робітничий рух у Києві за часів імперіалістичної війни, 1914—1916 рр. // Там же.— 1929.— № 4.— С. 100.

¹⁰ Терезанська Г. Непохитий, відданий лєнінець // Більшовик України.— 1936.— № 8.— С. 70.

¹¹ Чеботарьов Ю. Лютева буржуазно-демократична революція на Україні // Там же.— 1938.— № 8.— С. 70.

¹² Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции.— 1927.— № 2.— С. 39.

¹³ Міронер Х. До п'ятнадцятиріччя Всеукраїнської партійної конференції // Там же.— 1932.— № 5—6.— С. 54.

¹⁴ Рядніна У. Назв. праця.— С. 321.

¹⁵ Кристаловский И. От февральской революции к победе Октября: Из истории Одесской большевистской организации // Коммунист.— 1922.— № 23.— С. 24—37; Буздалин С. Октябрьская революция в Харькове // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 35—38; Щербаков В. Из истории Черниговской организации большевиков, 1914—1917 гг. // Там же.— 1927.— № 4.— С. 79—94; Зайцев Ф. Про Жовтень на Сталінщині (Юзівщині) // Там же.— 1931.— № 1—2.— С. 155—168.

шовники Харкова, Катеринослава, Києва, Луганська та ряду інших міст після виходу з підпілля розмежувалися з меншовиками та почали активно перебудовувати внутріпартійне життя. Разом з тим в Одесі, Юзівці, Чернігові, Житомирі та ряді інших міст вони припустилися помилки, утворивши об'єднані з меншовиками організації.

Об'єднавчі настрої виникли в зв'язку з тим, що деякі члени більшовицької партії, повернувшись із тюрем і заслань, не змогли правильно оцінити складність і суперечність політичної обстановки, не відразу зрозуміли необхідність повного розриву з меншовиками. Ці хитання відбивали тиск дрібнобуржуазної стихії, яка піднялася після Лютневої буржуазно-демократичної революції, на робітничий клас, послаблення більшовицьких організацій за роки війни, а також відсутність регулярних зв'язків з ЦК партії. Слід зазначити, що в окремих статтях мемуарного характеру зустрічаються помилкові висловлення з цього приводу. «Гострота принципових політичних суперечностей ніби тимчасово притупилася перед лицем тих спільних гігантських завдань,— писав Є. Вікторов,— які, здавалось, постали у зв'язку з перемогою революції...»¹⁶. Автор безпідставно твердив, що розрив з меншовиками в Миколаєві не підтримала б робітнича маса^{17–18}. В даному випадку він зробив спроби виправдати невірну точку зору, яку поділяв у 1917 р.

Член парткому Одеської організації РСДРП в 1917 р. Й. О. Кристаловський писав, що внаслідок арештів та репресій з боку царського самодержавства більшовики вийшли з підпілля в ослабленому складі. Саме нечисленністю, а також відсутністю матеріальних коштів автор пояснював тимчасове об'єднання з меншовиками в Одесі¹⁹. Досліджуючи питання виникнення об'єднавчих тенденцій серед чернігівських більшовиків, В. К. Щербаков вказав, насамперед, на недостатню політичну та теоретичну підготовку членів партії²⁰. Таким чином, автори журнальних статей в цілому висловили ряд правильних міркувань з даного питання, які знайшли підтвердження у висновках сучасних істориків²¹.

Журнали УСРР в цілому об'єктивно висвітлювали питання про діяльність більшовиків усередині об'єднаних організацій. В процесі дослідження на їх сторінках виправлялися окремі помилки. Так, С. І. Гопнер у своїй статті проводила думку про мирне спілкування всередині об'єднаних організацій України²². Редакція «Летописи революції» визнала за необхідне висловити у примітці до цього матеріалу свою думку: «Говорити про мирне співжиття навряд чи можливо. Об'єднані організації РСДРП дійсно існували у багатьох містах, але боротьба всередині них між більшовиками та меншовиками велася всюди жорстоко»²³.

Саме у такому аспекті показав становище в Юзівці секретар міської партійної організації в 1917 р. Ф. І. Зайцев²⁴. Ще на початку спільної роботи більшовики утворили окрему фракцію й поставили перед меншовиками умову про невтручання в її справи. Однак у ході практичної роботи останні намагалися нав'язувати свою угодовську лінію, що ускладнювало революційну діяльність організації. Вирішаль-

¹⁶ Вікторов Е. Первый этап революции на Николаевщине // Там же.— 1927.— № 2.— С. 89.

^{17–18} Там же.— С. 91–92.

¹⁹ Кристаловский И. Указ. ст.— С. 25–26.

²⁰ Щербаков В. Указ. ст.— 1927.— № 4.— С. 84.

²¹ Корольов Б. На шляху до Жовтня: З історії партійного будівництва на Україні в 1917 році.— К., 1968.— С. 33–34; Ветров Р. І. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине.— Харьков, 1983.— С. 33–34.

²² Гопнер С. Большевицкая организация накануне и в первый период Февральской революции в Екатеринославе // Летопись революции.— 1927.— № 2.— С. 22.

²³ Там же.

²⁴ Зайцев Ф. Юзовка: Воспоминания рабочего // Спутник донецкого пропагандиста.— 1923.— № 1–2.— С. 124; Зайцев Ф. Про Жовтень на Сталінщині (Юзівщині) // Літопис революції.— 1931.— № 1–2.— С. 155–168.

не значення в справі остаточного розмежування всередині парторганізації, пише автор, мали рішення VII (Квітневої) Всеросійської партконференції.

У статті учасника революційних подій на Єлисаветградщині С. Волкаца зазначалося, що в червні 1917 р. в місті налічувалося 6—7% більшовиків від загальної кількості членів РСДРП. Вони витримали нелегку боротьбу з угодвцями, які користуючись кількісною перевагою, намагалися забороняти більшовикам самостійно організовувати мітинги, виступати перед трудящими. Позиції більшовиків значно посилилися після встановлення зв'язків з ЦК РСДРП(б), обласним комітетом РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну. Саме тоді, в серпні, питання про розмежування було практично розв'язаним²⁵.

І все ж деякі аспекти діяльності парторганізацій на сторінках журнальних видань 20-х—30-х років трактувалися дещо спрощено. Так, автори статей з історії боротьби одеських більшовиків за владу Рад Ф. П. Ачканов і Й. О. Кристаловський вважали парторганізацію після розриву з оборонцями по суті більшовицькою²⁶. Проте відомо, що в червні з більшовиками в організації залишилися меншовики-інтернаціоналісти. Таке «сусідство» призвело до невиправданої «стриманості» у керівництві революційним рухом, непослідовності дій в ході підготовки та здійснення соціалістичної революції в Одесі. Слід зауважити, що це питання, як вже зазначалося, в історіографії не одержало належного висвітлення до цього часу²⁷.

Незважаючи на окремі неточності, автори названих статей цілком достовірно показали, що хоч об'єднання з меншовиками й мало формальний та тимчасовий характер, все ж воно стримувало активність більшовиків, заважало розвитку партійної роботи в масах. Саме це зумовлювало розмежування з опортуністами.

Процес організаційного розриву з меншовиками висвітлено також в узагальнюючих статтях, зокрема в публікації С. Баранника²⁸. Автор справедливо зазначив, що до початку жовтневих подій у переважній більшості парторганізацій України були повністю переборені об'єднавчі тенденції. Підкреслювалася оперативність в цьому питанні більшовиків пролетарських районів Лівобережжя. Монолітність партійних лав, більшовицьку непримиренність до опортунізму С. Баранник вважав головною передумовою успішної роботи по мобілізації мас на перемогу в боротьбі з експлуататорами.

У ході зміцнення більшовицьких організацій вдосконалювалася їх структура. Наприклад, у Києві, Харкові, Луганську, Катеринославі, Макіївці існувала розгалужена мережа районних парторганізацій. В Одесі, Миколаєві, Житомирі та ряді інших міст, де діяли об'єднані групи, більшовики зосереджували свою діяльність безпосередньо на фабриках та заводах. У березні 1917 р. за рішенням Київського комітету РСДРП(б) були створені Миська, Новостроєнська, Подільська, Шумська районні організації, для роботи в яких виділялися кращі сили міської парторганізації — Л. Й. Картвелішвілі (Лаврентій), В. Я. Введенський, А. В. Іванов, О. Б. Горвіц, В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник та ін.²⁹

Діяльність харківських більшовиків по відновленню районних організацій, розгромлених поліцією у 1916 р., висвітлено в статтях Т. Зе-

²⁵ Волкац С. Парторганізація п Октябрьскій переворот в Елисаветградє // Летопись революции.— 1922.— № 21.— С. 185—186.

²⁶ Ачканов Ф. Из истории борьбы одесского пролетариата за власть, 1917—1918—1919 гг. // Коммунист.— 1922.— № 23.— С. 51; Кристаловский П. Указ. ст.—С. 28.

²⁷ Солдатенко В. Ф. Більшовики України у боротьбі за здійснення ленінської стратегії і тактики у Великій Жовтневій соціалістичній революції // Укр. іст. журн.— 1986.— № 4.— С. 87—88.

²⁸ Баранник С. Назв. праця.— С. 19—20.

²⁹ Кулик И. Ю. Указ. ст.—С. 191.

ленського, І. Бунякіна, колективних спогадах учасників революційної боротьби з Петінського району міста. Т. Зеленський розповів про партійно-організаторську роботу у передмісті Харкова — Основі. Там завдяки зусиллям більшовиків було створено міцну підрайонну організацію. З березня 1917 р. по березень 1918 рр. її склад збільшився до 105 чол.³⁰ У спогадах колективу авторів відзначалися успіхи більшовиків на заводі ВЕК, де діяв згуртований партійний осередок. В зв'язку з зростанням його членів та розширенням впливу в середині липня 1917 р. міський комітет прийняв рішення про створення Петінської районної організації, яку очолив Ф. П. Судик³¹. З ініціативи партійних осередків Харківського залізничного вузла, як показав І. Бунякін, утворилася більшовицька організація Залізничного району. «Невеличкі підпільні групи більшовиків, — писав автор, — протягом березня подесятирилися так, що майже вся робота революційного керівництва, в усіх організаціях Харківського залізничного вузла проводилася і рухалася більшовиками весь період підготовки Жовтня»³².

У спогадах І. О. Амосова розповідається про діяльність більшовиків на Брянському заводі в Катеринославі, де у травні 1917 р. почав роботу районний комітет партії. При ньому функціонували комісії: експедиційна, по влаштуванню мітингів та лекцій, квартирна³³.

Згуртовуючи свої ряди, проти впливу дрібнобуржуазних елементів на пролетаріат, більшовики спиралися на партійні осередки, які діяли безпосередньо на промислових підприємствах. В статті Ф. П. Ачканова наводяться дані про їх міцні позиції в Залізничному районі Одеси, де було багато робітників. У червні, повідомляв автор, там налічувалося близько 400 соціал-демократів, 95% з них поділяли більшовицькі погляди³⁴.

В спогадах А. Шкреби вказувалося на певні труднощі в роботі миколаївських більшовиків на заводі «Наваль», що пояснювалося існуванням у місті об'єднаної соціал-демократичної організації. Лише після розмежування, яке відбулося в серпні 1917 р., створилися сприятливі умови для розгортання діяльності більшовиків. «Чисельність нашої партії на заводі, — згадував автор, — була настільки великою, що ми вирішили організувати осередки по цехах, виникло питання про організацію двох районів — загальнозаводського і снарядного. Число членів в кожному осередку досягло 40 чоловік, не враховуючи снарядної майстерні, де кількість досягла 300»³⁵.

В ряді журнальних публікацій показано вплив більшовицьких організацій великих промислових центрів України на партійні групи і осередки, що діяли поблизу цих районів. Т. Харченко, наприклад, писав, що вже на початку 1917 р. Макіївський комітет РСДРП(б) об'єднував багато таких структурних одиниць партії, що існували на шахтах і рудниках Донбасу. Авторитет цієї організації значно підвищився після встановлення зв'язку з ЦК РСДРП(б), звідки більшовики почали регулярно отримувати директиви партії, політичну літературу, допомогу кадрами³⁶.

На жаль, журнали УСРР у 20-ті — першій половині 30-х років майже не висвітлювали питань партійного будівництва на селі в період

³⁰ Зеленський Т. Основ'янська організація, 1917—1918 рр. // Літопис революції. — 1930. — № 1. — С. 133—134.

³¹ Петинский (Краснозаводской) район г. Харькова в Октябре // Летопись революции. — 1927. — № 5—6. — С. 208—212.

³² Бунякин И. Харьковские железнодорожники накануне революции // Там же. — 1927. — № 1. — С. 208—212.

³³ Амосов И. Брянский завод в подготовке Октября // Там же. — № 3. — С. 45—46.

³⁴ Ачканов Ф. Указ. ст. — С. 51.

³⁵ Шкреба А. Завод «Наваль» в годы революции // Парт. вестник. — 1922. — № 4. — С. 65.

³⁶ Харченко Т. Указ. ст. — С. 181—182.

боротьби за владу Рад³⁷. Це пояснюється як відсутністю документальних джерел, так й малочисельністю більшовицьких осередків на селі³⁸.

На сторінках журнальної періодики досліджуваного періоду не достатньо відтворено стан партійних організацій та груп у військових частинах, гарнізонах на фронті та в тилу³⁹. Історики-марксисти 20-х — 30-х років, в тому числі й автори аналізованих нами статей, помилково не вважали їх органічною частиною більшовицьких сил України. В сучасній історико-партійній літературі переконливо показано, що парторганізації в армії працювали під керівництвом Військової організації при ЦК РСДРП(б) у тісному контакті з місцевими більшовиками⁴⁰.

Серед журнальних матеріалів, що показують діяльність більшовиків України по вдосконаленню структури партійних організацій, значний науковий інтерес викликають статті М. О. Скрипника, В. П. Затонського, М. С. Воліна, Х. Г. Міронера, С. Большунова, О. Т. Городецької, О. Коротенка⁴¹. Фактично вони першими зробили спробу висвітлити основні передумови створення Комуністичної партії України, простежити процес утворення всеукраїнського партійного центру, показати значення розв'язуваних питань партійного будівництва наприкінці 1917 р.

Згуртування більшовицьких організацій України в єдину місцеву організацію РСДРП(б) вони розглядали як об'єктивний процес, підготовлений попереднім розвитком партії.

Утворення в 1917 р. обласних партійних об'єднань М. С. Волін вважав наслідком ідейного та організаційного згуртування більшовиків на місцях. Спроби об'єднатися навколо промислово-адміністративних центрів, зокрема, Києва, Харкова, Одеси, партійні організації, що діяли поблизу них, робили ще в дожовтневий період. «Весь розвиток економічних і політичних процесів, уся обстановка класової боротьби й умов революційного руху, — писав М. С. Волін, — владно штовхали до об'єднання не Харків з Курськом, або Київ з Мінськом, а один з одним та з Катеринославом, Миколаєвом, Одесою та іншими с.-д. організаціями України»⁴². Автор висвітлив у загальних рисах хід роботи обласних конференцій РСДРП(б) Південно-Західного краю і Донецько-Криворізького басейну в липні 1917 р., де завершилося організаційне оформлення обласних партійних центрів. На жаль, у статті не вказані конкретні дати проведення конференцій, відсутній аналіз прийнятих більшовиками резолюцій.

Слід зазначити, що М. С. Волін і М. О. Скрипник, оцінюючи сам факт заснування обласних партійних об'єднань, помилково розглядали їх як певну перешкоду на шляху згуртування більшовицьких організацій у всеукраїнському масштабі. Таке трактування розходить з лєнінськими настановами. Ще на початку нового революційного піднесення В. І. Ленін писав про необхідність утворення обласних партійних

³⁷ Быструков В. Городеящина в 1917—1918 гг. // *Летопись революции*.— 1925.— № 4.— С. 110.

³⁸ Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.— С. 164—173.

³⁹ Борисов К. Очерки революции на Волыни // *Летопись революции*.— 1924.— № 3.— С. 53—54; Будовский И. Октябрь на Румынском фронте // Там же.— С. 44—45.

⁴⁰ Голуб П. Большевики и армия в трех революциях.— М., 1977.— С. 98—306; Дещинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте.— Львов, 1982.— С. 25—44; 104—113; 142—150.

⁴¹ Скрипник М. О. Назв. ст.— С. 100—106; Волін М. Назв. ст.— С. 8—15; Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // *Літопис революції*.— 1929.— № 4.— С. 154—155; Міронер Х. До п'ятнадцятиріччя всеукраїнської партійної конференції // Там же.— 1932.— № 5—6.— С. 48—70; Большунов С., Городецька О., Коротенко О. Партія в боротьбі за Жовтень на Україні // *Більшовик України*.— 1932.— № 17—18.— С. 45—46, 58.

⁴² Волін М. Назв. ст.— С. 9.

комітетів, зв'язаних з ЦК^{42а}. Проте тоді ці настанови реалізувати не вдалося. Виходячи з лєнінських вказівок, з метою консолідації сил в ході підготовки до вирішальних боїв за перемогу соціалістичної революції більшовики України створили два обласних партійних об'єднання.

У 30-ті роки історики дали об'єктивну оцінку тим подіям. Так, С. Большунов, О. О. Городецька, О. Коротенко наголошували, що обласні об'єднання більшовиків України були перехідним ступенем до заснування всеукраїнського партійного центру. Особливо важливого значення, зазначали автори, згуртування більшовиків набуло у зв'язку із зміною політичної ситуації в країні після липневих подій. Створення обласних партійних організацій сприяло дальшому зміцненню зв'язків між більшовиками України та консолідації революційних сил у боротьбі з посиленням наступом контрреволюції. Така точка зору утвердилася в історіографії в ході дальших поглиблених досліджень. Сучасні історики Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. звернули увагу на спробу окружного комітету залучити до роботи обласної конференції РСДРП(б) Південно-Західного краю представників більшовицьких організацій практично всіх великих центрів України, що свідчило про намір об'єднати зусилля більшовиків не тільки Південно-Західного краю, а й України в цілому для розв'язання важливих завдань розвитку революційного руху⁴³.

На сторінках наукових та суспільно-політичних журналів УСРР у вказаний період досить повно висвітлені рішення Обласного (Крайового) з'їзду РСДРП(б), що відбувся 3—5 грудня 1917 р. у Києві. Особливо в цьому плані багато зробив журнал «Літопис революції»⁴⁴. Розглядаючи цей партійний форум як важливий етап на шляху створення КП(б)У, В. П. Затонський, М. С. Волін, Х. Г. Міронер вказували на наявність політичних та організаційних передумов об'єднання партійних сил на Україні. Питання про заснування єдиного партійного центру практично вирішувалося тільки після перемоги Великого Жовтня у ході боротьби за українську радянську національну державність. На той час зросли ряди більшовицьких організацій, підвищилися їх ідейний та організаційний рівні. Проте головною причиною, що зумовила необхідність дальшого згуртування більшовиків, ці автори вважали насамперед наявність на Україні контрреволюційного націоналістичного табору на чолі з Центральною радою. Вона «стала всеукраїнським і навіть всеросійським контрреволюційним центром боротьби проти більшовизму, Радянської влади,— відзначав Х. Г. Міронер.— Цьому контрреволюційному центрові треба було протиставити організацію революційних і партійних сил у всеукраїнському масштабі»⁴⁵. Така постановка питання призводила до недооцінки істориками більш важливих політичних передумов об'єднання — прихід партії до влади, необхідність розв'язання якісно нових завдань, пов'язаних з дальшим розвитком країни, з можливістю створення Української Радянської держави робітників і селян.

Багато уваги на сторінках журналів приділялося висвітленню ролі більшовиків Південно-Західного краю, зокрема Києва, які були ініціаторами створення єдиного партійного центру на Україні. Досліджуючи стан більшовицьких організацій у період підготовки до вище згаданого з'їзду, С. Большунов, О. О. Городецька, О. Коротенко писали, що саме київські більшовики зазнали найбільшого тиску з боку об'єд-

^{42а} Див.: Ленін В. І. До Бюро ЦК РСДРП в Росії. Повне зібр. творів — Т. 48. — С. 57.

⁴³ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Указ. соч. — С. 130—132.

⁴⁴ Областной съезд РСДРП (б-ков). Первое всеукраинское совещание большевиков // Литопис революції. — 1926. — № 5. — С. 64—92.

⁴⁵ Міронер Х. Назв. ст. — С. 53.

наних сил українських буржуазних націоналістів⁴⁶. Перед загрозою контрреволюції порівняно нечисленні організації РСДРП(б) переважно аграрного Південно-Західного краю гостріше відчували необхідність об'єднання з більшовиками Донецько-Криворізького басейну, що діяли на території великого промислового району. До того ж останні, за даними авторів, становили понад дві третини членів партії всієї України⁴⁷.

Слід зазначити, що в статтях та спогадах, надрукованих у 20-ті роки в журналах «Летопись революции», «Червоний шлях», «Коммунистическая мысль», відсутнє єдине документально обгрунтоване визначення назви партійного з'їзду. В. П. Затонський, М. О. Скрипник, М. С. Волін користувалися терміном «Всеукраїнська партійна нарада», «Перша конференція більшовицьких організацій України». В статтях С. Шрейбер, яка посилається на виступи делегатів з'їзду на вечорі спогадів, що відбувся в період роботи VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р., зустрічаються назви «груднева нарада», «обласний з'їзд», «перша всеукраїнська нарада більшовиків»⁴⁸. Навіть матеріали партійного з'їзду були опубліковані під двома назвами: «Обласний з'їзд РСДРП(б-ків). Перша всеукраїнська нарада більшовиків»⁴⁹. Питання про правильне найменування Обласного (Крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві було науково вирішене тільки в процесі підготовки четвертого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». При цьому авторський колектив виходив з того, що з'їзд не представляв більшовицьких організацій усієї України, і, таким чином, не міг ні формально-юридично, ні фактично вважатися всеукраїнським⁵⁰. Щодо термінів «конференція» та «нарада», то вони жодного разу не зустрічаються в протоколах партійного форуму. Мова у них йде виключно про з'їзд.

Незважаючи на те, що автори журнальних статей користувалися переважно неправомірними назвами Обласного (Крайового) з'їзду, вони в цілому дали вірну оцінку його рішенням.

Вказуючи на відсутність на цьому форумі представників Донецько-Криворізького басейну та Півдня України, М. О. Скрипник в одній з своїх публікацій зробив спробу пояснити, чому він, скликаний як з'їзд партійних організацій України, не став дійсно всеукраїнським. Серед основних причин автор назвав недооцінку національного питання в деяких організаціях, місницькі настрої ряду партійних працівників Донецько-Криворізького басейну, а також «...деяку недовіру «чистих пролетарів» до послідовності організацій дрібнобуржуазного Правобережжя»⁵¹.

Таке частково правильне пояснення протягом тривалого часу було традиційним. Хоча вже на той період М. С. Волін, виходячи з матеріалів обласної конференції більшовиків Донецько-Криворізького басейну (5—6 грудня 1917 р.), показав, що партійні організації даного регіону не заперечували ідею всеукраїнського об'єднання⁵². Він звернув увагу на резолюцію, прийняту на конференції, де визнавалася необхідність скликання всеукраїнського партійного з'їзду для вироблення загального плану агітації і боротьби з Центральною радою. Однак конкретних міркувань з цього приводу М. С. Волін не висловив. Проте, як відомо, рішення конференції відіграли важливу роль у згуртуванні партійних сил, свідчили про те, що більшовики Донецько-Криворізького басейну

⁴⁶ Большунов С., Городецька О., Коротенко О. Назв. ст.— С. 45.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Шрейбер С. К протоколам первого всеукраинского совещания большевиков // Летопись революции.—1926.—№ 5.—С. 55—63.

⁴⁹ Летопись революции.—1926.—№ 5.—С. 64.

⁵⁰ Вартатюк П. Л. Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б) у Києві 3—5 грудня 1917 р. // Укр. іст. журн.—1977.—№ 12.—С. 104—109.

⁵¹ Скрипник М. О. Назв. ст.— С. 105.

⁵² Волін М. Назв. ст.— С. 16.

в основній масі відстоювали ленінські позиції⁵³. Хоч деякі керівники і не усвідомили потреби в негайному створенні всеукраїнського партійного центру, вважаючи ініціативу Південно-Західного комітету передчасною. Саме цим пояснюється відсутність на з'їзді делегатів партійних організацій Харкова, Донбасу, а також Миколаєва, Херсона, Одеси, ряду фронтових більшовицьких організацій.

Крім цього існує ще одна причина, про яку писав у своїй статті В. П. Затонський. Вона полягала в тому, що ініціатори об'єднання більшовицьких сил України в складних умовах боротьби за владу Рад змушені були готувати з'їзд у терміновому порядку. Це, безумовно, вплинуло на представництво на Обласному (Крайовому) з'їзді РСДРП(б). «Неминучість боротьби з Центральною радою, потребу погодити дії у всеукраїнському масштабі,— писав В. П. Затонський,— кияни на той час відчули вже так пекуче, що без особливих суперечок в партійному комітеті та без належної істотної підготовки були надіслані запрошення до найважливіших українських організацій»⁵⁴.

Належну увагу на матеріали Обласного (Крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві з питань партійного будівництва звернув Х. Г. Міронер⁵⁵. У його статті переконливо показано, що абсолютна більшість делегатів займала правильну позицію щодо всеукраїнського об'єднання більшовиків у складі ленінської РСДРП(б). Вони наполегливо відстоювали марксистсько-ленінські організаційні принципи в боротьбі з окремими партійними керівниками, які чи недооцінювали значення створення всеукраїнського партійного центру (Є. Б. Бош), чи припускалися помилок сепаратистського, націонал-федералістського характеру в цьому питанні (В. М. Шахрай, Г. Ф. Лапчинський). З'їзд затвердив рішення про об'єднання більшовицьких організацій України в місцеву, територіальну (на правах обласної) організації РСДРП(б) під назвою «РСДРП(б). Соціал-демократія України», обрав Головний комітет для керівництва її роботою. Таким чином, як наголошував автор, делегати визнали принцип демократичного централізму, необхідність підлеглості загальнопартійному центру, що відіграло значну роль у консолідації більшовицьких сил у майбутній боротьбі за перемогу революції на Україні.

Головний комітет не став всеукраїнським партійним органом. Після з'їзду було проведено тільки одне його засідання, на якому було обрано секретаря і прийнято рішення переїхати в Харків, залишивши в Києві своїм представником В. П. Затонського. У спеціальній вступній статті до документів Крайового з'їзду це правильно пояснюється відсутністю у Головному комітеті представників пролетарського Лівобережжя, а також тим, що діяльність більшовиків була спрямована насамперед на завоювання влади Рад, й тому партійна робота злилася з радянською⁵⁶. Разом з тим дається висока оцінка рішенням з'їзду як першій спробі більшовиків України створити місцеву партійну організацію.

Поруч з правильними висновками у журнальних публікаціях зустрічаються й серйозні теоретичні помилки, що були зумовлені впливом націоналістичних теорій «дво-» та «багатокорінності» походження КП(б)У. Зокрема, С. Шрейбер, ігноруючи принципові розбіжності у політичних, ідеологічних та організаційних основах більшовизму та його основних політичних противників з дрібнобуржуазного табору, вважала попередницею КП(б)У поруч з більшовицькими організаціями

⁵³ Шиловцев Ю. В., Пирог Р. Я. Укрепление и развитие большевистских организаций Украины после победы Октября, 1 нояб. 1917 — июль 1918 гг. // Великой партии отряд: Из истории большевистских организаций Украины.— К., 1983.— С. 236.

⁵⁴ Затонський В. Назв. ст.— С. 154.

⁵⁵ Міронер Х. Назв. ст.— С. 64—67.

⁵⁶ Літопис революції.— 1926.— № 5.— С. 62—63.

націоналістичне об'єднання українських меншовиків — Українську соціал-демократичну спілку («Спілку») ⁵⁷.

Значну роль у показі неспроможності подібних положень та теорій відіграло дослідження з марксистських позицій історії дрібнобуржуазних націоналістичних партій, які зазнали повної поразки у боротьбі за вплив на маси на Україні. Г. І. Петровський в журнальній статті ще на початку 20-х років писав про необхідність створення «нарису виникнення, розвитку та падіння цих партій, нарису, в якому б кожний партійний товариш зміг би простежити як нагромаджувалися і розвивалися тенденції, що привели їх до буржуазного мислення і краху» ⁵⁸. В публікаціях М. М. Попова, А. Хвилі, М. Загребського аналізуються програмні настанови українських есерів та меншовиків, досліджуються причини їх занепаду ⁵⁹. Автори розкрили дрібнобуржуазний, націоналістичний характер платформи, на якій виникли партії українських угодівців, у тому числі й «Спілка». Остаточний їх крах відбувся після перемоги Великого Жовтня, коли виразно виявилася соціально-класова природа цих партій. Значний інтерес викликають публікації, де вміщено багатий конкретно-історичний матеріал з даного питання. Так, З. Табаков писав, що внаслідок пропагандистської роботи більшовиків восени 1917 р. припинила діяльність куркульська «спілка» у Конотопі ⁶⁰. В статті А. І. Буценка показано процес розкладу дрібнобуржуазної націоналістичної партії УСДРП та виходу з неї лівих елементів. Тільки у Києві від організації українських меншовиків відкололася група з 40 чол. ⁶¹. Ці факти знайшли відображення в працях сучасних дослідників ⁶².

В більшості згадуваних тут журнальних статей питання про перехід кращих представників дрібнобуржуазних націоналістичних партій на бік більшовизму трактується в цілому правильно ⁶³.

Таким чином, на сторінках журнальних періодичних видань УСРР у 20-х — першій половині 30-х років утвердилася ленінська концепція створення КП(б)У на основі демократичного централізму та пролетарського інтернаціоналізму. Їх автори взяли активну участь у викритті спроб націоналістичної фальсифікації історії більшовицьких організацій, зокрема, необгрунтованої тези про їх «спорідненість» з дрібнобуржуазними націоналістичними партіями.

Виняткову цінність має вклад зазначених журналів у справу узагальнення досвіду партійного будівництва в період Великого Жовтня. Їм належить ініціатива публікації перших праць, присвячених боротьбі більшовиків України за зміцнення згуртованості та монолітності партійних рядів у ході революційних битв за перемогу соціалізму. Вони проклали шлях до наступних етапів розвитку української радянської історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Г. А. ПІСКОРСЬКА (Київ)

⁵⁷ Шрейбер С. Основанне КП(б)У // Коммунистич. мысль.— 1923.— № 6—7.— С. 41.

⁵⁸ Петровський Г. Вечное стремление // Парт. вестник.— 1922.— № 2.— С. 1.

⁵⁹ Хвиля А. КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику // Більшовик України.— 1932.— № 17—18; № 19—20. С. 15—47; Загребський М. В боротьбі з якими дрібнобуржуазними українськими націоналістичними партіями КП(б)У забезпечила перемогу пролетарської революції на Україні // Там же.— 1933.— № 7—8.— С. 73—80; Попов Н. Н. Октябрь на Украине // Историк — большевик.— 1934.— № 1.— С. 21—23.

⁶⁰ Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 147.

⁶¹ Буценко А. О расколе УСДРП, 1917—1918 // Там же.— 1923.— № 4.— С. 121.

⁶² Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978.— С. 173, 183.

⁶³ Фрід Д. До питання про коріння КПУ // Більшовик України.— 1927.— № 10.— С. 40.

Питання вдосконалення соціалізму в СРСР

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ
В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(1983—1985 рр.)

А. В. ХІДЕКЕЛІ (Київ), В. Д. ПРИЛЮК (Київ), О. І. ГРЕСЬ (Київ)

XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, прийняті ним історичної ваги документи визначили головні напрями перебудови й ключові завдання прискорення економічного і соціального розвитку країни. Особливу увагу з'їзд приділив прискоренню розвитку науки й науково-технічного прогресу, без чого неможливо здійснити інтенсифікацію економіки, забезпечити потрібні темпи зростання продуктивності праці, поліпшення добробуту народу.

Прискорення науково-технічного прогресу нині є головним напрямом економічної стратегії партії, інтенсифікації народного господарства країни, розв'язання найважливіших суспільних питань. «Завдання розгортання науково-технічного прогресу настільки невідкладні, що діяти треба не гаючи часу,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов.— Вони охоплюють широке коло поточних і перспективних проблем — економічних, організаційних, соціальних, розвитку культури і освіти, діяльності верхніх ешелонів управління і кожної ланки народного господарства. Вони стосуються кожного колективу, кожного комуніста, кожної радянської людини»¹. Поставлені партією завдання кардинального вдосконалення економіки вимагають піднесення суспільної свідомості на якісно новий рівень, оскільки, як указував В. І. Ленін, «...чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підняти інтерес до нього і свідоме ставлення, переконатися в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»².

Важливим фактором формування суспільної свідомості є науково-технічна пропаганда, яка поширює інформацію про досягнення науки і техніки та досвід їх використання на практиці. Однією з найголовніших функцій цієї пропаганди сьогодні є прищеплення кожному члену суспільства глибокого розуміння тих можливостей, які відкриває прогрес науки і техніки, відповідна орієнтація громадської думки. «Науково-технічний прогрес — це життєво важлива справа, вона відповідає інтересам усіх, дає можливість кожному широко розкрити свої здібності і талант»³,— наголошував М. С. Горбачов.

Особливу роль у пропаганді науково-технічного прогресу відіграють засоби масової інформації. «Робота преси, телебачення і радіомовлення,— вказується в новій редакції Програми КПРС,— повинна відзначатися політичною ясністю і цілеспрямованістю, глибиною змісту,

¹ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доповідь на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу 11 червня 1985 р.—К., 1985.—С. 4.

² Ленін В. І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня: VIII Всерос. з'їзд Рад. 22—29 груд. // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 133—134.

³ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— С. 30—31.

оперативністю, інформаційною насиченістю, яскравістю й доступністю виступів»⁴.

На зустрічі з керівниками засобів масової інформації, що відбулася в ЦК КПРС у червні 1985 р., наголошувалося на необхідності активного, систематичного висвітлення проблем впровадження досягнень науки і техніки, підвищення ролі преси, радіо і телебачення у психологічній перебудові громадської думки в руслі курсу партії на прискорення соціально-економічного розвитку країни на основі науково-технічного прогресу⁵.

Виявлення резервів поліпшення діяльності засобів масової інформації має базуватися на результатах дослідження науково-технічної пропаганди, що її проводить преса, радіо і телебачення. Такі дослідження повинні включати аналіз змісту повідомлень, їх періодичності, цільову і жанрову характеристику, а також інші аспекти, що визначають вплив на аудиторію.

Мета цього повідомлення — на основі аналізу публікацій у деяких газетах республіки виявити тенденції та резерви у галузі науково-технічної пропаганди. Вибір газет як об'єкта дослідження зумовлений тим, що вони є найбільш масовим і оперативним її засобом. Вплив газет на широкі маси в цілому ефективніший порівняно з іншими засобами масової інформації.

Всі досліджені видання — республіканські газети «Радянська Україна», «Правда Украины», «Робітнича газета», «Сільські вісті» та київська міська — «Прапор комунізму», пропагуючи науково-технічні досягнення, водночас активно впливають на громадську думку, на практичне впровадження новінок науки і техніки. Матеріали, які публікуються в органах преси, відіграють суттєву роль у прискоренні науково-технічного прогресу.

Аналіз діяльності преси як засобу науково-технічної пропаганди має якісний і кількісний аспекти. Перший стосується змісту, форми і методів подання матеріалу, специфіки журналістських виступів, другий — характеристики потоку повідомлень у пресі, їх систематичності й цілеспрямованості. На жаль, жоден з цих аспектів ще не розроблений достатньою мірою.

Досліджуючи роботу, що її проводять органи преси республіки в галузі науково-технічної пропаганди, автори проаналізували матеріали, надруковані у липні 1983 — червні 1984 рр. та в січні — вересні 1985 р. Такі хронологічні рамки продиктовано необхідністю простежити вплив на діяльність газет у цьому напрямі відповідних партійних рішень, розглянути їх в динаміці.

Виявилось, зокрема, що кількісні показники, передусім число публікацій, у визначені часові періоди зазнали істотних змін. Так, у другому півріччі 1983 р., тобто відразу після квітневого (1983 р.) Пленуму ЦК Компартії України, присвяченого питанням науково-технічного прогресу, матеріалів з цих питань загалом у розглянутих газетах було надруковано майже удвічі більше, ніж у першому півріччі 1984 р., зокрема у «Правді України» — в 3,5 раза, «Радянській Україні» — в 2,2, «Прапорі комунізму» — в 2 і в «Робітничій газеті» — в 1,5 раза більше. При цьому міська газета «Прапор комунізму» вмістила таких публікацій у другому півріччі 1983 р. майже вдвічі більше, ніж кожна з розглянутих республіканських газет, а частка публікацій цього видання у загальній їх кількості за розглянутий період перевищила одну третину.

Період, що припадає на січень — вересень 1985 р., коли відбулися квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, червнева нарада в Центральному Комітеті партії з питань науково-технічного прогресу, характери-

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— К., 1985.— С. 53.

⁵ Рад. Україна.— 1985.— 19 черв.

зується значним зростанням кількості матеріалів з цієї тематики: за дев'ять місяців їх у всіх розглянутих газетах було опубліковано на 18% більше, ніж за 12 місяців у 1983—1984 рр.

Майже в кожній з розглянутих газет середньомісячна чисельність таких публікацій у другому півріччі 1983 р. була вищою, ніж у першому півріччі 1984 р. А в цілому, як показує аналіз, у цей час за місяць, у кожній з чотирьох республіканських газет друкувалося в середньому близько трьох матеріалів з питань науково-технічного прогресу. У «Прапорі комунізму» цей показник становив 5,67 публікацій, в «Правді України» і «Робітничій газеті» — відповідно 3,0 і 4,0, а в «Сільських вістях» і «Радянській Україні» — 1,92 і 2,42 публікацій. Однак поряд з цим кожна з розглянутих газет від одного до чотирьох місяців не друкувала жодного матеріалу з цієї тематики.

У 1985 р. середньомісячна кількість публікацій з питань науково-технічного прогресу значно зросла в усіх республіканських газетах: «Радянській Україні» — 6,7, «Правді України» — 5,4, «Робітничій газеті» — 5,0, «Сільських вістях» — 4,0.

Така динаміка публікацій свідчить про недостатню цілеспрямованість редакцій газет у пропаганді науково-технічного прогресу, а відсутність виступів на цю тему протягом двох-трьох і навіть чотирьох місяців — про великі невикористані резерви.

Зрозуміло, що обмежуватися аналізом тільки кількості й періодичності вміщуваних повідомлень з питань науково-технічної пропаганди буде помилкою, оскільки найважливішим тут є тематика, рівень і якість публікацій. Справді, коли судити тільки за кількістю, то 16 публікацій за місяць (максимум для газети «Радянська Україна») сприймаються, на перший погляд, як дуже високий показник. Однак 50% з них — це замітки суто інформативного характеру, наприклад, «Замість металу — скло»; «Морозостійкий метал» та ін. Більш цікавими є кореспонденції (44%), в яких розповідається про роботу над поліпшенням якості матеріалів, проблеми впровадження результатів досліджень на вугільному підприємстві («Краснодонвугілля») ⁶ тощо.

В цілому тільки чверть публікацій, надрукованих «Радянською Україною» у серпні 1985 р., орієнтує на створення сприятливих умов для прискорення науково-технічного прогресу. Серед них, зокрема, привертає увагу стаття, присвячена сучасним енергетичним системам ⁷.

У липні 1985 р. «Радянська Україна» надрукувала тільки три матеріали. В одному з них аналізувалися серйозні помилки деяких керівників у програмуванні врожаїв, у другому розповідалося про формування нової галузі медицини, а в третьому — про співробітництво науковців і виробничників. Таким чином, незважаючи на те, що за кількісним співвідношенням липневі публікації 1985 р. з питань науково-технічного прогресу значно поступаються перед максимумом надрукованих на цю тему матеріалів, за якістю й тематикою, а отже, й за силою впливу на читача, вони мають більшу вагу.

Всі розглянуті матеріали класифікувалися за такими тематичними напрямками: впровадження нових технологій, наука — сільському господарству, автоматизація виробництва, підсумки і завдання розвитку науки, електроніка — народному господарству, управління народним господарством і наука, нові джерела енергії, дослідження космосу, медицина, використання атомної енергії в мирних цілях, досягнення суспільних наук, про людину науки, про раціоналізаторів, охорона навколишнього середовища, наукові та інженерні центри. Звичайно, наведена класифікація далеко не вичерпує тематику публікацій. Крім того, один і той же матеріал іноді охоплює дві, а то й три — чотири теми. Тому при визначенні належності публікації до конкретного напрямку враховувалися насамперед головні проблеми, розглянуті її автором. Така

⁶ Там же. — 1985. — 2 серп.

⁷ Там же. — 1985. — 6 серп.

класифікація дала можливість окреслити тематичні напрями діяльності газет по пропаганді науково-технічного прогресу і кількісно їх охарактеризувати.

На основі цього розподілу вдалося встановити, що в 1983—1984 рр. на напрями, які за кількістю публікацій зайняли перші сім місць, припадає 69% матеріалів. Зокрема, ті з них, що висвітлюють хід впровадження нових технологій (1 місце), підсумки й завдання розвитку науки (2 місце), її вклад у сільське господарство (3 місце), становлять 37,2% публікацій (відповідно 14,5%, 11,7%, 11%). Далі напрями розташовувалися так: автоматизація виробництва — 9,7%, електроніка — 9,0%, космос — 7,6%, медицина — 5,5%.

Ці дані дають підстави для висновку, що в 1983—1984 рр. республіканські газети в цілому задовільно відображали події на головних напрямках науково-технічного прогресу.

Разом з тим у кожній газеті існують певні розбіжності у структурі тематичних напрямів та в кількісному розподілі матеріалів по них. Наприклад, у «Сільських вістях» на першому місці за чисельністю публікацій стоять матеріали про роль науки в сільському господарстві, що, зрештою, відбиває специфіку видання. Тематичні напрями інших газет були більш схожими, причому перші три місця за кількістю публікацій займають повідомлення про підсумки та завдання розвитку науки, впровадження нових технологій і автоматизацію виробництва.

Аналізуючи тематичну спрямованість газетних виступів, слід відмітити, що, висвітлюючи питання науково-технічного прогресу, газети ще дуже мало уваги приділяють ролі людського фактора, практично не роблять спроб розкрити творчу лабораторію вченого чи конструктора, зіткнення думок, боротьбу ідей в науці і техніці. Матеріали про людей науки за чисельністю не перевищують 2% у загальній кількості публікацій, присвячених науці й техніці.

Дані 1985 р. відобразили деякі зміни в тематичному спрямуванні республіканських газет. Перші три місця зайняли ті ж самі напрями, що і в попередньому періоді, однак тема «Наука — сільському господарству» посіла друге місце, після «Впровадження нових технологій». Характерно, що питома вага матеріалів, які висвітлюють ці три напрями науково-технічної пропаганди, зросла з 37,2% в 1983—1984 рр. до 52,1% у 1985 р., в основному за рахунок збільшення кількості публікацій у газеті «Сільські вісті». При цьому впровадженню нових технологій було присвячено 23,9% повідомлень (проти 14,5% у 1983—1984 рр.), темі «Наука — сільському господарству» — 19,7% (проти 11,7%), підсумкам та завданням розвитку науки — 8,5% (проти 11,0%).

Четверте — сьоме місця посіли відповідно повідомлення про нові матеріали, медицину, електроніку і автоматизацію виробництва, тобто ті самі, що і в попередньому періоді (крім присвячених новим матеріалам).

Дані 1985 р. дали можливість зробити висновок про більшу концентрацію уваги редакцій на ряді тематичних рубрик. На перші шість з розглянутих вище напрямів у «Сільських вістях» припадає 88,9% опублікованих матеріалів, у «Радянській Україні» — 71,7%, «Робітничій газеті» — 69%, «Правде України» — 60,4%. Практично незмінною залишилася питома вага — 69% — матеріалів на тему «Наука — сільському господарству» у газеті «Сільські вісті», що відбиває стабільність її спеціалізації.

Певний інтерес становить і розгляд жанрових особливостей публікацій, що детальніше буде зроблено далі. Тут же доцільно зазначити лише, що на тему «Впровадження нових технологій» в розглянутих газетах у 1985 р. було надруковано 58 матеріалів, з них 34,5% — статті і 36,2% — кореспонденції. Таким чином, у газетах здебільшого надавалася перевага аналітичним жанрам (статті, кореспонденції), тимчасом як інформативні (замітки, репортажі тощо) займали менше треті-

ни опублікованих матеріалів з аналізованої тематики. Це, на наш погляд, пояснюється прагненням глибше розкрити проблеми науково-технічного прогресу, узагальнити досвід їх розв'язання. Про це свідчать як теми публікацій (робототехніка на підприємстві, механізація ручної праці), так і засоби їх викладу (аналіз переваг нового та перешкод на його шляху, конструктивна критика з приверненням уваги керівних органів, виклад думок учених про шляхи скорочення строків впровадження).

Таблиця 1. Розподіл публікацій по секторах науки за липень 1983 — червень 1984 рр. (в %)

Сектори науки	Республіканські газети					Прапор комунізму	Питома вага у загальній кількості публікацій усіх розглянутих газет, %
	Радянська Україна	Правда України	Сільські вісті	Робітничча газета	Питома вага у загальній кількості публікацій, %		
АН СРСР	0	0	3,3	2	1,4	0	0,7
АН УРСР	34,5	36	3,3	22	25,4	50	34,4
Вузівський	7	8,6	14,5	8	8,7	5	7,6
Галузевий	24	16,6	31,1	20	21,7	18,8	20,6
Заводський	3,5	5,8	4,3	26	12,3	3,7	9,2
Інші	31	33	43,5	22	30,5	22,5	27,5

Науково-технічний прогрес нерозривно пов'язаний з діяльністю багатотисячної армії вчених і спеціалістів, які працюють у різних секторах науки і техніки — академічному, вузівському, галузевому та заводському. У зв'язку з цим становить інтерес спроба порівняльної характеристики пропаганди в газетах досягнень кожного з названих секторів (див. табл. 1).

Як видно з таблиці 1, для газет характерна певна спеціалізація у висвітленні питань науково-технічного прогресу під таким кутом зору. Якщо в «Радянській Україні» і «Правді України» розподіл публікацій по секторах науки майже однаковий, то в «Сільських вістях» він істотно відрізняється. Те ж саме можна сказати й про «Робітниччу газету».

Найбільшу увагу розглянуті видання приділяли діяльності Академії наук УРСР. Для «Радянської України», «Правди України» і «Прапора комунізму» цей сектор став визначальним у пропаганді науково-технічного прогресу — 34,5%, 36% і 50% зазначеної групи матеріалів відповідно. «Робітничча газета» присвятила цьому сектору науки 22% всього обсягу такого роду публікацій, а «Сільські вісті» — 3,3%. Незважаючи на те, що до питомої ваги газетних публікацій про діяльність АН УРСР наближається тільки аналогічний показник по галузевій науці — 20,6%. Потребує пояснення зміст останнього пункту таблиці — «інші». В нього включено дані про публікації, з яких неможливо встановити належність наукової установи до конкретного сектора науки.

Аналіз науково-технічної пропаганди по вказаних секторах доцільно доповнити даними про висвітлення в пресі діяльності окремих науково-дослідних установ. Відомо, що і в галузевій науці, і в академічній є свої флагмани, на які рівняються інші НДІ. Від того, наскільки повно і глибоко будуть пропагуватися їх кращі розробки, великою мірою залежить загальний рівень науково-технічної пропаганди. Наприклад, за досліджуваний період в усіх проаналізованих виданнях було надруковано 71 матеріал, де йдеться про 31 установу АН УРСР. Найбільша увага приділялася розробкам Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона (10 публікацій), інститутів фізики та загальної і неорганічної хімії (по 5 публікацій). Інститутам проблем матеріалознавства, мікробіології і вірусології в газетах було присвячено по чотири матеріали.

За вказаний період у республіканській пресі розповідалося про роботу 12 різних установ АН УРСР, більшість з яких знаходиться

у Києві. Лише по одному матеріалу було надруковано про установи АН УРСР, що діють у Харкові, Львові, Дніпропетровську і Миколаєві. На жаль, доводиться констатувати, що на газетних шпальтах майже не зустрічається публікацій про роботу наукових установ Секції суспільних наук АН УРСР; виняток становить лише Інститут археології.

Суттєвим є й той факт, що повідомлення, присвячені творчим пошукам і знахідкам учених, друкуються не завжди регулярно. Про розробки інститутів АН УРСР «Сільські вісті», наприклад, протягом 11 місяців не опублікували жодного матеріалу, «Робітнича газета» і «Радянська Україна» — протягом 5 місяців, «Правда України» — 2 місяців.

Дані за 1985 р. по всіх п'яти розглянутих газетах свідчать про певний перерозподіл уваги преси до секторів науки порівняно з 1983—1984 рр. Питома вага матеріалів про досягнення Академії наук УРСР знизилася до 29,2% (проти 34,4% у 1983—1984 рр.), галузевих установ — до 19% (проти 20,6%), а заводського сектору — зросла до 12% (проти 9,2%).

Значно змінилася увага газет до висвітлення ролі окремих секторів науки. «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета» і «Сільські вісті» присвятили у 1985 р. пропаганді успіхів Академії наук УРСР відповідно 27%, 20%, 34% і 17% своїх публікацій про науково-технічний прогрес, причому найбільший приріст (13,7%) характерний для газети «Сільські вісті». Для пропаганди ролі галузевої науки цей показник становить відповідно 3%, 28%, 10% і 50%, причому особливо велике зростання (на 19,6%) спостерігалось в «Сільських вістях».

В цілому розглянутим газетам притаманна така спеціалізація у висвітленні досягнень науки по окремих її секторах: «Радянська Україна», «Робітнича газета» і «Прапор комунізму» віддають перевагу розкриттю значення розробок, здійснюваних установами Академії наук УРСР, «Правда України» і «Сільські вісті» — галузевої науки, причому в останньої газети це виражено найбільшою мірою (50% відповідних повідомлень).

Таблиця 2. Структура цілей газетних повідомлень у 1985 р. (в %)

Мета публікації	Республіканські газети					Прапор комунізму	Питома вага у загальній кількості публікацій усіх розглянутих газет, %
	Радянська Україна	Правда України	Робітнича газета	Сільські вісті	Питома вага у загальній кількості публікацій, %		
Привернути увагу і поставити перед органами управління питання про прийняття рішення чи допомогу у прийнятті рішення	12	27	24	8	18	8	16
Дати поради і роз'яснення щодо використання розробок	15	19	4	36	17,5	20	18
Розповісти про стан справ, розробок	73	54	72	56	64,5	72	66

Впадає в око і той факт, що за дев'ять місяців 1985 р. тільки 6% публікацій «Робітничої газети» були присвячені заводському і 10% галузевому секторам науки, що в сумі вдвічі менше питомої ваги вміщених у ній матеріалів про досягнення Академії наук УРСР (34%).

Предметну (за напрямками науково-технічного прогресу) і організаційну орієнтацію газет необхідно доповнити також цільовою характеристикою публікацій (див. табл. 2), в якій, на нашу думку,

знаходить відображення активна позиція преси у сприянні прискорення науково-технічного прогресу.

Як свідчать дані табл. 2, тільки в 16% газетних виступів з розглянутої тематики було зроблено спробу активно вплинути на прискорення науково-технічного прогресу. В цих публікаціях не тільки розповідалося про досягнення науки і техніки, а й критикувалися керівники різних рангів, від яких залежить доля того чи іншого нововведення.

На жаль, для жодної з розглянутих газет матеріали такого роду не були головними. Їх кількість у загальному обсязі відповідних публікацій не перевищує 8—27%. Фактично домінуючу роль у пропагандистському процесі в проаналізованих газетах виконують матеріали інформативного характеру. В сучасних умовах це навряд чи можна вважати виправданим, особливо зважаючи на те, що роз'ясненням суті і значення нових розробок, а також питань, пов'язаних з їх використанням, займаються численні науково-популярні видання і широка державна мережа установ науково-технічної інформації.

Очевидно, у зв'язку з цим газети своїми виступами повинні активніше сприяти розв'язанню практичних організаційних проблем науково-технічного прогресу, більше уваги приділяти критиці всього того, що перешкоджає його прискоренню. Тому співвідношення 5:1 на користь інформативних матеріалів, яке склалося в розглянутих газетах у даній сфері, не можна вважати задовільним.

Таблиця 3. Професійний склад авторів газетних публікацій (в %)

Авторський склад	Республіканські газети					Порівнювальний	Питома вага у загальній кількості публікацій усіх розглянутих газет, %
	Радянська Україна	Правда України	Робітничая газета	Сільські вісті	Питома вага у загальній кількості публікацій, %		
Співробітники редакції та інші автори	25	52	64,4	33,3	42,9	56,6	46
Співробітники галузевих інститутів	—	10,4	2,2	38,9	10,6	1,8	9
Співробітники установ АН УРСР	13,3	6,3	6,6	8,3	9	5,7	8
Вчені вузів	6,7	4,2	4,4	2,8	4,8	3,8	5
Співробітники РАТАУ, ТАРС, АПН	1,7	2,1	2,2	2,8	2,1	20,8	6
Виробничники	1,7	10,4	—	11,1	5,3	—	4
Матеріали без зазначення прізвища автора, його професії чи місця роботи	51,6	14,6	20,2	2,8	25,3	11,3	22

Велику роль у підвищенні інтересу до газетних повідомлень, ефективності їх впливу відіграє не тільки тема публікації, а й авторитет, компетентність тих, хто висвітлює проблеми науково-технічного прогресу. Так, аналіз складу авторів, які писали про досягнення академічної науки республіки, показав, що в 1983—1984 рр. 26% публікацій належать її представникам, серед яких 9 академіків і 3 члени-кореспонденти АН УРСР, 3 доктори і 4 кандидати наук. Найбільшу активність у цій справі виявили науковці Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР, які підготували 3 публікації. Найактивніше надавали свої сторінки вченим Академії наук УРСР «Правда України» (19 разів) і «Прапор комунізму» (15 разів). Водночас виявилось, що матеріали, написані вченими АН УРСР, друкувалися нерегулярно. В 1983—1984 рр. у кожній з республіканських газет у різні періоди протягом 4 місяців не зустрічалось публікацій співробітників академії.

Про професійний склад авторів газетних публікацій з проблем науково-технічного прогресу в 1985 р. свідчать такі дані (див. табл. 3).

Як бачимо, про науку пишуть переважно штатні співробітники редакцій (46%). Питома вага авторів-учених коливається від 1,8% для представників галузевої науки у «Прапорі комунізму» до 38,9% в «Сільських вістях». Співробітники Академії наук УРСР були авторами у середньому 8% матеріалів з розглядуваної тематики, при максимумі 13,3% в «Радянській Україні» і мінімумі 5,7% в «Прапорі комунізму».

Таким чином, науковці виявили недостатню увагу до пропаганди своїх досягнень у пресі, а редакції газет далеко не повністю використали свої можливості у налагодженні постійних творчих зв'язків з ученими. Свідченням цього є і середній показник їх виступів у 1985 р.: три рази на місяць.

Не применшуючи ролі професійних журналістів у висвітленні в пресі проблем науково-технічного прогресу, все ж підкреслимо, що роль учених у цьому процесі надзвичайно важлива, оскільки вони компетентніші порівняно з журналістами в тій чи іншій науковій проблематиці й можуть глибше розкрити її суть і значення для суспільства. Тому, очевидно, не випадково, що в основному саме науковці були авторами проблемних статей і кореспонденцій, тобто матеріалів аналітичного характеру.

У 1985 р. рідко надавалося місце для публікацій виробничників у «Радянській Україні» (1,7%), а «Робітнича газета» — взагалі не зробила цього жодного разу, якщо не брати до уваги повідомлення, що друкувалися без підпису автора і зазначення місця його роботи.

Пропагандистський вплив газетних виступів за інших однакових умов великою мірою залежить від жанру публікацій. У розглянутих газетах жанрова палітра науково-технічної пропаганди досить широка. Вона налічує 11 видів — замітки, репортажі, інтерв'ю, фоторепортажі, кореспонденції, звіти, огляди, рейди, статті, рецензії і нариси. Серед них перевагу мають кореспонденції (30%), статті (25%) і замітки (20%), що в сумі становить три чверті всіх матеріалів з тематики науково-технічної пропаганди. Рідко використовувалися такі жанри, як огляд (1%), рейд (2,5%) і нарис (3%).

Кожній газеті притаманний свій підхід до використання окремих жанрів. «Правда України», «Робітнича газета» і «Прапор комунізму» найчастіше друкували кореспонденції (13—19%), «Радянська Україна» — замітки (20%), а «Сільські вісті» — статті (17%).

Оскільки розглянуті газети виходять щоденно (крім вихідних), головною вимогою для них є оперативність публікацій, чому найбільше відповідають замітки та кореспонденції. Як правило, вони мають чітко визначену пропагандистську спрямованість і розповідають не тільки про науково-технічні досягнення, а й про їх переваги. Наприклад, у «Радянській Україні» більш як половина заміток знайомила читача з новими розробками вітчизняної науки, які вже використовуються у народному господарстві. В решті заміток йшлося про нові зразки машин і устаткування, які ще не набули потрібного поширення, або ж про розробку таких зразків.

Трапляються й написані в короткому, «телеграфному» стилі замітки, які інформували читачів про наукові відкриття чи розв'язання важливих проблем. Однак на масову аудиторію, мало обізнану з даною темою, такі публікації не можуть справляти належного пропагандистського впливу і являють собою об'єкт уваги вузького кола підготовлених читачів.

З багаторічних спостережень відомо, що за ступенем впливу на читачську аудиторію газетні жанри можна розташувати в такому порядку: інтерв'ю, репортаж, фейлетон, проблемна стаття. Проаналізовані нами матеріали свідчать, що з науково-технічної проблематики в газетах не було надруковано жодного фейлетона, на репортажі припадає тіль-

ки 3% публікацій, а на інтерв'ю — 8%. Пальму першості міцно утримувала стаття.

Як відомо, існує кілька видів статей — передові, публіцистичні коментарі, статті-роздуми, постановочні і критичні. Останні два види можна об'єднати в один клас проблемних статей. В усіх досліджених газетах на них припадає 37% матеріалів цього жанру, в тому числі 15% — на критичні статті. Більшість же статей має характер роздумів про проблеми науково-технічного прогресу.

Звідси випливає, що, хоч газети й друкують проблемні статті, проте останнім здебільшого поки що невивистачає конструктивності, цілеспрямованості. Їм притаманна певна безадресність, тобто відсутність згадки про конкретні організації і конкретних осіб, від яких залежить доля тієї чи іншої технічної новинки, наукової розробки. Зрозуміло, що такі публікації штучно зменшують свій вплив на прискорення науково-технічного прогресу.

Прагнучи привернути увагу читачів до своїх публікацій, газети використовують велику кількість рубрик і заголовків. Кожне з розглянутих видань має постійні рубрики, присвячені науково-технічному прогресу, причому питома вага матеріалів, надрукованих під цими рубриками, досить велика — від 55% у «Радянській Україні» до 94% у «Сільських вістях».

Для заголовків типовою була наявність великої кількості штампів, які не розкривають суті публікацій і не привертають уваги читачів. Це такі, як «Школа познання», «Ефективність разработок» тощо.

Проведене дослідження показало, що пропаганда досягнень науково-технічного прогресу є невід'ємною складовою частиною пропагандистської й організаторської діяльності газет. У багатьох публікаціях на цю тематику виносилися на суд громадськості питання впровадження у виробництво новинок науки і техніки, читачі знайомилися з роботою передових колективів наукових установ, дізнавалися про важливі винаходи і відкриття.

Протягом розглянутого періоду (липень 1983 — червень 1984 і січень — вересень 1985 рр.) у всіх проаналізованих газетах помітна значна увага до наукової тематики, про що свідчить і кількість опублікованих матеріалів, і залучення до їх підготовки науковців. Водночас аналіз показав, що не всі наявні резерви використовуються повною мірою. А вони є і у виборі тематики, і в цільовій орієнтації, жанровій специфіці та якості підготовки матеріалів, у регулярності їх публікування, повнішому врахуванні профілю органів преси, підвищенні конструктивного, критичного потенціалу газетних виступів, у залученні до авторського складу провідних учених і спеціалістів.

Реалізація цих можливостей має здійснюватися, зокрема, шляхом дальшого зміцнення творчого співробітництва редакцій газет і наукових установ. Адже як для органів преси, так і для наукових установ пропаганда науково-технічних досягнень є одним з найважливіших завдань. Успішне його виконання залежить від спільних зусиль обох сторін. Практично це означає необхідність встановлення прямих постійних контактів між пресою і сферою науки, організації їх регулярної взаємодії у виборі тематики і підготовці матеріалів до друку, з урахуванням наукової важливості та соціальної корисності результатів розробок. Таке співробітництво сприятиме прискоренню науково-технічного прогресу.

ХХVII з'їзд КПРС, прийняті ним рішення, цілеспрямована діяльність ЦК КПРС, ряду місцевих партійних органів, первинних парторганізацій, трудових колективів по їх реалізації дали могутній імпульс перебудові в економіці і суспільно-політичному житті, у мисленні широких народних мас. Здійснювана в країні всебічна перебудова приводить у рух нові творчі сили, позитивно позначається на прискоренні науково-технічного прогресу. Активну участь у роз'ясненні політики пар-

тії, у здійсненні перебудови в усіх галузях життя беруть органи масової інформації.

За час, що минув після XXVII з'їзду КПРС, газети республіки стали більше уваги приділяти питанням прискорення науково-технічного прогресу. Проте корінних зрушень ще не відбулося. Очевидно, що нові, значно складніші завдання, які постали перед органами масової інформації і пропаганди, потребують вироблення нового підходу газет, їх редакційних колективів до проблем висвітлення науково-технічного прогресу. Він має полягати передусім у посиленні організаторської ролі газет, у підвищенні бойовитості, цілеспрямованості їх публікацій. Це, в свою чергу, як випливає з наведеного аналізу, потребує підвищення компетентності газетних виступів, широкого залучення до підготовки відповідних матеріалів передусім самих творців науково-технічного прогресу — провідних учених, конструкторів, технологів.

На наш погляд, слід здійснити й деякі організаційні заходи, зокрема зміцнити висококваліфікованими кадрами редакційні підрозділи, які займаються питаннями науки і техніки, створити при редакціях газет науково-технічні ради на громадських засадах, залучивши до роботи в них провідних фахівців.

Такі висновки випливають з аналізу досвіду висвітлення питань прискорення науково-технічного прогресу в періодичній пресі республіки.

РОБОТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СЕРЕД ЖІНОК В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1971—1980 рр.)

О. С. СЕЛЕЗНЬОВА (Київ)

Здійснення стратегічного курсу Комуністичної партії на прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни, на якісну перебудову всіх сфер життя радянського суспільства нерозривно пов'язане з підвищенням ролі людського фактора. Як підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, «соціалістичне суспільство не може ефективно функціонувати, не знаходячи нових шляхів розвитку творчої діяльності мас у всіх сферах життя. Чим масштабнішими є історичні цілі, тим важливішою є по-господарському заінтересована, відповідальна, свідомо й активна участь мільйонів у їх досягненні»¹. У зв'язку з цим великого значення надається також активізації радянських жінок. Якнайповнішому розкриттю їх творчих можливостей сприяє діяльність партійних і громадських організацій, радянських органів, трудових колективів промисловості Української РСР по розширенню участі жінок у розв'язанні питань соціально-економічного розвитку країни, вдосконалення управління народним господарством, поглиблення соціалістичної демократії.

У 70-х роках певною мірою збагатилася практика партійних і громадських організацій УРСР по піднесенню політичного виховання та соціальної активності жінок, залученню їх до управління державними і громадськими справами. Неухильно збільшувалася чисельність жінок у лавах Комуністичної партії — керівної й спрямовуючої сили радянського суспільства. Трудівниці промисловості гідно представляли робітничий клас республіки в партійних органах, на з'їздах партії. Громадські організації республіки, насамперед профспілки, проводили значну роботу по поліпшенню умов праці та побуту зайнятих у промисловості жінок, по розширенню їх участі в соціалістичному змаганні, в управ-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 24.

лінні виробництвом. Розширилися представництво і діяльність робітниць у Радах народних депутатів, підвищилася їх роль в управлінні державою. Десятки тисяч жінок залучалися до громадських організацій, що діяли під керівництвом Рад народних депутатів: селищних, вуличних, домових комітетів, добровільних народних дружин по охороні порядку тощо.

Поряд з цими спільними для всіх трудящих формами суспільно-політичної діяльності партійні і громадські організації застосовували також спеціальні форми роботи серед жінок, спрямовані на розвиток їх особистості, найбільш раціональне використання їх трудового потенціалу. Проте в наукових колах, серед громадських діячів точилися суперечки про те, чи потрібні взагалі у наш час спеціальні форми роботи серед жінок. Адже у 1980 р., наприклад, в УРСР жінки становили 52% від загальної чисельності робітників та службовців, 58% — серед зайнятих у народному господарстві спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою². Однак, незважаючи на величезні здобутки нашої країни в боротьбі за вирівнювання трудового й освітнього рівня чоловіків і жінок, досягнення їх фактичної рівноправності у суспільстві, через сімейно-побутове перевантаження все ще має місце відставання певної частини трудівниць у професійній майстерності, участі в управлінні виробництвом та державою. Крім того, особливості інтересів жінок-матерів роблять доцільним застосування й специфічних форм у роботі з ними. І не випадково XXVII з'їзд КПРС поставив завдання вдосконалити організаційні форми роботи серед жінок³.

В. І. Ленін підкреслював, що партія повинна мати органи, спеціальне завдання яких полягає в тому, щоб активізувати широкі маси жінок, з'єднувати їх з партією й утримувати під її впливом⁴. У світлі цих настанов при парторганізаціях були створені жінвідділи, жіночі ради, постійно діючі делегатські збори, які в перші роки Радянської влади відіграли значну роль у залученні мільйонів трудівниць до соціалістичного будівництва, в піднесенні їх культурно-освітнього рівня, поліпшенні побутових умов. Ці форми масової роботи не втратили свого значення і нині, хоч й істотно змінилися в ході докорінних перетворень, що відбувалися як у соціально-економічній сфері країни, так і в суспільному становищі жінки.

У 70-і роки жіночі ради під безпосереднім керівництвом партійних організацій республіки проводили роботу по піднесенню активності трудівниць у суспільному виробництві, налагодженню їх побуту. Разом з іншими громадськими організаціями жінради сприяли поширенню соціалістичного змагання серед робітниць, піднесенню їх культурно-технічного рівня, брали активну участь у всебічному контролі за дотриманням радянського законодавства щодо умов та охорони жіночої праці тощо. На металургійному заводі Жданова й на інших підприємствах Іллічівського району цього міста, наприклад, працювали понад 40 тис. трудівниць. Жіночі ради організовували серед них соціалістичне змагання. З метою популяризації кращого досвіду виховання дітей на підприємствах було обладнано «Куточки школяра», проводилися вечори, на яких вшановувалися багатодітні сім'ї. Жінради контролювали також роботу підприємств громадського харчування і дитячих дошкільних закладів, допомагали у розв'язанні сімейних конфліктів, дбали про поліпшення побуту трудящих, про впровадження радянських обрядів. За їх активною участю втілювався у життя розроблений на підприємствах п'ятирічний план поліпшення умов праці та побуту робітниць. Популяристю й авторитетом користувалися жінради на черкаському

² Народне господарство Української РСР у 1980 році: Стат. щорічник.— К., 1981.— С. 234, 238.

³ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 62.

⁴ Див.: Цеткин К. Воспоминания о Ленине.— М., 1955.— С. 53.

виробничому об'єднанні «Хімволокно», Луцькому приладобудівному заводі, київських ВО — ім. І. Ф. Смирнова-Ласточкина та «Україна», на Донецькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна⁵ і на багатьох інших підприємствах.

Проте далеко не на всіх підприємствах, не в усіх районах діяльність жіночих рад була соціально ефективною. Подекуди вони лише значилися на папері. У Політичній доповіді Центрального Комітету партії XXVII з'їздові було сказано про доцільність відродження жіночих рад у трудових колективах та за місцем проживання й об'єднання їх в єдину систему на чолі з Комітетом радянських жінок⁶.

Методичну допомогу жіночим радам подавали комісії по роботі серед жінок. 26 жовтня 1976 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про утворення в Раді Союзу і Раді Національностей постійних комісій з питань праці та побуту жінок, охорони материнства й дитинства⁷. Цим комісіям доручалося сприяти розробці соціально-економічних заходів, спрямованих на поліпшення умов для трудової діяльності та відпочинку радянських жінок. 4-а сесія Верховної Ради Української РСР 9-го скликання (18—19 листопада 1976 р.) ухвалила постанову про створення у Верховній Раді республіки постійної комісії з питань праці та побуту жінок, охорони материнства й дитинства. До її складу увійшли 25 чол. Відповідні комісії було створено також в усіх обласних та Київській і Севастопольській міських Радах депутатів трудящих. 1976 р. почала діяти Республіканська комісія по роботі серед жінок, яку очолила В. С. Шевченко — на той час заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР⁸.

В полі зору цих комісій були найрізноманітніші питання виробничого й суспільно-політичного життя жінок, їх побутового обслуговування. Комісія по роботі серед жінок Києва, яку очолювала заступник голови Київської міської Ради народних депутатів Г. М. Менжерес, мала, наприклад, 5 секцій: суспільно-політичної роботи; підвищення трудової активності; поліпшення культурно-побутового обслуговування; роботи серед дітей; узагальнення й поширення досвіду роботи жіночих рад. Вона розглядала важливі питання й приймала відповідні рішення, зокрема такі, як «Про стан культурно-побутового й санітарного обслуговування жінок у гуртожитках підприємств харчової промисловості м. Києва» (червень 1978 р.), «Про роботу по поліпшенню умов праці, побуту та відпочинку жінок, що працюють на підприємствах легкої промисловості м. Києва» (грудень 1979 р.) й ін.

При виконавчих комітетах районних Рад народних депутатів були створені районні комісії по роботі серед жінок. Багатогранною була, наприклад, діяльність комісії по роботі серед жінок при виконкомі Печерської районної Ради народних депутатів м. Києва. Так, у жовтні 1980 р. члени комісії з допомогою активу перевірили санітарний стан гуртожитків району і політико-виховну роботу, яка в них проводилася. Комісія подавала методичну допомогу жінрадам (наприкінці 1980 р. їх у районі налічувалося 62), періодично проводила семінари по обміну досвідом їх роботи, вивченню партійних документів. На семінарах обговорювалися такі питання, як участь жінок у русі за перетворення Києва в місто високопродуктивної праці, високої культури й зразкового громадського порядку (квітень 1977 р.), стан побутового обслуговування трудівниць промислових підприємств (грудень 1980 р.) та ін. Під керівництвом комісії жінки брали участь у втіленні в життя комплекс-

⁵ Ярославська Л. Турбота у них така // Робітнича газ.— 1977.— 8 берез.; Сборник постановлений ВЦСПС: Апрель — июнь 1980.— М., 1980.— С. 75—77; Об'єд. арх. Укр. респ. ради профспілок, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 9103, арк. 23 (далі — ОА УРРПС).

⁶ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 62.

⁷ Засідання Президіума Верховного Совету СССР // Известия.— 1976.— 27 окт.

⁸ У Республіканській комісії по роботі серед жінок // Рад. Україна.— 1976.—

ного плану соціально-економічних заходів району «Все краще — дітям», у загальноміських святах («Вінок дружби — жінкам світу», «Сказання про жінку»), тематичних вечорах, щорічних туристських мандрівках у складі поїздів «Дружба» до братніх союзних республік тощо⁹.

Піднесенню виробничої й політичної активності, професійної майстерності та загальноосвітнього рівня трудівниць сприяла також діяльність комісії по роботі серед жінок при профспілкових органах. Така комісія була створена, зокрема, при Президії ВЦРПС. До її функцій входив контроль за діяльністю профспілкових організацій з питань охорони праці й здоров'я робітниць, їх соціально-побутового обслуговування та ін. На своїх засіданнях, що проводилися раз на півроку, комісія розглядала і приймала рішення з цих питань. Так, на порядку денний засідання, що відбулося 16 грудня 1980 р., було винесено питання про роботу профспілкових організацій та адміністрації підприємств по розробці й контролю за виконанням X розділу Положення про колективний договір — «Умови праці та побуту жінок-робітниць, подання допомоги у вихованні дітей»¹⁰. Ще у вересні 1976 р. Президія ВЦРПС прийняла нове Положення про комісії по роботі серед жінок при фабричному, заводському, місцевому комітеті профспілки¹¹. На них покладалися завдання створення найбільш сприятливих умов для праці трудівниць, розвитку їх ініціативи, піднесення професійної підготовки й культурного рівня, поліпшення медичного обслуговування, подання допомоги у вихованні підростаючого покоління.

До жіночих рад та комісій по роботі серед жінок обиралися авторитетні трудівниці. Так, жіночу раду київського ВО «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна» в роки десятої п'ятирічки очолювала О. М. Жигарева, яка пройшла на ньому трудовий шлях від підсобниці до начальника механічного цеху. Робітнички неодноразово обирали її секретарем цехової парторганізації, членом завкому і партійного комітету підприємства. Очолювана О. М. Жигаревою жіноча рада стала активним помічником партійної організації у справі мобілізації трудівниць об'єднання на виконання державного плану, активізації їх участі в соціалістичному змаганні, піднесенні виробничої майстерності та культурного рівня, поліпшенні умов праці й побуту¹².

У досліджуваній період поряд з формами роботи, що застосовувалися партійними організаціями раніше, з'явилися і нові. Серед них слід назвати створення жіночих клубів під назвами «Червона гвоздика», «Червона косинка», «Ніжність», «Вербичка», «Катюша», «Ромашка», «Амурчанка» тощо. Постійними і завжди хвилюючими темами бесід були в них проблеми материнства, професійного й духовного росту трудівниць. У клубах жінки могли одержати консультації медиків, юристів, обмінятися думками щодо виховання дітей, подивитися концерт художньої самодіяльності.

У грудні 1970 р. комісія по лекційній пропаганді серед жінок Київської міської організації товариства «Знання» Української РСР спільно з міською жіночою радою організували клуб цікавих зустрічей «Сучасниця». В ньому регулярно проводилися тематичні вечори, зустрічі з передовиками виробництва, творчими працівниками, вченими, з учасницями Великої Вітчизняної війни, делегатами з'їздів КПРС та Компартії України, депутатами Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. На засіданнях клубу обговорювалися актуальні проблеми сучасності й такі теми, як «Щастя та відповідальність материнства» (вересень 1975 р.), «Великий Жовтень і жінка» (жовтень 1977 р.),

⁹ Из опыта работы женсоветов района.— Киев, 1982.— С. 4—7.

¹⁰ Поточ. арх. ВЦРПС: Комісія Президії ВЦРПС по роботі серед жінок: Матеріали 1980 р.

¹¹ Сборник постановлений ВЦСПС: Июль — сент. 1976.— М., 1976.— С. 16—21.

¹² Поточ. арх. виконкому Печерської районної Ради народних депутатів м. Києва: Звітні жіночі ради по роботі в 1980 р.

«Вони боролися за Батьківщину» (листопад 1979 р.) тощо¹³. Подібні клуби були створені й успішно працювали у кількох районах Києва, а також в інших містах республіки.

Обміну досвідом роботи, визначенню її дальших напрямів сприяло проведення зборів, конференцій, зльотів жінок. На них обговорювалися актуальні питання соціально-економічного розвитку країни, республіки, окремих підприємств та участі в ньому широких мас трудівниць. Так, у лютому 1971 р. відбулися міські збори активу жінок Дніпродзержинська, присвячені підготовці до XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. Учасниці зборів звернулися до всіх трудящих міста із закликом перетворити кожний день передз'їздівської вахти на день ударної праці. Під девізом «Трудівниці України — XXV з'їздові КПРС» у жовтні 1975 р. пройшла організована Українською республіканською радою профспілок та редакцією журналу «Радянська жінка» зустріч передових робітниць республіки. Герої Соціалістичної Праці, депутати Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, профспілкові активістки розповіли на ній про свої трудові досягнення, про широкий розмах соціалістичного змагання на честь форуму партії. На обласних зборах активу жінок в Івано-Франківську (червень 1976 р.) було докладно обговорено доповідь «Завдання дальшого піднесення ролі жінок у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартії України»¹⁴. На всіх цих зборах, зльотах трудівниці брали на себе конкретні виробничі зобов'язання і прагнули згодом виконати їх на своїх робочих місцях.

На підприємствах, у районах, областях періодично проводилися зльоти жінок — передовиків виробництва. 800 трудівниць Коростеня, наприклад, взяли участь у зльоті робітниць — переможниць соціалістичного змагання першого року дев'ятої п'ятирічки. Обговоривши питання про свій внесок у розвиток народного господарства міста, його учасниці закликали земляків гідно зустріти 50-річний ювілей утворення Союзу РСР. Про необхідність підвищення трудової активності жінок у ході розв'язання завдань економічного розвитку країни в десятій п'ятирічці з почуттям високої відповідальності говорили учасниці зустрічі трудівниць — Героїв Соціалістичної Праці Одещини¹⁵.

Значний соціально-економічний ефект давали регіональні, республіканські, всесоюзні зустрічі трудівниць певних галузей народного господарства. Так, у грудні 1975 р. на Всесоюзному зльоті передовиків легкої промисловості, які протягом дев'ятої п'ятирічки виконали по два п'ятирічні завдання, знатні ткалі країни обговорили проблеми найбільш раціонального використання техніки, а також розвитку традицій стахановців-багатоверстатників. Там же, на зльоті, укладалися договори на соцзмагання. Ткаля Дарницького шовкового комбінату Л. К. Кондратьєва, наприклад, викликала на змагання Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії СРСР В. І. Бобкову з московського шовкового комбінату «Красная Роза» ім. Р. Люксембург¹⁶.

Високим авторитетом у трудівниць Української РСР, як й інших союзних республік, користується Комітет радянських жінок, головою якого була Герой Радянського Союзу В. В. Терешкова. Комітет активно підтримує мирні ініціативи нашої країни, від імені всіх її трудівниць виступає проти агресивної політики імперіалізму, проти колоніалізму і расизму, за соціальний прогрес. До Комітету входять представниці

¹³ Поточ. арх. Київської міської організації товариства «Знання» УРСР: Звітні комісії по роботі серед жінок за 1971—1980 рр.

¹⁴ Нашу працю, Вітчизно, приймай! // Дзержинець.— 1971.— 9 лют.; ОА УРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 9596, арк. 3; Кулик Д. Окрилені турботою партії // Прикарпат. правда.— 1976.— 22 черв.

¹⁵ Ломачук І. Зліт трудівниць // Рад. Україна.— 1972.— 12 січ.; Савчук К. Пломінь ваших сердець // Чорномор. комуна.— 1976.— 23 черв.

¹⁶ Санжаровский А. Н. Дарницкая высота.— М., 1978.— С. 3—6.

всіх республік СРСР, у тому числі 15 чол. — від Радянської України. В роки десятої п'ятирічки трудівниць промисловості УРСР у Комітеті радянських жінок представляли машиніст-оператор прокатного стану Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова, депутат Верховної Ради УРСР А. М. Литвиненко, генеральний директор львівської фірми «Світоч» В. А. Наумова, пресувальниця Одеського цукро-рафінадного заводу, депутат Верховної Ради УРСР Л. П. Хижняк, заготівниця Вінницького радіолампового заводу ім. 60-річчя Жовтня, депутат Верховної Ради УРСР О. І. Чорна¹⁷.

Підвищенню політичного й культурного рівня жінок, формуванню їх інтернаціоналістського світогляду сприяли розширення та поглиблення міжнародних зв'язків Радянського Союзу. 23 області та 6 міст України підтримували в досліджуваний період постійні дружні контакти з побратимами у Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії¹⁸. Трудівниці столиці УРСР, зокрема, обмінювалися досвідом роботи з жіночими комітетами НРБ, УНР, Лейпцигським окружним правлінням Демократичної жіночої ради НДР¹⁹.

Взаєморозумінню людей сприяють безпосередні зв'язки представників різних країн. У 70-і роки було дуже багато прикладів, що стверджували прагнення народів до дружби, співробітництва й миру. Так, плідними й багатогранними були дружні зв'язки трудівників Полтавської бавовнопрядильної фабрики ім. 50-річчя Великого Жовтня і Велико-тирновського комбінату ім. В. Маврикова. Громадські організації цих підприємств, на яких в основному працювали жінки, організовували регулярний обмін делегаціями по впровадженню передового виробничого досвіду, семінари по вивченню напрямів проведення суспільно-політичної роботи, спільні виступи колективів художньої самодіяльності²⁰.

Прийнявши естафету від попередніх поколінь радянських інтернаціоналістів, жінки республіки брали активну участь у зміцненні інтернаціональних зв'язків з трудящими капіталістичних країн. Так, колективним членом Товариства «СРСР — Фінляндія» є київське трикотажне ВО ім. Р. Люксембург. Тепло й гостинно зустрічали киянки посланців фінського народу, зокрема делегацію окружного комітету Комуністичної партії Фінляндії міста Тампере. Під час проведення днів Умані у французькому місті Роміїї там побувала делегація, до складу якої входила передова робітниця Уманського дослідного заводу сільськогосподарського машинобудування Г. О. Січкара²¹.

Виховані Комуністичною партією в дусі пролетарського інтернаціоналізму, радянські трудівниці — активні учасниці міжнародного жіночого демократичного руху, що прийняв естафету від жіночого соціал-демократичного, а згодом пролетарського руху 20-х років та антифашистського — 30—40-х років. На здобуття жінками світу реальної рівноправності, охорону материнства і дитинства, на розв'язання таких важливих проблем, як забезпечення соціального прогресу, незалежності для всіх народів, збереження й зміцнення миру, спрямована діяльність Міжнародної Демократичної Федерації Жінок (МДФЖ), яка у 1980 р. об'єднувала 200 млн. чол. із 114 країн світу²². МДФЖ систематично проводила міжнародні, регіональні та національні заходи, метою яких було об'єднання зусиль широкої громадськості, урядів різних

¹⁷ Поточ. арх. Комітету радянських жінок: Матеріали пленуму КРЖ, 22—23 берез. 1979 р., арк. 5 (далі — ПА КРЖ).

¹⁸ Порожденные социалистическим интернационализмом: Дружеств. связи и сотрудничество народов, областей и городов УССР и братских стран социализма. — Киев, 1980. — С. 6.

¹⁹ ПА КРЖ: Матеріали пленуму КРЖ, 9—10 лют. 1978 р., ч. 1, арк. 16.

²⁰ Сисєко В. «Горлиця» в Тирново // Робітнича газ.— 1976.— 11 січ.

²¹ Семиволос Н. В гостях у трикотажниць // Веч. Київ.— 1980.— 14 серп.; Дні Умані в Роміїї-сюр-Сен // Черкас. правда.— 1977.— 6 жовт.

²² Лебедев Н. И. СССР в мировой политике, 1917—1980. — М., 1980. — С. 224.

країн, Організації Об'єднаних Націй у боротьбі за рівноправність жінок. Так, за ініціативою МДФЖ XXVII сесія Генеральної Асамблеї ООН (грудень 1972 р.) оголосила 1975 р. Міжнародним роком жінки. Присвячений йому Всесвітній конгрес (Берлін, 20—24 жовтня) закликав світову громадськість зробити все для того, щоб забезпечити трудящим жінкам «...гідне й справедливе місце в суспільстві, у сім'ї, рівноправність прав та обов'язків, що дало б їм можливість повністю розвинути свої здібності й таланти не тільки у власних інтересах, а і на благо своїх країн та народів. Усе людство, — підкреслювалося на конгресі, — має навчитися жити й мислити категоріями рівноправності, гідності, справедливості, особливо коли йдеться про жінку»²³.

У Радянському Союзі в ході проведення Міжнародного року жінки було продемонстровано досягнення соціалістичного суспільства щодо жіночої рівноправності. У країні діяли союзна, республіканські та обласні комісії по проведенню цього року²⁴. В лютому 1975 р. Президія ВЦРПС прийняла постанову «Про участь профспілкових організацій у проведенні Міжнародного року жінки в СРСР»²⁵. Профспілки країни, у тому числі й УРСР, активізували свою роботу в плані поширення соціалістичного змагання серед трудівниць, подання їм допомоги у підвищенні професійної майстерності, поліпшення умов їх праці та відпочинку, організації культурно-побутового обслуговування. В липні 1975 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову «Про практику застосування законодавства про охорону праці жінок»²⁶, в якій рекомендувалося посилити контроль за виконанням відповідних законів.

У травні — листопаді 1975 р. було проведено Всесоюзний громадський огляд умов праці, побуту і відпочинку трудівниць. Об'єктом перевірки в його ході були: дотримання трудового законодавства, режиму праці, полегшення й оздоровлення виробничих процесів, їх механізація та автоматизація тощо. В огляді взяли участь понад 90% підприємств й організацій усіх галузей народного господарства країни²⁷. На Україні, як і в інших союзних республіках, приділялася велика увага вивільненню жінок з важких та шкідливих виробництв. При безпосередній участі партійних і профспілкових організацій в 1975 р. в Харківській області, наприклад, на легші роботи було переведено 460 робітниць підприємств машинобудування, 118 — хімічної й нафтохімічної промисловості, 502 — промисловості будівельних матеріалів²⁸. Проте поряд з певними досягненнями у цій справі мали місце також істотні недоліки. Проведена того року паспортизація санітарно-технічного стану виробництва показала, що 58,5% цехів на підприємствах легкої промисловості УРСР, де застосовувалася переважно жіноча праця, потребували капітального ремонту або реконструкції²⁹. Тим часом з розвитком науково-технічного прогресу проблема взаємодії виробництва і жіночого організму з його найважливішою соціальною функцією материнства дедалі настійніше потребувала свого розв'язання.

Під час огляду 1975 р. в УРСР надійшло понад 2,3 млн. пропозицій, спрямованих на усунення недоліків та використання наявних резервів для поліпшення умов праці жінок. Було здійснено комплекс робіт по механізації й автоматизації виробничих процесів, удосконален-

²³ Документи Всемирного конгресса, посвященного Международному году женщины, Берлин, 20—24 окт. 1975 г. — Берлин, 1975. — С. 90.

²⁴ ЦДАЖР УРСР. ф. 4553, оп. 10, спр. 2078, арк. 67; спр. 2288, арк. 87, 88.

²⁵ Сборник постановлений ВЦСПС: Яв. — март 1975. — М., 1975. — С. 30—35.

²⁶ Забота партии и правительства о благе народа: Сб. документов. — М., 1980. — Кн. 2 (1974 г. — февраль 1980 г.). — С. 318—319.

²⁷ Поточ. арх. ВЦРПС: Комісія Президії ВЦРПС по роботі серед жінок: Матеріали 1976 р.

²⁸ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 9910, арк. 5.

²⁹ Поточ. арх. виконкому Київської обласної Ради народних депутатів, ф. Р-880, оп. 12, спр. 1852, арк. 89.

ню технології та організації виробництва, що дало можливість полегшити умови праці 48,4 тис. трудівниць, поліпшити санітарно-побутові умови в 44,4 тис. цехів і дільниць, де працювали переважно жінки. Після підбиття підсумків огляду кращі підприємства й організації були відзначені профспілковими органами. Так, президія Дніпропетровської облпрофради нагородила почесними грамотами 39 колективів³⁰.

Ніщо так не об'єднує жінок, як спільна турбота про мир, про долю дітей. Саме тому найширший відгук серед них викликало рішення XXXI сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка проголосила 1979 р. Міжнародним роком дитини. Особливо активно його підтримали у соціалістичних країнах. Згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1979 р.³¹ в Радянському Союзі було проведено комплекс державних і громадських заходів, спрямованих на поліпшення охорони материнства й дитинства, зміцнення здоров'я дітей, вдосконалення їх виховання та освіти. Як і в інших союзних республіках, на Україні було введено у дію сотні нових дитячих садків, ясел, шкіл, професійно-технічних училищ. Розширилася мережа лікувальних й оздоровчих комплексів для дітей. У Комісію по проведенню Міжнародного року дитини в СРСР надійшло близько 10 тис. листів, в яких висловлювалася вдячність Комуністичній партії та Радянському уряду за постійне піклування про жінок-матерів, про підростаюче покоління, вносилися конкретні пропозиції щодо дальшого поліпшення роботи дитячих і медичних закладів тощо³².

Отже, враховуючи у своїй політиці інтереси такої соціально-демографічної групи радянського суспільства, як жінки, КПРС приділяла в 70-і роки значну увагу дальшому розвитку спеціальних форм роботи серед них. При всебічній підтримці й повсякденному контролю з боку партійних організацій, профспілок, радянських органів жіпради і комісії по роботі серед жінок сприяли розвитку їх соціальної активності, збагаченню духовного світу. Проте у діяльності жіночих рад, як і в організації соціалістичного змагання серед трудівниць, мали місце й елементи формалізму, надуманої, штучної починотворчості, нині засудженої партією. XXVII з'їзд КПРС підкреслив необхідність піднесення ролі жіночих рад. Центральний Комітет партії намітив коло питань, які можуть вирішуватися державними органами тільки за участю або за попередньою згодою профспілкових, комсомольських і жіночих організацій³³.

На нинішньому, переломному етапі розвитку радянського суспільства, враховуючи його можливості й потреби, партія посилила увагу до умов праці та побуту жінок. Як підкреслено у новій редакції Програми КПРС, предметом її постійного піклування є «...дальше поліпшення становища жінок-матерів. З цією метою створюватимуться сприятливі умови для поєднання материнства з активною участю жінок у трудовій і суспільній діяльності»³⁴. Залучення мільйонів трудівниць до суспільно-політичних процесів, до активної діяльності в усіх сферах життя суспільства — яскравий вияв радянської демократії, один з найважливіших результатів планомірної роботи КПРС по формуванню високої ідейності, колективізму, громадянськості жінок нашої країни.

³⁰ Верховный Совет СССР. Вторая сессия девятого созыва: Стеногр. отчет.— Киев, 1976.— С. 95; ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 9596, арк. 6; спр. 9783, арк. 36, 37.

³¹ Забота партии и правительства о благе народа.— Кн. 2.— С. 640—641.

³² Ради счастья детей // Сов. женщина.— 1980.— № 2.— С. 2.

³³ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 70.

³⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 40.

**КЕРІВНИЦТВО ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ВУЗІВ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЮ РОБОТОЮ СТУДЕНТІВ (1976—1980 рр.)**

М. Є. ЛУТАЙ (Житомир)

Прискорення соціально-економічного розвитку країни висуває великі вимоги перед вищою школою, яка, як сказано в новій редакції Програми КПРС, «... повинна чутливо і своєчасно реагувати на запити виробництва, науки і культури, забезпечувати потреби народного господарства у спеціалістах, які поєднують високу професійну підготовку, ідейно-політичну зрілість, навички організаторської, управлінської діяльності»¹. Перебудова вищої освіти, курс партії на цільову підготовку і перепідготовку кадрів, ефективне використання наукового потенціалу вузів зумовлює більш широке залучення студентів до науково-дослідної роботи, яка допомагає їм оволодіти марксистсько-ленінським методом пізнання, прищеплює навички проведення цілеспрямованих досліджень, вміння обробляти й узагальнювати їх результати, впроваджувати закінчені розробки у виробництво.

Комуністична партія і Радянський уряд на всіх етапах соціалістичного будівництва приділяли неослабну увагу розвитку науково-дослідної роботи студентів². Це питання висвітлено і в історико-партійній літературі³. Однак у цих працях в основному використано матеріали РРФСР і не висвітлено діяльність партійних організацій по керівництву науково-дослідною роботою студентів на Україні. Разом з тим парторганізації вузів республіки набули певного досвіду в цій справі. Але, на жаль, він не дістав ще належного узагальнення. Можна назвати лише окремі публікації, статті⁴. Так, В. Ф. Салабай і А. Г. Слюсаренко розглядають лише деякі аспекти діяльності кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського університету по організації наукової роботи студентів історичного факультету в 1975/76 навчальному році, Л. Н. Колосова — роль парторганізацій вузів України у справі її розвитку у роки восьмої п'ятирічки.

У даному повідомленні зроблено спробу на матеріалах України проаналізувати діяльність вузівських партійних організацій по вдосконаленню форм і методів керівництва науково-дослідною роботою студентів у роки десятої п'ятирічки.

XXV з'їзд КПРС, визнаючи роль вищої школи в галузі науки, вказав на необхідність «розвивати науково-дослідну роботу у вищих навчальних закладах»⁵. Керуючись його рішеннями, партійними документами з цих питань, парторганізації республіки дбали про поліпшення керівництва вузівськими парторганізаціями і спрямовували їх

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 198.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...).— К., 1980.— Т. 5.— С. 264—275; К., 1984.— Т. 13.— С. 68—75, 381—390.

³ Светлов Б. С. Научная работа и воспитание будущих студентов.— В кн.: Теория и практика коммунистического воспитания студентов (Из опыта работы вузов).— М., 1977.— С. 129—134; Квиткина Л. Г. Научное творчество студентов.— М., 1982.— С. 5—20; Мамот А. И., Хотеев В. Ф. Становление и развитие научно-исследовательской работы студентов в 20—60-х годах.— В кн.: Система организации научно-исследовательской работы студентов в вузах страны // Сб. статей.— М., 1984.— С. 43.

⁴ Салабай В. Ф., Слюсаренко А. И. Из опыта кафедры истории КПСС по организации научно-исследовательской работы студентов.— В кн.: Вопр. обществ. наук // Республик. межведом. научн. сб.— Вып. 30.— Киев, 1977.— С. 105—115; Колосова Л. Н. Из опыта работы партийных организаций вузов Украины по развитию творческой активности студенческой молодежи (1966—1970 гг.).— В кн.: Научные труды по истории КПСС // Республик. межведом. научн. сб.— Вып. 99.— Киев, 1979.— С. 76—80.

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976.— С. 240.

діяльність на дальший розвиток науково-дослідної роботи студентів. Обкоми, міськкоми, райкоми партії узагальнювали передовий досвід партійного керівництва цією ділянкою роботи, вказували на недоліки в її організації, визначали завдання щодо дальшого розвитку і підвищення її ефективності, посилення ролі в підготовці висококваліфікованих спеціалістів, прискорення науково-технічного прогресу.

Значну роботу в цьому напрямі проводили обласні партійні організації Київської, Донецької, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Харківської областей. Так, бюро Харківського обкому партії 13 серпня 1976 р. розглянуло питання «Про роботу Харківського автомобільно-дорожного інституту (ХАДІ) по розвитку наукових досліджень і зміцненню зв'язку з виробництвом у світлі вимог XXV з'їзду КПРС». У цій роботі, як відзначило бюро, брали участь 2786 чол. (84% від контингенту студентів денної форми навчання), серед них 786 чол. виконували держбюджетні і госпдоговірні роботи, 830 — працювали в студентських проєктно-конструкторських бюро. Однак її рівень ще не повною мірою відповідав вимогам XXV з'їзду КПРС. Не всі викладачі вузу брали участь у наукових розробках, недостатню увагу приділяли керівництву науковою роботою студентів, розширенню зв'язків вузу з виробництвом.

Бюро обкому партії зобов'язало Харківський міськком і Київський райком партії взяти під постійний контроль роботу парткому ХАДІ в справі розвитку наукових досліджень, впровадження їх результатів у практику тощо. Бюро рекомендувало парторганізаціям вузів області розробити конкретні заходи і пропозиції по підвищенню ефективності наукової роботи⁶.

Предметно займався цим питанням Дніпропетровський обласний комітет партії. На бюро обкому у травні 1977 р. обговорено діяльність парткому і ректорату інженерно-будівельного інституту по поліпшенню якості підготовки спеціалістів, підвищенню наукових досліджень. Відзначивши успіхи в цьому напрямі, бюро рекомендувало поліпшити стан цих розробок, ширше залучати студентську молодь до творчої роботи⁷.

Партійний комітет і ректорат Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, виконуючи рішення бюро обкому партії від 31 травня 1977 р., неодноразово обговорювали на загальних партійних зборах, засіданнях парткому ці питання. В результаті вжитих заходів у 1977 р. в науково-дослідній роботі брали участь 3860 студентів. Працювало 37 студентських наукових гуртків, було розроблено 450 реальних дипломних проєктів, з них 201 рекомендовано для впровадження у виробництво⁸.

З метою посилення впливу науково-дослідної роботи на навчально-виховний процес і підвищення якості підготовки спеціалістів бюро обкому партії у червні 1978 р. зобов'язало парткоми вузів, ректорати активніше залучати студентів до розробки комплексних дипломних проєктів і впровадження їх результатів у виробництво, а також щорічно проводити виставки їх робіт, забезпечити участь в обласному огляді-конкурсі⁹.

Аналогічну роботу проводили й районні парторганізації інших вузів республіки. Позитивний досвід у цьому плані нагромадив Ворошиловський райком партії Донецька. Діяльність парторганізацій вузів по розвитку наукових досліджень студентів за роки п'ятирічки трічі обговорювалась на пленумах і зборах партійного активу, вісім разів — на засіданнях бюро райкому, де аналізувався стан справ з найважливі-

⁶ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 168, спр. 43, арк. 1, 2, 79.

⁷ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 69, спр. 44, арк. 7, 8, 10.

⁸ Там же, оп. 70, спр. 150, арк. 14.

⁹ Там же, спр. 45, арк. 82—83, 86.

ших питань, узагальнювався досвід, визначались основні шляхи дальшого розвитку творчої активності студентів¹⁰.

Значну допомогу парторганізаціям вузів подавали міські і районні комітети партії. Так, бюро Київського міського комітету партії обговорило в червні 1978 р. питання «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 квітня 1978 р. «Про підвищення ефективності науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах». З метою дальшого розвитку і підвищення ефективності наукових досліджень бюро ухвалило створити в Київському університеті, політехнічному інституті та медінституті ім. О. О. Богомольця науково-дослідні частини, налагодити зв'язки вузів і кафедр з виробництвом, ширше залучати до участі в них студентську молодь. Парткомам вузів і факультетським парторганізаціям рекомендовано організувати комісії для контролю за діяльністю адміністрації по виконанню планів науково-дослідної роботи студентів, проводити щорічні міські конкурси-огляди їх результатів¹¹.

Вдалою формою партійного керівництва розвитком науки і впровадженням її результатів у виробництво стали ради сприяння науково-технічному прогресу, створені при міських і районних комітетах Компартії України на початку п'ятирічки. При Київському міськкомі Компартії України така рада почала діяти в 1976 р.¹² У центрі уваги парторганізації вузів при створенні вузівських і факультетських рад по науково-дослідній роботі були питання добору кадрів, подання допомоги партгрупам кафедр і партбюро факультетів, комітетам комсомолу в організації і проведенні наукових досліджень, пропаганди їх результатів.

Особливу увагу партійні організації вузів приділяли авангардній ролі комуністів і комсомольців у розвитку і організації наукової творчості студентів. Ці питання, наприклад, двічі обговорювались в Одеському політехнічному інституті на засіданні парткому (травень 1976 р.) і на партійних зборах (січень 1978 р.).

Критично проаналізувавши стан цієї роботи, партійний комітет зобов'язав комсомольську організацію активніше залучати студентів до наукових досліджень, а викладачів-комуністів бути їх науковими наставниками¹³.

Особливе значення партійні організації вузів надавали створенню цілісної системи науково-дослідної роботи студентів, удосконаленню її форм і методів як у навчальному процесі, так і у вільний від навчання час. У Харківському політехнічному інституті під керівництвом партійної організації було розроблено «Положення» про організацію науково-дослідної роботи, а на його основі — комплексний план залучення студентів до участі в ній на весь період навчання. За допомогою партійного комітету, методичної комісії по науково-дослідній роботі в 1980 р. було підготовлено рекомендації щодо проведення наукових семінарів, виконання курсових робіт і дипломних проектів. На випускних кафедрах створено 117 тематичних семінарів, у роботі яких брали участь 3837 студентів¹⁴. З ініціативи партійного комітету в Харківському інституті радіоелектроніки читався лекційний курс «Основи наукових досліджень», у рамках навчального розкладу було організовано роботу наукових студентських семінарів¹⁵.

¹⁰ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 18, оп. 43, спр. 9, арк. 19.

¹¹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 49, спр. 53, арк. 8, 39, 42—44.

¹² Єльченко Ю. Н. Прискорювати впровадження досягнень науки у виробництво // Під прапором ленінізму.— 1984.— № 21.— С. 18—23.

¹³ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 37, оп. 2, спр. 430, арк. 76; спр. 476, арк. 38.

¹⁴ Архів Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп. 13, спр. 5918, арк. 37.

¹⁵ Коба В. По расписанию научно-исследовательской работы студентов // Инженер. кадры.— 1980.— 18 сент.

У центрі уваги вузівських парторганізацій, звичайно, була й робота кафедр. Партійні комітети вимагали від партгруп активніше залучати студентів до участі в наукових пошуках, а також вивчати і узагальнювати досвід кращих кафедр. Так, партком Дніпропетровського металургійного інституту позитивно оцінив пошуки співробітників кафедри обробки металів тиском. За ініціативою її партгрупи до навчального плану на 1976 р. було включено новий предмет «Основи технічної творчості», а до дипломного проекту — розділ «Соціальні резерви виробництва». Це дало змогу помітно підвищити творчу віддачу студентів. У 1978/79 навчальному році студенти кафедри обробки металів тиском подали понад 40 заявок на винаходи, одержали 150 авторських свідоцтв (два з них впроваджено у виробництво), а під час спеціальної практики 1980 р. — 60 раціоналізаторських пропозицій¹⁶.

Цінний досвід роботи однієї з опорних кафедр Дніпропетровського металургійного інституту був схвалений Мінвузом УРСР. За рішенням його колегії в усіх технічних вузах республіки з 1 вересня 1980 р. було запроваджено дисципліну «Основи технічної творчості», а дипломний проект поповнився розділом «Соціальні резерви виробництва»¹⁷.

Складовою частиною наукової творчості студентів було курсове й дипломне проектування. Дипломний проект — це перша самостійна їх робота як спеціалістів. Парторганізації вузів приділяли постійну увагу випускникам, виконанню ними реальних дипломних проектів. Партком Одеського держуніверситету, наприклад, 16 травня 1979 р. обговорив питання «Про стан написання дипломних робіт і підготовки до державного екзамену на юридичному і фізичному факультетах» і зобов'язав партбюро деканатів, партгрупи кафедр забезпечити їх високий ідейний і науковий рівень, подбати про впровадження у виробництво¹⁸.

Щорічно близько 20 дипломних проектів студентів Київського політехнічного інституту виконувалися за реальною тематикою, яку пропонувало їм ВО «Більшовик»¹⁹. З двох тисяч таких розробок, які в 1979 р. захистили випускники технічних вузів Запорізької області, — третину рекомендовано для практичної реалізації²⁰. У 1980 р. 649 дипломних проектів студентів Дніпропетровського металургійного інституту були виконані за реальною тематикою, запропонованою для впровадження.²¹ Всього у 1980 р. в республіці державні екзаменаційні комісії рекомендували для впровадження у народне господарство 13,9 тис. дипломних проектів, а за роки десятиріччя їх кількість збільшилася в 5,4 раза²².

У досліджуваній період парторганізації вузів республіки значну увагу приділяли впровадженню в практику комплексного дипломного проектування. Позитивний досвід у цій справі нагромадили партійні організації Київського, Львівського, Донецького, Харківського політехнічних інститутів, Київського автомобільно-дорожного та інженерно-будівельного, Дніпропетровського індустріального, гірничого та металургійного інститутів. Так, партійний комітет Київського політехнічного інституту зобов'язав партбюро факультетів, партгрупи кафедр за допомогою спеціалістів ВО «Більшовик» і заводу верстатів-автоматів ім. О. М. Горького розробити тематику комплексних дипломних проектів, які сприяли б підвищенню продуктивності праці, використанню нових матеріалів тощо. З метою поліпшення цієї роботи партком рекомендував організувати студентські бригади, які б виконували комплексні проекти, провели комсомольські збори курсів і груп за участю

¹⁶ Данченко В. Продиктовано життям // Кадри металургії.— 1980.— 18 листоп.

¹⁷ Таран Ю. Основа виробництва і навчання // Там же.

¹⁸ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 90, оп. 1, спр. 517, арк. 87.

¹⁹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 409, арк. 144.

²⁰ Сидоренко М. Взрослеть в деле // Правда.— 1980.— 27 авг.

²¹ Архів Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп. 13, спр. 6009, арк. 177.

²² Там же, арк. 178.

спеціалістів вищеназваних підприємств і керівників цих проектів²³. Завдяки постійній підтримці з боку партійного комітету студенти КПІ у 1980 р. виконали 150 проектів. Один з них — «Парогенератор для енергоблоку потужністю 300 МгМ на підмосковному вугіллі для Рязанської ТЕЦ» — було рекомендовано для практичного використання²⁴.

У досліджуваній період у практику вузів республіки запроваджено міжвузівське комплексне дипломне проектування. Так, у 1980 р. спільно виконували таку роботу студенти Київських автомобільно-дорожного та інженерно-будівельного інститутів, Київського автомобільно-дорожного та Львівського політехнічного інститутів. Всього було підготовлено й захищено 121 комплексний дипломний проект.

Спеціалісти високо оцінили, наприклад, один з таких проектів «Транспортно-відвальний міст другої черги Березівського вугільного кар'єру Кансько-Ачинського паливно-енергетичного комплексу», який розробили випускники будівельного факультету Київського інженерно-будівельного інституту Ю. М. В'юник, В. П. Груша, П. М. Генів, В. І. Лавриненко, О. В. Степул, М. В. Солодкий, В. І. Губень під керівництвом професора М. М. Жербіна. Міст довжиною 480 м спроектували студенти на замовлення Держбуду СРСР²⁵.

Таким чином, робота над комплексними дипломними проектами — ефективна форма підготовки спеціалістів до творчої праці в колективі. Вона сприяла вихованню почуття відповідальності перед своїми колегами за доручену справу, розширенню кругозору, виробленню ініціативного, творчого підходу до вирішення складних інженерних і наукових завдань.

У досліджуваній період активізувалася науково-дослідна робота студентів, яку вони проводили у вільний від навчання час у студентських конструкторських (СКБ) і проектно-конструкторських бюро (СПКБ). Парторганізації вузів піклувалися про те, щоб участь студентів у діяльності СКБ і СПКБ допомагала їм поглиблювати й зміцнювати знання, одержані в процесі навчання, прищеплювати навички колективної творчості в процесі виробництва. В бюро студенти проводили експерименти, брали участь у впровадженні результатів власних досліджень у практику.

Справжньою школою наукового пошуку стало, наприклад, СПКБ Львівського політехнічного інституту (ЛПІ), лауреат премії Ленінського комсомолу. За його проектами споруджено шість учбових корпусів інституту і понад 150 гуртожитків у 40 містах країни²⁶. Проект спортивного табору «Політехнік» в Алушті (Кримської обл.) було визнано одним з кращих і рекомендовано Держбудом УРСР для повторного використання²⁷. У 1979 р. студентам архітектурного факультету ЛПІ присуджено золоту медаль Мінвузу СРСР, 17 дипломів Спілки архітекторів СРСР, ЦК ЛКСМУ, Мінвузу УРСР²⁸. Серед останніх робіт СПКБ, розроблених за участю студентів, слід відзначити телевізійні комплекси «Ватра» і «Нива», які були встановлені на орбітальних станціях «Салют-6», «Салют-7». Уперше в світовій практиці космічних досліджень за допомогою комплексу «Нива» зроблено інвентаризацію природних ресурсів окремих районів країни. Тільки за останні п'ять років у СПКБ розроблено 2128 реальних курсових та 953 дипломних проектів. Щороку виконувалося близько 30 проектів за участю студентів Львівських політехнічного, лісотехнічного інститутів та держуніверситету²⁹.

²³ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 407, арк. 157.

²⁴ Архів Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп. 13, спр. 5885, арк. 43.

²⁵ Андрієнко А. Велетень для Сибіру // За будівельні кадри. — 1980. — 26 черв.

²⁶ Івин В., Музуров В., Поголяев В. Організатору НТТМ. — М., 1980. — С. 41.

²⁷ Молодежное общежитие. — М., 1982. — С. 104.

²⁸ Рудницький Л. Школа молодих зодчих // Рад. студент. — 1980. — 2 квіт.

²⁹ Гаврилюк М. А. Лауреат премии Ленинского комсомола — студенческое

Серед кращих дипломних проектів студентів із спеціальності «Промислове і цивільне будівництво» слід назвати будинок обкому партії у Львові, закриті спортивні комплекси «Спартак» та «Динамо», стадіон «Юність», Палац піонерів, підземні гаражі у Львові, спортивний комплекс Івано-Франківського інституту нафти і газу та ін.³⁰

У республіканському турі Всесоюзного огляду робіт СКБ вузів України у 1980 р. брали участь 46 бюро, в тому числі 32 групи технічних вузів. Переможцем стали студенти СКБ Львівського політехнічного інституту, на другому місці — Харківського інституту радіоелектроніки³¹. У 1980 р. у 46 СКБ вузів республіки працювали 8,3 тис. студентів. Обсяг робіт, виконаних ними за рік, збільшився на 421,4 тис. крб. З 1976 р. кількість студентів, що працювали в СКБ, зросла в 1,2 раза, а обсяг виконаних робіт — у 2,1 раза³².

Таким чином, СКБ і СПКБ відіграли важливу роль у залученні студентів до науково-технічної творчості, сприяли підвищенню якості їх фахової підготовки. Однак СКБ та СПКБ були створені не в усіх вузах республіки, що негативним чином впливало на підготовку спеціалістів.

Парторганізації вузів приділяли значну увагу також залученню студентів до участі в розробці госпдоговірних і держбюджетних тем. Участь студентів у розробці цієї тематики давала їм можливість поглиблювати свої знання, практично розв'язувати конкретні народногосподарські завдання. Тільки в 1979/80 навчальному році в цих дослідженнях брали участь 61,8 тис. студентів республіки (Київського і Львівського політехнічних інститутів, Дніпропетровського гірничого та металургійного, Запорізького машинобудівного, Київського технологічного інститутів, Хмельницького інституту побутового обслуговування), що в 2,3 раза більше, ніж у 1976 р. У 1980 р. вони працювали над розробкою 7 тис. тем.³³ У 10-ій п'ятирічці у виконанні держбюджетних і госпдоговірних робіт брали участь 6000 студентів Дніпропетровського гірничого інституту³⁴, у Львівському політехнічному інституті в 1979 р. — понад 3400 чол. У СПКБ працювало близько 1600 студентів, в олімпіаді «Студент і науково-технічний прогрес» — майже 12 тис. чол.³⁵

Втілюючи в життя постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ефективності науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах» (квітень 1978 р.), в якій йдеться про необхідність «...всесірно зміцнювати зв'язки вищих навчальних закладів з науково-дослідними і проектно-конструкторськими організаціями та підприємствами галузей народного господарства»³⁶, партійні організації республіки активно підтримували нові, прогресивні починання. Цінний досвід у цьому плані нагромадила парторганізація Київського політехнічного інституту. З метою наближення навчального процесу до виробництва за ініціативою парткому інституту тут вперше в нашій країні в 1976 р. було створено чотири навчально-науково-виробничі об'єднання (ННВО), укладено понад 200 договорів про співдружність з колективами промислових підприємств³⁷. Все це давало можливість студентам використовувати лабораторії, цехи і конструкторські бюро підприємств для проведення лабораторних і практичних експериментів, готувати

проектно-конструкторське бюро Львівського політехнічного інституту. — В кн.: Система організації науково-дослідницької роботи студентів в вузах країни. — М., 1984. — С. 158, 159.

³⁰ Усов Б. Реальне дипломування // Рад. студент. — 1980. — 17 вер.

³¹ Светова Л. Другі на Україні // Інженер. кадри. — 1980. — 11 верес.

³² Архів Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп. 13, спр. 6009, арк. 178.

³³ Там же.

³⁴ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 2376, оп. 2, спр. 162, арк. 88.

³⁵ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 380, оп. 1, спр. 752, арк. 80.

³⁶ КППС в резолюціях... — Т. 13. — С. 72.

³⁷ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 446, арк. 19—20.

курсів і дипломні проекти. Так, при дипломному проектуванні в 1976/77 навчальному році 30 випускників приладобудівного факультету КПІ користувались заводським обладнанням «Арсеналу», а 40 чол. виконали й захистили там реальні дипломні проекти³⁸. В свою чергу, «Арсенал» для модернізації навчальних лабораторій приладобудівного факультету виділив обладнання, прилади й установки³⁹.

На нашу думку, ННВО — це одна з перспективних і прогресивних форм поєднання зусиль парторганізації вузів, академічних і галузевих науково-дослідних інститутів з виробничими колективами. Як показав досвід, створення цих об'єднань взаємовигідно як для вузів, так і для виробництва. Вони дають можливість спільними зусиллями створювати нові прилади і технології, на їх основі всебічно підвищувати ефективність і якість продукції.

У досліджуваній період парторганізації вузів приділяли постійну увагу такій формі науково-дослідної роботи студентів, як конкурси студентських наукових робіт з природничих, технічних і суспільних наук. З метою ширшого залучення студентів до наукових досліджень парторганізації вузів використовували такі форми, як соціалістичне змагання, організація оглядів-конкурсів на кращу постановку науково-дослідної роботи на кафедрах і факультетах, конкурси на кращий дипломний проєкт. Підсумком роботи студентів-дипломників були міжвузівські, республіканські, всесоюзні огляди-конкурси кращих дипломних проєктів. На міжвузівський огляд-конкурс дипломних проєктів у 1980 р. 47 вузів республіки подали 1341 проєкт із 97 спеціальностей. На республіканському конкурсі дипломних проєктів відзначено нагородами 6 дипломів випускників Київського автомобільно-дорожного інституту, 6 дипломників архітектурного факультету Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту брали участь у Всесоюзному конкурсі, що відбувався в квітні того ж року у Фрунзе. За підсумками конкурсу дипломні роботи студентів Н. В. Лаврової «Парк культури і відпочинку в м. Дніпропетровську» і В. П. Зеленського «Млинокомбінат в м. Дніпропетровську» були удостоєні дипломів I ступеня, а проєкти В. Б. Козлова «Палац молоді в Дніпропетровську» і А. П. Глуценка «Електрообчислювальний центр у Дніпропетровську» відзначені дипломами II ступеня.

За роки 10-ої п'ятирічки на Всесоюзний і республіканський конкурси студентами Львівського університету було подано 1,5 тис. робіт. 300 з них отримали нагороди, а розробка В. В. Корінь відзначена дипломом на II Міжнародній конференції студентів країн РЕВ. На республіканський конкурс з природничих, технічних і гуманітарних наук у 1980 р. було подано 2907 наукових робіт — на 500 більше, ніж у 1979 р. Дипломами Мінвузу УРСР і ЦК ЛКСМУ було нагороджено 590 студентів, заохочувальними дипломами — 347, більше 1000 робіт було представлено на Всесоюзний конкурс, 60 — висунуто на здобуття медалей АН УРСР⁴⁰. Київський державний університет виїшов на перше місце серед вузів республіки за підсумками VII і VIII Всесоюзних конкурсів із суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, друге місце за підсумками республіканського туру VIII Всесоюзного конкурсу зайняв Ужгородський університет. Усього в них в 1980 р. брали участь 200,5 тис. чол. (72,5% від загальної кількості студентів денної форми навчання), з них 1588 одержали різні нагороди⁴¹.

Практика свідчить, що там, де партійні організації предметно здійснювали керівництво розвитком науково-дослідної роботи студентів,

³⁸ Там же, спр. 321, арк. 100.

³⁹ Денисенко П. И. Вуз и производство.— В кн.: Сила творческого содружества.— Киев, 1978.— С. 40.

⁴⁰ Архів Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп. 13, спр. 6009, арк. 179; спр. 5873, арк. 34; Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 92, оп. 2, спр. 49, арк. 143.

⁴¹ Архів Мінвузу УРСР, ф. 4621, оп. 13, спр. 6009, арк. 74.

працювали творчо, там і результати були вагомими. Саме такий підхід був характерний для діяльності партійних організацій Київського, Львівського, Харківського, Одеського університетів, політехнічних інститутів, Київських інженерно-будівельного, автомобільно-дорожного інститутів та інженерів цивільної авіації, Дніпропетровського металургійного та інженерно-будівельного інститутів. У цих вузах увагу партійних організацій було спрямовано на підвищення ефективності наукових пошуків та експериментів, які виконували студенти, і впровадження їх результатів у виробництво.

Значну роль в організації, розвитку і пропаганді науково-дослідної роботи студентів парторганізації відводили вузівським багатотиражкам⁴². Газети стали центром обміну досвідом її організації. На їх сторінках друкувалися матеріали про кількісний і якісний рівень розвитку студентських досліджень, висвітлювався досвід кращих кафедр, факультетів. Слід зауважити, що не в усіх вузівських багатотиражках висувалися для обговорення проблемні питання. Публікації часто мали інформаційний характер.

Отже, парторганізації вузів у 1976—1980 рр. під керівництвом обласних, міських і районних партійних комітетів провели певну роботу по вдосконаленню форм і методів організації студентських наукових досліджень. Разом з тим слід сказати, що в ній мали місце недоліки та упущення. Деякі міські і районні комітети партії не приділяли належної уваги цим напрямам діяльності вузівських парторганізацій, а відділи науки і навчальних закладів належним чином не контролювали діяльність обласних та вузівських рад по керівництву науково-дослідною роботою. Обкоми ЛКСМУ приділяли недостатню увагу роботі комсомольських організацій вузів по залученню студентів до участі в наукових дослідженнях. Парторганізації вузів не практикували такої форми контролю, як заслуховування звітів викладачів-комуністів про керівництво науковою роботою студентів на партгруппах кафедр, засіданнях партбюро і партійних комітетів. Не завжди вдало добиралися кандидатури викладачів, які відповідали за стан її організації. Вони не приділяли належної уваги питанням зміцнення зв'язків вузів з виробництвом.

Однак, незважаючи на вказані недоліки і упущення, у досліджуваний період у вищих навчальних закладах республіки було створено систему керівництва науково-дослідною роботою студентів — від кафедр до відповідної ради. Політична і організаторська діяльність партійних організацій вузів України мала важливе значення для підготовки висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства.

⁴² Див.: Рад. студент (Львів. політех. ін-тут).— 1980.— 5 берез., 2 квіт., 23 квіт.; Авиатор (Київ. ін-тут цивіл. авіації).— 1980.— 27 юнія; Молодий будівельник (Дніпропет. інженер.-будівел. ін-тут).— 1980.— 30 квіт.; Київ. університет.— 1980.— 14 січ., 31 берез., 24 берез.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ДЕЯКІ ПІДСУМКИ РОЗВИТКУ ГЕНЕАЛОГІЇ

В. В. РУМЯНЦЕВА (Київ)

Тривалий час генеалогія* вважалася класовою дисципліною, яка досліджувала переважно дворянські родоводи. Вона мала практичне значення для встановлення прав на власність, проходження дворянами служби тощо, тобто виконувала соціальне замовлення панівних класів. Після Жовтневої революції, яка скасувала усі станові привілеї, практична потреба у вивченні дворянських родоводів, а отже, й у функціях практичної генеалогії зникла. Однак як складова частина історичного дослідження, що покликана служити розвитку історичної науки, генеалогія ніякою мірою не втратила свого значення. Дані її набувають самостійного характеру і нового історичного осмислення. Вони дедалі більше використовуються дослідниками як основа для розв'язання конкретних історичних проблем в їх різноманітних аспектах — політичному, економічному, соціальному. З розширенням джерельної бази, зокрема, з введенням до наукового обігу нових масових генеалогічних джерел радянського часу переосмислюється мета цієї дисципліни, визначаються зміст, завдання і коло питань, дослідженням яких вона має займатися¹.

У даному повідомленні зроблено короткий огляд вітчизняних генеалогічних досліджень як дореволюційних, так і радянських істориків. При цьому увага акцентується на розробці ряду проблем українськими вченими. Крім того, ми маємо показати, які напрями генеалогічних досліджень вже достатньо розроблені, а які ще потребують дальшого вивчення для повнішого розкриття історичного процесу, і на основі цього з'ясувати завдання, що стоять перед спеціалістами в галузі генеалогії.

Генеалогія пройшла довгий шлях розвитку від практичних знань до наукової дисципліни, підпорядкованої завданням історичного дослідження, із специфічними, притаманними лише їй методами і технічними засобами. Її становлення і розвиток визначаються загальними концепціями історичного процесу.

Практична генеалогія, що мала яскраво виражений класово-становий характер і констатувала спільність походження представників панівного класу, була дуже поширеною у феодальному суспільстві.

Генеалогічні відомості у вигляді родоводів численних представників правлячої династії великих київських та удільних князів постійно вміщувалися в давньоруських літописах.

Збиранням, перевіркою і затвердженням боярських та дворянських родоводів у Росії відали спеціальні державні установи: з середини XVI ст. — Розрядний приказ, в якому був складений Государів родословець 1555 р., Палата родовідних справ, створена при ньому ж у 1682 р., а також з 1722 р. — Герольдмейстерська контора (з 1848 р. — Департамент герольдії). В його архіві, зокрема, було сконцентровано основну частину документів, що стосувалися російського

* У перекладі з грецької «генеалогія» означає «родовід». Це — допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження родів, окремих осіб, родинні зв'язки між ними тощо.

¹ Про становлення поняття «генеалогія» та її завдань докладніше див.: Бычкова М. Е. Генеалогия в советской исторической литературе // Вспомогательные исторические дисциплины (далі — ВИД). — Л., 1976. — Вып. VII. — С. 43—56; Бычкова М. Е. Некоторые задачи генеалогического исследования // ВИД. — Л., 1983. — Вып. XIV. — С. 3—22; Аксенов А. И. Генеалогия // Вопр. истории. — 1972. — № 10. — С. 207—211.

дворянства. Нині ці матеріали зберігаються в ЦДАДА СРСР (ф. 286—фонд Герольдмейстерської контори) та ЦДІА СРСР у Ленінграді (ф. 1243—фонд Департаменту герольдії).

Початок розробки генеалогії як історичної дисципліни відноситься до XVIII ст. У той період вивчалася джерельна база дворянської генеалогії, створювалися спеціальні довідники феодальних родоводів. Російські історики Г. Ф. Міллер, М. М. Щербатов, М. І. Новиков ввели до наукового обігу цінні генеалогічні пам'ятки — «Степенную»² і «Бархатную»³ книги. Були створені також спеціальні довідкові словники, зокрема, Г. Ф. Міллером — «Известия о дворянах российских», В. Нехайним — «Исторический словарь», М. Г. Спиридовим — «Родословный российский словарь». У словниках вміщено відомості про службове становище і діяльність представників князівських та боярських родин Росії у XVI — першій половині XVII ст. Родовідні довідники, складені у той час, стали основою пізніших генеалогічних досліджень. З 1799 р. почав виходити «Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи» (до 1840 р. було видано 10 його томів).

В другій половині XIX ст. публікувалися вже систематизовані довідкові видання родоводів російського дворянства, в яких вміщувалися його покоління розписи. Їх укладачі (П. В. Долгоруков, О. Б. Лобанов-Ростовський, В. В. Руммель, В. В. Голубцов) зосередили увагу переважно на питаннях походження стану та ролі дворянства у створенні державного апарату.

На українських землях, воз'єднаних з Росією, генеалогія мала свої особливості розвитку. В XVII — першій половині XVIII ст. вона була суто практичною, сприяючи наданню окремим особам прав на земельні володіння, присвоєнню чинів і посад, визначенню місця тієї чи іншої родини в структурі класового суспільства.

У зв'язку із спеціальним царським указом 1781 р. обозним, суддям, підскарб'ям, писарям, есаулам і хорунжим козацького війська на Лівобережній Україні присвоювалися російські військові чини, що одночасно надавало їм звання дворян. Грамотою Катерини II від 1785 р. представникам і спадкоємцям козацької старшини дозволялося записуватись у дворянські родовідні книги. Все це викликало цілий потік «доказів», які надходили до спеціальних комісій, створених для розбору прав на дворянство. Козацькі старшинські роди складали родоводи, «генеалогічні дерева» і таблиці. Досить частими були випадки, коли права на дворянські привілеї одержували родини, які представляли маловірогідні документи, де мали місце зовсім недопустимі з точки зору генеалогії неточності, помилки, а то й пряма фальсифікація.

Нерідко козацькі родоводи складалися за допомогою польських гербовників. Для полегшення «генеалогічних» пошуків деякі українські родини штучно «ополячувалися», щоб «знайти» предків у середовищі шляхти. Іноді старшина виводила своє походження від родин польських магнатів, князів і королів, венеціанських графів, добираючись навіть до давніх римлян. З цього приводу відомий історик О. М. Лазаревський зазначав, що «прагнення малоросійської старшини до патентованого шляхетства заглушало у неї, здається, усяку ідею про національність»⁴.

Матеріали родинних архівів української козацької старшини (Ханенків, Милорадовичів та ін.) регулярно, протягом десяти років (1850—1860), вміщувалися в «Черниговских губернских ведомостях».

² «Степенная книга», або «Книга Степенная царского родословия» — пам'ятник російської історичної літератури середини XVI ст. У ній зроблено спробу систематичного викладу російської історії від часів Володимира Святославича до Івана IV. Основну увагу в книзі зосереджено на питаннях походження царського роду і спадкоємності влади.

³ «Бархатная книга», або «Родословная книга князей и дворян российских и выезжих» — родовідна книга найбільш вельможних боярських та дворянських родин Росії другої половини XVII ст. Умовна назва походить від її оксамитової оправки.

⁴ Лазаревский А. Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скороп, Войцеховичей XVII—XVIII в.— Киев, 1884.— С. XIII.

В другій половині XIX — на початку XX ст. також публікувалася значна кількість генеалогічних розвідок про найбільш відомі роди полковників, сотників, а також про окремі дворянські роди⁵. В умовах розвитку капіталізму й зростання буржуазії як основного панівного класу такі публікації свідчили про намагання дворянства зберегти свої права, обґрунтувати зверхність над іншими класами суспільства давністю й знатністю своїх родин.

Дещо особіно від вищезгаданих праць стоять численні історико-генеалогічні статті О. М. Лазаревського, які часто друкувалися в журналі «Киевская старина». В них яскравою, образною мовою давалися життєписи і родинні зв'язки представників української козацької старшини з влучними характеристиками найбільш відомих з них. О. М. Лазаревський критично підходив до вивчення родовідних легенд, вважаючи, що саме з них виводилися ідеї станової приналежності родин. Він прагнув з найбільшою точністю відтворити поколінний розпис українських родин, приділяючи особливу увагу достовірності походження родоначальника кожної з них. За висловом О. М. Лазаревського, він подавав у наукових публікаціях «можливо, не завжди повні», однак документально підтверджені і перевірені розписи дворянських родів.

На початку XX ст. з'явилася фундаментальна чотиритомна генеалогічна праця «Малороссийский родословник» (К., 1908—1914). Його упорядник В. Л. Модзалевський вмістив у ньому 234 розписи дворянських родин Чернігівщини, які походили від представників української козацької старшини ще з XVII ст. З цією метою він використав послужні списки українських дворян, що збереглися у фондах архіву Департаменту герольдії, а також в особистих родинних архівах. Крім суто генеалогічних даних, до родовідника було включено широкий комплекс відомостей службового, майнового та іншого характеру.

Фундаментальна праця В. Л. Модзалевського виходить за межі суто генеалогічного дослідження. За допомогою поданих у ній даних можна відтворити соціально-економічну історію, господарське життя і культурний розвиток краю в той період. На жаль, праця не була ним завершена. Останній з опублікованих томів закінчувався родовідним розписом дворян Сулим⁶.

Однак, незважаючи на загалом ретельний добір фактів і відомостей, поданих у «Малороссийском родословнике», до нього слід підходити критично, оскільки його упорядник нерідко користувався «генеалогічними древами» і поколінними розписами, які складали самі ж представники козацької старшини, намагаючись довести своє «дворянське» походження. Взагалі слід відзначити, що на генеалогічних працях того періоду позначилася відсутність критичного джерелознавчого аналізу родовідних легенд. Під сумнів ставилися лише аж надто неймовірні відомості про походження предків-родоначальників.

⁵ Антонович В. Б. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России.— Киев, 1867.— 62 с.; Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах (составлен по коллекции В. В. Тарновского).— Киев, 1885.— 110 с.; Милорадович Г. А. Родословная дворян и князей Кочубев.— Киевская старина.— 1888.— № 8.— С. 46—50; Акты фамилии Полуботок с 1669—1737 гг. (Из архива гр. Милорадовича).— Чернигов, 1889.— 62 с.; Списки черниговских дворян 1783 года.— Чернигов, 1890.— 186 с.; Милорадович Г. А. Малороссийское дворянство.— Чернигов, 1890.— 62 с.; Фотинский О. Обыкновенные люди старой Волыни.— Житомир, 1890.— 79 с.; Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства.— СПб., 1901.— Т. 1, ч. 1, 2.— 646 с.; Т. 2, ч. 3, 4, 5, 6.— 406+33+315+СІХ с.; Руммель В. В. Модзалевские (Модзалевские, Модзалевские).— СПб., 1902.— 22 с.; Модзалевский В. Л. К родословной гетмана Даниила Апостола.— Киевская старина.— 1904.— № 12.— С. 140—142; та ін.

⁶ Докладніше про зміст підготовлених до друку, але не опублікованих розписів, що мали ввійти до п'ятого її тому, див.: Белоконь С. И. Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 г.— М., 1981.— С. 266—273 (Далі — АЕ).

Разом з відомим дослідником-геральдистом В. К. Лукомським В. Л. Модзалевський склав і опублікував «Малороссійскій гербовник» (СПб., 1914), в якому було вміщено дані про походження представників старшинської адміністрації Лівобережжя. Перу останнього належать численні статті генеалогічного характеру, написані спеціально для «Русского биографического словаря», а також цілий ряд досліджень про окремі українські дворянські роди⁷. В. Л. Модзалевський удосконалив традиційну методіку складання родоводів, що певною мірою сприяло перетворенню генеалогії з прикладної, «станової», у допоміжну історичну дисципліну.

Огляд генеалогічних праць дореволюційного періоду був би неповним, якщо не згадати фундаментальну працю польського дослідника кінця XIX ст. Ю. Вольфа «Князья литовско-русские», опубліковану в 1895 р. Вона стала значним внеском в історико-генеалогічну науку. Щоб написати її, Вольфу довелося майже 10 років провести в архівах і бібліотеках Петербурга. Використавши значну кількість актових матеріалів, він створив цінний історико-генеалогічний довідник про походження князівських родин XIV—XVI ст. у Литві і на Русі.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. з'являється велика кількість аматорських праць, в яких подавалися родовідні розписи окремих дворянських родин. Як зазначав радянський дослідник В. Л. Янін, це було пов'язано з підготовкою до святкування 300-річчя правління Романових. Встановлення міри спорідненості з царською династією, відшукування спільних предків з нею — насамперед такі далекі від науки завдання переслідували ініціатори складання і замовники цих родоводів⁸. Аматорські розробки, як правило, були підготовлені на низькому рівні. Вони не ув'язувалися з історичними процесами, мали переважно родинний характер, видавалися «для себе», невеликими тиражами — 20, 10, 5, а то й 2 примірники. Поява великої кількості генеалогічних публікацій зумовила необхідність створення спеціальних бібліографічних посібників⁹.

Значним кроком у розвитку генеалогії стало читання її курсу у вузах. Так, студентам Московського археологічного інституту вже викладалися окремі теоретичні проблеми цієї дисципліни¹⁰.

У формуванні систематизованих напрямів генеалогічних досліджень і підвищенні їх наукового рівня значну роль відіграли наукові товариства: Історико-родовідне — у Москві та Російське генеалогічне — у Петербурзі. Московське історико-родовідне товариство, яке було створене у 1904 р., зосередило свої зусилля на розробці дворянських родоводів XVIII—XX ст. Вони регулярно публікувалися в «Летописи», що ним видавалася. Петербурзьке генеалогічне товариство ставило перед собою значно ширші завдання, а саме — розробка історії дворянських родів допетровської епохи та створення архіву особистих фондів родовідних документів і давніх родинних рукописів. Крім того, товариство здійснювало розробки з інших допоміжних історичних дисциплін, які стикаються з генеалогією, а саме — геральдики, що вивчала

⁷ Модзалевский В. Л. Генеральный судья Иван Черныш и его род. — Киев, 1904. — 104 с.; Модзалевский В. Л. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнухой, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. — Киев, 1906. — 201 с.; Модзалевский В. Л. Модзалевские: Родословная роспись. — Киев, 1912. — 50 с.; Модзалевский В. Л. Догадка о происхождении рода Нахичмовых. — М., 1915. — 4 с.; та ін.

⁸ Янин В. Л. Генеалогия и геральдика // Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1963. — Вып. III. — С. 632—633.

⁹ Савелов Л. М. Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию российского дворянства. — Острогжск, 1898. — 264 с.; Савелов Л. М. Генеалогические редкости. — М., 1904. — 32 с.; Ульяновский Д. В. Библиотека Д. В. Ульяничского: Библиогр. описание. История российского дворянства. Генеалогия. — М., 1915. — Т. III. — 1716 с.; та ін.

¹⁰ Савелов Л. М. Лекции по русской генеалогии, читанные в Московском археологическом институте: В 2-х т. — М., 1908—1909. — Т. 1. — 115 с.; Т. 2. — 157 с.

дворянські герби, і сфрагістики — дворянські печатки. Значна роль у діяльності товариства належала одному з його засновників М. П. Лихачову. Товариство підготувало й опублікувало чотири випуски «Известий Русского генеалогического общества» (перший з них вийшов у 1900 р.). Вміщені в них матеріали свідчать про значні успіхи, досягнуті російською генеалогією наприкінці XIX ст.

Короткий огляд дореволюційних праць з генеалогії свідчить про її вузькостановний характер. Предметом уваги дослідників завжди були родини представників правлячих, експлуататорських класів — князівства, боярства, дворянства. Лише наприкінці XIX — на початку XX ст. в умовах розвитку капіталізму й посилення класової боротьби в Росії починають з'являтися окремі генеалогічні дослідження, присвячені династіям промислової буржуазії, а також купецьким родинам.

Крім того, генеалогічні дослідження дорадянського періоду мали переважно прикладний характер. Вони мало використовувалися для розв'язання соціально-економічних і суспільно-політичних проблем з історії правлячих класів і станів. Мали місце лише окремі спроби з'ясувати на їх основі питання формування та складу державних установ, значення діяльності тих чи інших родин в історичному процесі.

Кращі традиції вітчизняної генеалогії були розвинуті в працях радянських учених. У середині 30-х — на початку 40-х років були прийняті постанови партії та уряду про викладання громадянської історії в школах СРСР, відновлення історичних факультетів вузів, про завершення процесу складання марксистських кадрів істориків. Важливе значення для розвитку генеалогії, розробки методики її вивчення мало викладання цієї дисципліни у Московському історико-архівному інституті.

Традиційно продовжує досліджуватися давньоруська генеалогія. Це дало можливість поглибити вивчення структури класу феодалів XI—XIII ст., визначити його соціально-економічну природу, з'ясувати склад князівських родин, реконструювати їхні генеалогічні зв'язки, а також вплив останніх на політичну орієнтацію інших країн щодо Київської Русі. Генеалогічні видання допомогли висвітлити також ряд питань становлення і розвитку князівської земельної власності¹¹. Прикладом дослідження, майже повністю побудованого на генеалогічних джерелах, може бути праця О. М. Рапова, присвячена князівським володінням часів Київської Русі¹². Широко використовує у своїх працях генеалогічний матеріал при дослідженні історії давньоруських земель, зокрема, Галицько-Волинського князівства, його зовнішньополітичних зв'язків М. Ф. Котляр¹³.

Однак, як твердить М. Б. Свердлов, у генеалогічному вивченні давньоруського періоду є певні труднощі¹⁴. Це насамперед недостатня кількість джерел, що стосуються питань формування різних соціальних верств тогочасного суспільства. Якщо генеалогія давньоруських князів представлена у літописах досить докладно й послідовно, то про іншу феодальну знать даних дуже мало. До того ж вони уривчасті, часто наводяться побіжно.

Значних успіхів в удосконаленні методики генеалогічних досліджень досягнуто радянськими істориками останнім часом. Значно розширилася їх тематика. Цілком впевнено можна стверджувати, що

¹¹ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв.— М.; Л., 1938.— 372 с.; Насонов А. И. История русского летописания XI — начала XVIII века: Очерки и исследования.— М., 1969.— 554 с.; та ін.

¹² Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— М., 1977.— 261 с.

¹³ Котляр М. Ф. Данило Галицкий.— К., 1979.— 186 с.; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.— Киев, 1985.— 184 с.; Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах.— Киев, 1986.— 159 с.

¹⁴ Свердлов М. Б. Генеалогия в изучении класса феодалов на Руси XI—XIII вв. // ВИД.— Л., 1979.— Вып. XI.— С. 222—237.

об'єктом такого роду розробок стають усі соціальні групи суспільства.

С. Б. Веселовський¹⁵, О. О. Зимін¹⁶, М. Є. Бичкова¹⁷ успішно застосовують генеалогічні джерела для висвітлення процесу зародження і формування державного апарату влади, для вивчення історії панівного класу Росії XV—XVI ст., динаміки його розвитку в умовах централізованої держави, коли феодалні корпорації різних князівств перетворювалися в єдиний клас. За допомогою родовідних книг XVI—XVII ст. та їх редакцій, зокрема, висвітлюється історія формування державного апарату Росії, соціальна база, на яку спирався уряд у різні періоди, докладніше аналізуються деякі реформи XVI ст.

Родовідні розписи й легенди дедалі частіше використовуються істориками в джерелознавчих розробках. Так, А. Б. Каменський докладно вивчив і проаналізував книгу довідок канцелярії Розрядного архіву¹⁸ — одного з найбільших у Росії в XVIII ст. і здійснив спробу встановити ступінь достовірності дворянських родовідних документів. Проведений ним джерелознавчий аналіз підтвердив, що ця книга є унікальним джерелом не тільки з генеалогії, а й з історії панівного класу XVI—XVII ст., а також історії архівної справи. Генеалогічні розвідки з успіхом застосовуються дослідниками опричнини¹⁹ для висвітлення ряду проблем суспільно-політичної історії, зокрема, для розкриття соціального складу її учасників, ставлення опричнини до окремих осіб.

Генеалогічні джерела про склад Боярської думи допомогли дослідникам розкрити соціальні корені російського абсолютизму, основою якого було дворянство, з'ясувати чисельність останнього, показати боротьбу, що точилася за зміцнення державного апарату, за обмеження влади аристократії²⁰. Цілоком успішно розробляються питання походження феодалних родин, оскільки переважно вони визначали місце окремої людини і на соціальних сходинах, і у політичній боротьбі²¹. Російські родовідні XVI ст., як свідчать праці вчених, містять у собі численні, інколи унікальні факти, пов'язані з походженням, шлюбними зв'язками, земельними володіннями та іншими питаннями історії ро-

¹⁵ Веселовский С. Б. Феодалное землевладение в Северо-Восточной Руси. — М.; Л., 1947. — Т. 1, ч. 1, 2. — 495 с.; Веселовский С. Б. Исследования по истории класса служилых землевладельцев. — М., 1969. — 583 с.; Веселовский С. Б. Акты Русского государства в 1505—1526 гг. — М., 1975. — 435 с.; Веселовский С. Б. Приходно-расходные книги московских приказов 1619—1621 гг. — М., 1983. — 479 с.

¹⁶ Зимин А. А. Тысячная книга 1556 г. и Дворяная тетрадь 50-х годов XVI в. — М.; Л., 1950. — 456 с.; Зимин А. А. Акты феодалного землевладения и хозяйства. — М., 1956. — 663 с.; Зимин А. А. Россия на пороге нового времени (Очерки политической истории России первой трети XVI в.). — М., 1972. — 452 с.; Зимин А. А. Крупная феодалная вотчина и социально-политическая борьба в России (конец XV—XVI в.). — М., 1977. — 356 с.; та ін.

¹⁷ Бичкова М. Е. Редакция родословных книг второй половины XVI в. // АЕ за 1962 г. — М., 1963. — С. 126—133; Бичкова М. Е. Родословные книги XVI—XVII вв. как исторический источник. — М., 1975. — 215 с.; та ін.

¹⁸ Каменский А. Б. Изучение истории государственных учреждений Московской Руси во второй половине XVIII в. // Ист. зап. — М., 1982. — Т. 108. — С. 259—272; Каменский А. Б. Книги справок Разрядного архива: история составления и источниковедческое значение // Исследование по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. — М., 1983. — С. 163—172.

¹⁹ Кобрин В. Б. Состав опричного двора Ивана Грозного // АЕ за 1959 г. — М., 1960. — С. 16—19; Веселовский С. Б. Исследование по истории опричнины. — М., 1963. — 539 с.; Зимин А. А. Опричнина Ивана Грозного. — М., 1964. — 535 с.; Веселовский С. Б. Дьяки и подьячие XV—XVII вв. — М., 1975. — 607 с.; Зимин А. А., Хорошкевич А. Л. Россия времени Ивана Грозного. — М., 1982. — 184 с.; та ін.

²⁰ Зимин А. А. Состав Боярской думы в XV—XVI веках // АЕ за 1957 г. — М., 1958. — С. 41—87; Зимин А. А. Княжеская знать и формирование состава Боярской думы во второй половине XV — первой трети XVI в. // Ист. зап. — М., 1979. — № 103. — С. 195—241; Медушевский А. Н. Боярские списки первой четверти XVIII в. // АЕ за 1981 г. — М., 1982. — С. 158—163.

²¹ Зимин А. А. Колычевы и русское боярство XIV—XVI вв. // АЕ за 1963 г. — М., 1964. — С. 56—71; Кобрин В. Б. Опыт изучения семейной генеалогии (Протопоповы — Мезецкие — Пронские) // ВИД. — Л., 1983. — Вып. XIV. — С. 50—59; та ін.

дин, як тих, що приїхали до Росії з Литви, Польщі та інших країн, так і тих, хто виїхав за її межі²².

Об'єктом генеалогічних розробок стають інші й інші соціальні групи, стани та класи. Так, А. О. Введенський вперше здійснив дослідження про перетворення селянської родини Строганових у торговельно-промислову²³. Він так пояснив, чому 500-річна діяльність цих багатих вотчинників-солепромисловців, які впливали на економічне життя всієї Російської держави, стала об'єктом його вивчення: «З'ясування різнорідної діяльності Строганових дає можливість висвітлити корінні питання економічної історії Росії XVI—XVII ст.»²⁴. Справді, порушення таких проблем сприяє вивченню процесів складання всеросійського ринку, так званого первісного нагромадження капіталу, висвітленню питань генезису капіталізму в Росії.

Дослідження історії селянських родин проливає світло на ряд соціальних аспектів російської дійсності XVI—XVIII ст.: зростання майнової нерівності на селі, посилення соціального розшарування, перехід селян в інші стани, процес формування буржуазії тощо²⁵.

На основі дослідження історії походження окремих заможних родин посадського і селянського походження М. Є. Носов висвітлив складний процес еволюції селянського господарства Подвін'я в XVI—XVII ст.²⁶, який характеризувався феодалізацією більшості «двінських бояр», що призводила до оселянювання, а також до перетворення останніх у промисловців та купців. Вже в середині XVI ст. внаслідок зростання майнового поділу в середовищі селянства зароджувалася передбуржуазія, яку представляли так звані «кращі люди» і «торговельні мужики».

Історикам, які займаються вивченням генеалогії селянських родин, доводиться стикатися з певними труднощами, головна з яких полягає у відсутності необхідних родоводів і фамільних архівів. Тому, щоб реконструювати, наприклад, склад сімей, дослідники аналізують приватні акти на земельні угоддя, писцеві і переписні книги тощо. Це значно розширює коло генеалогічних розвідок з історії селянства.

Останнім часом з'явився ряд публікацій, в яких висвітлюється творча діяльність дослідників у галузі генеалогії. Так, значним внеском у радянську історіографію стали праці, присвячені О. Т. Князеву²⁷, який одним з перших почав займатися питаннями походження російського дворянства; автору нарисів з князівської генеалогії та родовідних таблиць П. М. Строеву²⁸; польському дослідникові Ю. Вольфу²⁹, перу якого належать праці з історії російсько-литовських князівських родин; радянському вченому С. Б. Веселовському³⁰ — відомому спеціалісту з давньоруської генеалогії. Українські радянські до-

²² Пашуто В. Т. Образование Литовского государства.— М., 1959.— 531 с.; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— 472 с.; та ін.

²³ Введенский А. А. Торговый дом XVI—XVII веков.— Л., 1924.— 182 с.; Введенский А. А. Дом Строгановых в XVI—XVII веках.— М., 1962.— 307 с.

²⁴ Введенский А. А. Дом Строгановых в XVI—XVII веках.— С. 3.

²⁵ Бахрушин С. В. Торговые крестьяне в XVII в. // Научные труды.— М., 1954.— Т. II.— С. 118—133; Амосов А. А. Крестьянский архив XVI столетия // АЕ за 1973 г.— М., 1974.— С. 206—210; Воскобойникова Н. П. Род крестьян Шепоткинских // ВИД.— Л., 1983.— Вып. XV.— С. 128—144; та ін.

²⁶ Носов Н. Е. Опыт генеалогических изысканий по истории зарождения крестьянских торгово-промышленных капиталов в России («лучшие люди» и «торговые мужики» двинских актов XVI в.) // ВИД.— Л., 1968.— Вып. I.— С. 227—269.

²⁷ Каменский А. Б. К истории изучения генеалогии в России в XVIII веке // Источниковедческие исследования по истории феодальной России.— М., 1981.— С. 150—161.

²⁸ Андреева Т. В. Работы П. М. Строева по генеалогии // ВИД.— Л., 1983.— Вып. XV.— С. 148—155.

²⁹ Бычкова М. Е. Юзеф Вольф в Петербурге (Из истории генеалогических исследований в последней четверти XIX века) // История и историки, 1978.— М., 1981.— С. 252—262.

³⁰ Бычкова М. Е. Степан Борисович Веселовский — генеалог // История и генеалогия.— М., 1977.— С. 42—55.

слідники також зробили свій внесок в історіографію генеалогії, присвятивши свої праці дореволюційним історикам О. М. Лазаревському та В. Л. Модзалевському³¹, які свого часу займалися генеалогічними розробками.

Новий перспективний метод генеалогічних досліджень, який полягає в поєднанні писемних, археологічних, сфрагістичних та інших джерел, застосовує у своїх працях В. Л. Янін. Їх комплексний аналіз дав йому можливість, наприклад, всебічно висвітлити економічне, політичне й культурне життя Новгородської республіки³². Так, його монографія про феодалну вотчину є суто історико-генеалогічним дослідженням. В книзі вперше зіставлено дані писцевих книг кінця XV ст. з актовими матеріалами XII—XV ст., а також широко використано археологічний комплекс джерел з історії середньовічного Новгорода, у тому числі таке з них, як берестяні грамоти. Завдяки цьому В. Л. Яніну вдалося здійснити реконструкцію землевласницьких родоводів боярства, якому належали ключові позиції в політичному житті Новгорода та в його землеволодінні.

Про успішне використання генеалогічних матеріалів в дослідженнях з історії суспільно-політичного руху в Росії на початку XIX ст., насамперед періоду дворянської революційності, свідчать наукові праці акад. М. В. Нечкіної, присвячені декабристам³³.

Найважливіші розробки з генеалогії регулярно публікуються в академічних періодичних збірниках «Археографический ежегодник» та «Вспомогательные исторические дисциплины». Останні випуски «ВИД» свідчать, зокрема, про посилення уваги до цієї допоміжної історичної дисципліни.

Своєрідним підсумком досліджень проблем генеалогії став колективний збірник «История и генеалогия. С. Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогических исследований», який вийшов у 1977 р. Слід відзначити той факт, що об'єктом уваги авторів цілого ряду вміщених у ньому статей стали всі суспільні класи дореволюційної Росії в різні історичні періоди. Збірник починається статтями Л. В. Черепніна та М. Є. Бичкової про творчий шлях радянського генеалога, академіка С. Б. Веселовського. Л. В. Черепнін, зокрема, аналізує доробок вченого в галузі історичної географії й ономастики. М. Є. Бичкова розглядає його діяльність як генеалога, зазначаючи при цьому, що ще не всі праці С. Б. Веселовського опубліковані. А саме він відродив генеалогічні дослідження у радянській історичній науці. Йому належить, зокрема, й розробка методів генеалогічного аналізу таких масових джерел, як акти й синодики. Статті М. М. Громико, Л. Н. Семенової, А. Л. Хороскевич, Б. А. Воронцова-Вельямінова, О. О. Зиміна, В. Л. Яніна, які увійшли до цього збірника, присвячені дослідженню окремих аспектів генеалогії різних соціальних груп феодалної Росії — селян, ремісників, міщан, купецтва, дворян. В. М. Потін і В. Б. Кобрін розглядають зв'язки генеалогії з нумізматикою та антропомікією. Вони немов продовжують тему про місце генеалогії в системі допоміжних історичних дисциплін (свого часу С. Б. Веселовський вказав на тісний зв'язок генеалогії з історичною географією, топонімікою та ономастикою).

³¹ Сарбей В. Г. Историчні погляди О. М. Лазаревського.— К., 1961.— 192 с.; Коваленко А. Б. В. Л. Модзалевский как историк и источниковед: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1980.

³² Янін В. Л. Новгородские посадники.— М., 1962.— 387 с.; Янін В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв.: В 2-х т.— М., 1970.— Т. 1.— 326 с.; Т. 2.— 367 с.; Янін В. Л. Я послал тебе бересту.— М., 1975.— 236 с.; Янін В. Л. К вопросу о происхождении Морозовых // История и генеалогия.— С. 189—196; Янін В. Л. Новгородская феодальная вотчина: историко-генеалогическое исследование.— М., 1981.— 297 с.; та ін.

³³ Нечкина М. В. Грибоедов и декабристы.— М., 1951.— 597 с.; Нечкина М. В. Движение декабристов.— М., 1955.— Т. 1.— 483 с.; Т. 2.— 507 с.; Нечкина М. В. Следственное дело о А. С. Грибоедове.— М., 1982.— 102 с.; та ін.

У збірнику також підбито підсумок розробок з генеалогії у до-революційній Росії, висвітлено етапи становлення її як історичної дисципліни, а також шляхи і напрями дальшого розвитку (О. І. Аксьо-нов), розкрито деякі аспекти генеалогічних досліджень, здійснених у Польщі та Франції (О. М. Медушевська та Н. О. Соболева).

Незважаючи на те, що вчені Української РСР ще не створили спеціальних генеалогічних розробок з феодального періоду, однак слід відзначити, що окремі з них вже давно успішно застосовують родовідні дані, зокрема, про давньоруських князів, про польську шляхту, гетьманів, козацьку старшину як цінний допоміжний матеріал для висвітлення політичних, соціальних та економічних проблем розвитку тогочасного суспільства. Такий тісний зв'язок генеалогії з конкретно-історичними дослідженнями свідчить про велику ефективність процесу інтеграції різних наукових напрямів в історичній науці.

На необхідності генеалогічних знань у здійсненні цілеспрямованого пошуку історичних документів наголошує О. В. Петрова³⁴, яка не лише розробила деякі теоретичні прийоми його, а й дала огляд фондів генеалогів XIX—XX ст. Ці матеріали можуть послужити своєрідними довідниками для дослідників.

Дальший розвиток проблем вітчизняної генеалогії зумовив появу цілого ряду статей теоретичного характеру, в яких уточнюється предмет дослідження, визначаються її завдання стосовно різних історичних періодів, порушуються питання методики вивчення джерел, визна-чаються перспективи розвитку цієї дисципліни³⁵.

Відзначається розширення предмету дослідження цієї науки. Зокрема, автори нещодавно виданого учбового посібника із спеціальних історичних дисциплін включили до об'єкта дослідження генеалогії си-стему соціального етикету, пов'язану з еволюцією того чи іншого соці-ально-політичного ладу³⁶. На їхню думку, чини, звання, титули, знаки розрізнення тощо вказують на місце їх носія в суспільній ієрархії, на заслуги перед державою чи панівним класом. Таке розширення тема-тики генеалогічних досліджень заслуговує всілякого схвалення. Шо-правда, до сфери соціального етикету у посібнику необґрунтовано від-несено й нагородну систему, яка є предметом і об'єктом вивчення іншої спеціальної історичної дисципліни — фалеристики.

Генеалогічні розробки здійснюються й у галузі джерелознавства, зокрема, при висвітленні питань формування соціальної структури ра-дянського суспільства, при дослідженні історії класів. Вивчення родо-водів робітників, селян, представників інтелігенції, процесу їх складан-ня має посісти належне місце у проблематиці історії радянського су-спільства, оскільки «дозволяє, — за словами радянського дослідника О. І. Аксьонова, — судити про ступінь інтеграції і диференціації різних шарів соціалістичного суспільства, про характер цих процесів і можли-востей цілеспрямованого впливу на них»³⁷.

Зокрема, для більш повного дослідження процесів формування і розвитку робітничого класу, виявлення джерел його поповнення, з'ясу-

³⁴ Петрова О. В. Генеалогия и поиск документов личного происхождения XIX — начала XX века // Сов. архивы. — 1973. — № 2. — С. 33—38; Петрова О. В. О родословных справочниках с рукописными дополнениями и исправлениями генеалогов // АЕ за 1976 г. — М., 1977. — С. 217—220.

³⁵ Медушевская О. М. Историческая наука и генеалогия // Вопр. истории. — 1970. — № 2. — С. 187—188; Аксенов А. И. Генеалогия // Вопр. истории. — 1977. — № 10. — С. 206—212; Елпатьевский А. В. О документальных источниках современных историко-биографических и генеалогических исследований // АЕ за 1971 г. — М., 1972. — С. 73—77; Бычкова М. Е. Генеалогия в советской исторической литературе — С. 43—56; Бычкова М. Е. Некоторые задачи генеалогического исследования. — С. 3—22; Бычкова М. Е. Виды русских генеалогических источников (XV—XVIII в.) и методика их исследования // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. — М., 1983. — С. 187—194.

³⁶ Кобрин В. Б., Леонтьева Г. А., Шорин П. А. Вспомогательные исторические дисциплины. — М., 1984. — С. 194—207.

³⁷ Аксенов А. И. Генеалогия. — С. 211.

вання професійно-кваліфікаційної структури кадрів необхідно вивчати робітничі династії. У цьому аспекті вже мають місце певні позитивні зрушення. Так, здійснюється систематична робота по дослідженню історії промислових підприємств СРСР, яка була розпочата з ініціативи О. М. Горького ще на початку 30-х років. Видання фабрично-заводської серії в Українській РСР на сьогодні налічує сотні найменувань. В ряді праць цієї серії дістали висвітлення славні справи окремих робітничих династій республіки. З колективної монографії «Історія робочих Донбасса», наприклад, дізнаємося, скільки потомствених робітників було на підприємствах краю, які своєю багаторічною сумлінною працею завоювали авторитет і повагу виробничих колективів³⁸. Серед них — династія Коробових, відомих металургів Донбасу, один з представників якої — І. Г. Коробов — став досвідченим керівником виробництва, депутатом Верховної Ради СРСР і УРСР, кавалером трьох орденів Леніна.

Ще одним прикладом успішного використання такого генеалогічного матеріалу, як робітничі династії, для показу процесу формування робітничого класу може бути підготовлена колективом Інституту історії АН УРСР монографія «Історія заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна» (К., 1986). В ній автори показали, як постійно поповнювалися кадри підприємства новими поколіннями робітників, багато з яких представляли трудові династії. На зміну батькам приходили діти й онуки Белявцевих, Ульянових, Ушакових, Радченків, Мар'яненків (загальний трудовий стаж кожної з двох останніх династій перевищує 600 років)³⁹.

Ретельне вивчення генеалогії радянського селянства також має велике значення. Воно дає можливість вирішити ряд конкретно-історичних і соціологічних питань, зокрема, виявити причини формування професійної спадковості або порушення її.

В новій фундаментальній праці з історії класів і соціальних верств, яка готується колективом науковців Інституту історії АН УРСР, напевно, дістануть належну оцінку генеалогічні джерела про представників усіх соціальних верств трудящих.

Дослідження родоводів представників різних категорій трудівників відкривають перед істориками нові, широкі можливості, насамперед у вирішенні питань про їх типовість і представництво серед інших груп населення. Переосмислення цілей і завдань генеалогії сприяє розширенню використання її розробок не тільки в галузі історії, а й біології, медицини, права, географії тощо.

Введення до наукового обігу великої кількості нових видів джерел вимагає розробки нових методів генеалогічних досліджень. Слід відзначити, що генеалогічні джерела радянської епохи розробляються ще недостатньо. Ця проблематика привертає поки що найбільшу увагу авторів соціологічних праць.

Зокрема, радянські дослідники історії України недостатньо використовують генеалогічний матеріал як джерело для вивчення соціально-станової структури феодального суспільства. Генеалогічні дані відсутні також у працях, присвячених процесу формування пролетаріату, інших класів і соціальних груп. Недостатньо виявляються і використовуються в узагальнюючих працях з історії радянського суспільства матеріали генеалогії робітничих й селянських династій, родоводи радянських вчених, діячів культури, мистецтва, громадських та державних діячів. Адже саме тут відкриваються для істориків широкі перспективи комплексного дослідження динаміки складних соціальних явищ та процесів.

Наведений короткий огляд літератури свідчить про цілковите оформлення генеалогії як допоміжної історичної дисципліни, актуа-

³⁸ Історія робочих Донбасса: В 2-х т. — Київ, 1981. — Т. 1. — 326 с.; Т. 2. — 431 с.

³⁹ Історія заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна. — Київ, 1986. — С. 378.

лізацію її проблематики, що відкриває широкі можливості для застосування її спеціалістами різних галузей знань.

Перед радянськими генеалогами стоять важливі й відповідальні завдання. Історики відчують потребу в узагальнюючій праці з генеалогії, в якій би дістали належне висвітлення теоретичні питання цієї дисципліни, було б показано методологічні принципи і методику генеалогічних досліджень, зокрема, комплекс існуючих для цього прийомів аналізу і використання різних за своїм характером джерел, а також сформульовано принципи складання генеалогічних таблиць та інших способів фіксації необхідних даних.

* * *

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР ПІДГОТОВКИ МЕХАНІЗАТОРСЬКИХ КАДРІВ ДЛЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1946—1950 рр.)

В. І. ГЕРАСИМЕНКО (Одеса), О. П. КРАСНИКОВ (Бєлгород)

Комуністична партія завжди приділяла і приділяє неослабну увагу розвитку сільського господарства. Його перебудова на соціалістичні рейки була найбільш складним завданням революції після завоювання політичної влади робітничим класом. «Це — важка справа, — підкреслював В. І. Ленін, — але необхідно перейти до спільного обробітку у великих зразкових господарствах»¹. Для розв'язання цього всесвітньо-історичного завдання потребувалися роки напруженої організаторської роботи партії.

Вирішальною умовою розвитку великого соціалістичного господарства В. І. Ленін вважав машинну техніку. Тому першорядним у цьому плані було забезпечення соціалістичного сільського господарства тракторами. «Якби ми могли дати завтра 100 тисяч першокласних тракторів, забезпечити їх бензином, забезпечити їх машиністами (ви прекрасно знаєте, що поки що це — фантазія), — говорив Володимир Ілліч у доповіді на VIII з'їзді РКП(б), — то середній селянин сказав би: «Я за комунію» (тобто за комунізм)»². В. І. Ленін був ініціатором декрету «Про сільськогосподарське машинобудування» від 1 квітня 1921 р., яким було покладено початок розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. В наступні роки воно розвивалося високими темпами. І нині без сучасної сільськогосподарської техніки неможливо виконати завдання, накреслені Продовольчою програмою СРСР і XXVII з'їздом КПРС, — «наситити колгоспи і радгоспи високопродуктивною технікою, здатною швидше і краще проводити всі польові роботи»³. В свою чергу це вимагає кваліфікованих спеціалістів масових професій: трактористів, комбайнерів, шоферів, бригадирів тракторних бригад, механіків МТС. Підготовка механізаторських кадрів стала невід'ємною турботою Комуністичної партії.

Ця проблема вже давно висвітлена в історико-партійній літературі⁴. Зокрема, значну увагу дослідники приділили підготовці

¹ Ленін В. І. Промова в аграрному питанні 22 травня (4 червня) 1917 р.: I Всеросійський з'їзд селянських депутатів 4—28 травня (17 травня—10 червня) 1917 р. // Повне збір. творів. — Т. 32. — С. 183.

² Ленін В. І. Доповідь про роботу на селі 23 березня: VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. // Там же. — Т. 38. — С. 198.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 36.

⁴ Історія селянства Української РСР. — К., 1967. — Т. 2. — 534 с.; Арутюнян Ю. В. Механізатори сільського господарства СРСР, 1929—1957 гг. — М., 1960. — 341 с.; Лысенко Н. А. Роль Коммунистической партии в решении проблемы сельскохозяй-

і розстановці сільськогосподарських кадрів, ролі Комуністичної партії в справі поліпшення їх якісного складу. Однак партійне керівництво підготовкою механізаторів у 1946—1950 рр. на Україні ще висвітлено недостатньо. В даному повідомленні зроблено спробу на основі нових архівних матеріалів показати організаторську роботу ЦК КП(б)У, місцевих партійних органів і первинних парторганізацій по підготовці механізаторських кадрів.

Після здобуття перемоги у Великій Вітчизняній війні перед радянським народом постали відповідальні завдання по відродженню сільського господарства. Збитки, завдані фашистськими загарбниками МТС країни, обчислювалися в 1 млрд. 174 млн. крб. Машинно-тракторний парк порівняно з довоєнним рівнем зменшився втричі. Так, у 1946 р. тракторів в 15-кратному обчисленні налічувалося 42%, комбайнів — 56%, молотарок — 53% довоєнного рівня⁵.

Основні зусилля партії були спрямовані на відбудову машинно-тракторних станцій. Держплан УРСР розробив проект п'ятирічного плану розвитку народного господарства республіки, який у серпні 1946 р. був схвалений Політбюро ЦК КП(б)У і затверджений VIII сесією Верховної Ради УРСР як закон. На відбудову і розвиток машинно-тракторних станцій нашої країни було асигновано 8,8 млрд. крб.⁶

Під керівництвом ЦК КП(б)У, з допомогою російського та інших братніх народів СРСР трудівники сільського господарства України ще в ході війни відбудовували колгоспи, радгоспи, машинно-тракторні станції. Так, на початок весни 1945 р. в республіці вже працювали 1223 МТС (напередодні Великої Вітчизняної війни їх налічувалося 1227)⁷. Ще на початку 1943 р. було організовано підготовку механізаторських кадрів. Так, у Запорізькій області в 1944—1945 рр. в школах механізації і на курсах було підготовлено 4390 трактористів, 365 комбайнерів, 445 помічників комбайнерів, 185 бригадирів тракторних бригад, 365 робітників-ремонтників і механіків⁸.

Успішне виконання завдань четвертої п'ятирічки вимагало значного прискорення підготовки механізаторських кадрів. Проте в цій справі виникли труднощі. Механізатори, що навчалися в роки війни, не мали ґрунтовних теоретичних знань в той час, як збільшення і удосконалення тракторного парку потребувало підвищення їх майстерності і кваліфікації. Зменшилася кількість жінок, що працювали на машинно-тракторних станціях. Цей процес був характерним для всієї країни. Так, у Полтавській області в 1945 р. жінки серед трактористів становили близько 25%, в 1946 р. — 16%, а в 1947 р. — менше 10%⁹. Були й інші труднощі — не вистачало приміщень, слабкою була матеріально-технічна база, незадовільними матеріально-побутові умови слухачів курсів і шкіл по підготовці механізаторських кадрів, низькою кваліфікація викладацького складу в них.

Вирішальне значення в подоланні труднощів у сільському господарстві, в тому числі й у підготовці механізаторських кадрів, відіграв лютневий (1947 р.) Пленум ЦК ВКП(б), на якому було поставлено завдання якнайшвидшої відбудови сільськогосподарського виробництва. В центрі уваги Пленуму перебували питання зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства і забезпечення його кваліфікованими кадрами. ЦК ВКП(б) зобов'язав Міністерство сільського гос-

ственних кадрів (1951—1958 гг.).— Кіев, 1968.— 206 с.; Волков И. М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы.— М., 1972.— 293 с.; Советская деревня в первые послевоенные годы.— М., 1978.— 511 с.; та ін.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 17, спр. 93, арк. 9.

⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти т.— М., 1968.— Т. 3.— С. 274.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України: Вид. 4-е, доп.— К., 1977.— С. 538; Історія Української РСР: У 8-ми т. 10-ти кн.— К., 1977.— Т. 6.— С. 465.

⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 210, арк. 1 (далі — ПА ІІП).

⁹ Держ. арх. Полт. обл., ф. 3400, оп. 2, спр. 157, арк. 28.

подарства СРСР, партійні й радянські органи організувати широку підготовку і перепідготовку кадрів для сільського господарства з тим, щоб у найкоротший строк ліквідувати нестачу досвідчених кадрів для МТС, колгоспів і радгоспів. При цьому наголошувалося, що використовувати кадри необхідно за призначенням у відповідності з набутою тим чи іншим працівником спеціальністю¹⁰. Міністерствам сільського господарства і вищої освіти було доручено відновити довоєнні строки навчання в школах механізації, створити додатково 25 технікумів механізації сільського господарства, поліпшити перепідготовку директорів і механіків МТС на річних курсах при сільськогосподарських інститутах¹¹.

Ще до лютого (1947 р.) Пленуму партійні і радянські органи України провели значну роботу. В 1946 р. в республіці було створено 39 шкіл механізації: по 3 — в Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській і Чернігівській областях; по 2 — в Київській, Вінницькій, Кіровоградській, Одеській, Миколаївській, Сталінській та Сумській, в решті областей — по одній, в тому числі в кожній із західних¹².

Враховуючи важливість посилення навчально-матеріальної бази шкіл механізації сільського господарства, партія вказала на необхідність виділення їм додаткових коштів. Так, у 1946 р. на їх відбудову було виділено 1 млн. 300 тис. крб.¹³ Ремонт корпусів і приміщень набирав темпи, а заняття не переривалися ні на один день. Комуністи очолили цю важливу ділянку роботи. Так, партійна організація Рокитнянської школи на Харківщині звернулася до викладачів і учнів з закликом підтримати почин житомирців і своїми власними силами під час неділеньків відремонтувати приміщення й заготувати паливо на зиму¹⁴. Комуністи Зозівської школи на Вінниччині організували відбудову електростанції, яка потім обслуговувала також село й середню школу¹⁵. Чимало було зроблено парторганізацією Овруцької школи механізації по обладнанню учбових кабінетів¹⁶. Чимало зробили в цьому напрямі колективи Прилуцької на Чернігівщині, Бобринецької на Кіровоградщині, Архангельської на Херсонщині та інших шкіл механізації¹⁷. Трудовий ентузіазм учнів і викладачів шкіл механізації республіки дав можливість відбудувати приміщення, забезпечити їх паливом, поліпшити умови навчання. Успішне функціонування шкіл було неможливим без забезпечення їх сільськогосподарською технікою. На початок 1946 р. в школах механізації УРСР налічувалося лише 127 тракторів і 93 автомашини, але 60% з них були малопродатними для виробничого навчання¹⁸. В зв'язку із скороченням Збройних Сил Радянського Союзу військовими частинами було передано для потреб шкіл механізації 102 автомашини¹⁹. За вказівкою обласних комітетів КП(б)У їм була виділена нова техніка з фондів МТС. Ці заходи дали можливість значно зміцнити матеріально-технічну базу для підготовки механізаторських кадрів. У 1949 р. в школах уже налічувалося 318 тракторів, 184 комбайни, 164 автомашини²⁰.

Необхідно було також вирішити питання про збереження навчальної сільськогосподарської техніки. В 1949 р. 21 школа не мала

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.—Т. 6.—С. 214.

¹¹ Там же.—С. 245.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 75, арк. 1.

¹³ Там же, арк. 11.

¹⁴ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2690, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

¹⁵ Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 2034, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

¹⁶ Парт. арх. Житомир. обкому Компартії України, ф. 1170, оп. 1, спр. 4, арк. 12.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 105-а, арк. 129; спр. 199, арк. 83; спр. 200, арк. 129.

¹⁸ Там же, спр. 57, арк. 13.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, спр. 105, арк. 3.

гар. жив, а в 25 школах не було навіть наметів для збереження техніки. ЦК партії вказав на недопустимість такого становища. Колективи шкіл механізації під керівництвом партійних організацій мобілізували свої зусилля на будівництво приміщень для збереження сільськогосподарської техніки. На кінець п'ятирічки в республіці цю проблему в основному було вирішено.

У 1947—1948 рр. багато шкіл механізації не мали учбових майстерень і необхідного навчального обладнання. Наприклад, у Мринській та Дігтярівській школах на Чернігівщині не було жодного верстата²¹. Це, безумовно, негативно позначалося на якісних показниках виробничого навчання. Завдяки втручанню партійних комітетів школам механізації було подано матеріальну допомогу. Так, у 1948 р. вони одержали 42 верстати і загальна кількість останніх в учбових майстернях зросла до 202 одиниць²². В 1949 р. школам було передано ще 64 верстати. На ремонт і обладнання учбових приміщень в 1949 р. було виділено 1 млн. 40 тис. крб.²³ Всі ці заходи сприяли тому, що до кінця 1949 р. пропускна можливість учбових приміщень збільшилася на 2060 чол. порівняно з 1946 р.²⁴ В цілому ж школи ще не досягли високого (в кількісному відношенні) рівня підготовки механізаторів. Так, можливість підготувати за рік до 150 чол. мали 12 шкіл, від 150 до 250 — 20, від 250 до 300 — 8, а більше 300 — лише 2 школи (Глухівська і Мринська)²⁵.

Велику роль у підготовці механізаторських кадрів, особливо трактористів, в 1946—1950 рр. відіграли курси, що створювалися при машинно-тракторних станціях одразу ж після відновлення роботи останніх. На початок 1948 р. курси функціонували практично при кожній МТС. Те, що навчання відбувалося безпосередньо в МТС, дало свої позитивні результати. По-перше, курсанти не відривалися від виробництва і мали можливість глибше оволодівати технікою, по-друге, полегшувався добір викладацьких кадрів, оскільки підготовку трактористів здійснювали інженери і механіки своєї ж МТС. Однак система навчання при машинно-тракторних станціях мала і недоліки. Нерідко директори МТС призначали викладачами недостатньо кваліфікованих спеціалістів²⁶. Слабкою була і учбова база таких курсів.

Питання підготовки механізаторів на курсах МТС перебували в полі зору обласних і районних комітетів партії, які подавали їм своєчасну допомогу. Так, виконуючи постанову ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1949 р.²⁷ «Про хиби в роботі машинно-тракторних станцій УРСР і заходи поліпшення їх роботи в 1949 році», Полтавський обком КП(б)У вирішив виділити кошти для матеріально-технічного оснащення відстаючих машинно-тракторних станцій області. Лазірківській МТС, зокрема, було виділено 100 тис., Яготинській — 300 тис. карбованців²⁸.

Питання про серйозні недоліки, що мали місце в організації курсів механізаторів, і шляхи їх подолання розглядалися на засіданні бюро Харківського обкому партії в січні 1950 р. Районним партійним комітетам було вказано на недостатній контроль за створенням відповідних умов для навчання на курсах, зокрема, за обладнанням учбових приміщень і підтриманням у них відповідної температури²⁹. Це ж питання розглядалося на бюро Вінницького обкому партії. Серйозні недоліки

²¹ Колгоспник України.— 1947.— 9 груд.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 105, арк. 4.

²³ Там же, арк. 3.

²⁴ Там же, арк. 1.

²⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 7486, оп. 18, спр. 324, арк. 17.

²⁶ Лысенко Н. А. Указ. соч.— С. 67.

²⁷ Див.: Правда Украины.— 1949.— 7 янв.

²⁸ Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 996, арк. 99—102.

²⁹ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 32, спр. 17, арк. 27.

було виявлено в організації курсів при Іллінецькій МТС. На початку лютого 1950 р. відбулося засідання бюро Іллінецького райкому КП(б)У, яке розробило конкретні заходи щодо їх ліквідації³⁰. Через деякий час парторганізації МТС з допомогою райкому партії забезпечили курси відповідними приміщеннями, учбовою літературою і паливом³¹.

Комуністична партія завжди приділяла величезну увагу вихованню педагогічних кадрів. «В усякій школі найважливіше — ідейно-політичний напрям лекцій,— вказував у свій час В. І. Ленін.— Чим визначається цей напрям? Цілком і виключно *складом лекторів*»³². Це ленінське положення повністю стосується і педагогічних кадрів шкіл та курсів, які повинні готувати висококваліфікованих механізаторів для сільського господарства. Боротьба за систематичне поліпшення їх складу була однією з найважливіших ланок у діяльності партійних органів.

У перші післявоєнні роки в школах механізації і на курсах при МТС не вистачало достатньої кількості кваліфікованих викладачів. Партійні і радянські органи на місцях виявляли спеціалістів сільськогосподарства, які не працювали за фахом, і направляли їх у сільськогосподарське виробництво, зокрема в МТС. Так, тільки на 20 заводах Харкова було виявлено 147 інженерів, які закінчили інститути механізації і електрифікації сільського господарства. А в 63 МТС Харківської області при цьому було лише 3 механіки з вищою освітою³³. Сільськогосподарський відділ Харківського обкому КП(б)У розробив відповідні заходи для виправлення становища. Викладацькі кадри шкіл механізації і курсів при МТС поповнювалися також за рахунок випускників вузів і технікумів механізації сільського господарства. Так, у 1948 р. в республіці було підготовлено 1118 спеціалістів у вузах та 7967 — у технікумах³⁴.

Завдяки піклуванню партії і уряду про поліпшення викладацького складу шкіл механізації і курсів механізаторів наприкінці п'ятирічки в основному всі вони були укомплектовані кваліфікованими кадрами. Однак розвиток сільського господарства країни ставив на чергу дня нові проблеми, зокрема, забезпечення відповідного контингенту учнів у школах механізації і на курсах механізаторів. Обласні і районні комітети партії систематично займалися цими питаннями. Так, на початку 1947 р. бюро Одеського обкому КП(б)У затвердило річний план підготовки механізаторів і вказало на необхідність запровадження систематичного контролю за ходом набору до шкіл та на курси. Для поліпшення цієї справи обласний комітет зобов'язав райкоми партії організувати районні комісії, до складу яких повинні були ввійти представники районних партійних комітетів, сільськогосподарських органів та дирекцій МТС³⁵. Подібні комісії були створені також і в інших областях республіки³⁶.

Щоб успішно і своєчасно підготуватися до весняних польових робіт, набір учнів у школи механізації необхідно було закінчувати до листопада, а на курси — до грудня. Як правило, завідували курсами заступники директорів МТС по політичній частині. На них і лягала основна відповідальність за проведення набору. Партійні працівники, викладачі шкіл і курсів проводили велику роз'яснювальну роботу серед трудівників села з метою виконання плану набору на курси і в школи механізації. Як правило, до них приймали передових колгоспників віком від 16 і більше років з освітою 7 класів, але насамперед тих з них, які були знайомі з сільськогосподарською технікою. Лише в окремих

³⁰ Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 52, оп. 2, спр. 142, арк. 104, 105.

³¹ Там же, ф. 136, оп. 31, спр. 602, арк. 19.

³² Ленін В. І. Учням капрійської школи //Повне збір. творів.— Т. 47.— С. 189.

³³ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 32, спр. 79, арк. 138.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 4087, арк. 115.

³⁵ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 11, оп. 12, спр. 95, арк. 47.

³⁶ Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 52, оп. 2, спр. 146, арк. 11.

випадках приймалися особи з початковою освітою. Пільгами при вступі на курси користувалися учасники Великої Вітчизняної війни. Списки майбутніх учнів обов'язково затверджувалися районними комітетами партії.

Певну роль у поліпшенні організації набору в школи і на курси відіграли районні газети, які висвітлювали на своїх сторінках конкретні завдання підготовки кваліфікованих механізаторських кадрів.

Значну агітаційну роботу серед сільської молоді розгорнув Ленінський комсомол. В 1948 р. ЦК ВЛКСМ звернувся до комсомольців із закликом опановувати найскладніші механізаторські спеціальності — механіків, бригадирів тракторних бригад тощо. Цей заклик був підтриманий молоддю України. Під керівництвом Комуністичної партії комсомол республіки взяв активну участь у комплектуванні слухачів курсів та шкіл. Навесні 1948 р. райкоми і обкоми комсомолу направили в школи механізації 720 кращих своїх представників³⁷.

Для успішної організації навчального процесу школи і курси необхідно було забезпечити науковою та художньою літературою. В 1948 р. при кожній школі механізації працювали бібліотеки. Тільки протягом 1947 р. вони одержали 16 518 примірників книг, а в 1949 р. їх кількість зросла до 39 397³⁸. В 1948 р. всі школи механізації були забезпечені учбовими програмами, яких не вистачало в попередні роки.

Партійні організації республіки приділяли значну увагу поліпшенню матеріально-побутових умов учнів шкіл механізації, зокрема забезпеченню їх гуртожитками. У 1949 р. їх мали тільки 12 шкіл, де могли проживати лише 3060 учнів. Близько 7 тис. учнів знімали кутки³⁹. На курсах при МТС гуртожитки практично були відсутні. Все це відбивалося на політико-виховній роботі серед учнів, що в свою чергу вело до значного їх відсіву. Радянські і партійні органи на місцях вжили ряд заходів для надання додаткових приміщень під гуртожитки для шкіл і курсів, в результаті чого до початку 1951 р. фонд гуртожитків збільшився в півтора раза порівняно з 1949 р.⁴⁰

Важливою справою було забезпечення учнів продуктами харчування. Велику справу у цьому відіграли підсобні господарства. В 1946 р. школам механізації було виділено для їх створення 565 га землі. 16 шкіл одержали в тимчасове користування 761 га колгоспної землі. В тяжких умовах 1946 р. школам було виділено 130 коней, 111 корів, 70 свиней і 86 овець⁴¹. В 1949 р. підсобні господарства мали вже 39 шкіл, які обробляли 1665 га землі, в тому числі орної — 1243, садів — 2405, луків — 345 гектарів⁴².

Партійні організації вишукували й інші шляхи забезпечення учнів продуктами харчування. Так, у 1947 р. учні шкіл подали допомогу колгоспникам в збиранні врожаю на площі 7 тис. га, вивезли автотранспортом 1710 т зерна, 279 т буряків, зорали 1203 га землі⁴³. Колгоспи в свою чергу виділили школам і курсам продукти харчування для їдалень. Найбільш успішно було налагоджено роботу з підшефними колгоспами в Молочанській та Акимівській школах на Запоріжжі та Рокитнянській на Харківщині⁴⁴.

На грудневому (1949 р.) Пленумі ЦК КП(б)У було поставлено завдання підняти підготовку механізаторських кадрів на якісно новий рівень⁴⁵. В 1950 р. було прийнято рішення про додаткове відкриття ще 42 шкіл: у Київській і Вінницькій областях — по 4, Полтавській — 3,

³⁷ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 4779, арк. 5.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 75, арк. 8.

³⁹ Там же, спр. 184, арк. 61.

⁴⁰ Там же, спр. 105, арк. 1; спр. 327, арк. 203.

⁴¹ Там же, спр. 57, арк. 15.

⁴² Там же, спр. 311, арк. 42.

⁴³ Там же, спр. 75, арк. 10.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Правда України. — 1949. — 25 дек.

у Харківській, Житомирській, Сумській — по 2 й ін. Уже до грудня 1950 р. було створено бази для організації 14 шкіл механізації⁴⁶.

Створення постійно діючих навчальних закладів — шкіл дало можливість здійснити реорганізацію всієї системи підготовки механізаторських кадрів в роки п'ятої п'ятирічки і закласти фундамент сучасної системи підготовки індустріальних кадрів для сільськогосподарського виробництва, яка дала можливість здійснювати індустріалізацію сільськогосподарської праці. В новій редакції Програми КПРС, прийнятій XXVII з'їздом партії, зазначається, що «у ході послідовного здійснення аграрної політики партії відбуваються перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, стирання істотних соціальних, культурно-побутових відмінностей між містом і селом; спосіб життя і характер праці селянства стають усе більш схожими з способом життя і характером праці робітничого класу»⁴⁷.

Таким чином, за роки четвертої п'ятирічки партійні організації, господарські органи республіки під керівництвом ЦК КПРС створили відповідну матеріально-технічну базу, провели широку організаційну роботу по підготовці механізаторських кадрів. У результаті в 1946—1950 рр. в школах механізації та на курсах при МТС було підготовлено відповідно 65 352 та 282 765 механізаторів⁴⁸. Загальна кількість механізаторських кадрів на селі зростає з 77 тис. у 1946 р.⁴⁹ до 242 тис. в 1951 р.⁵⁰. Це дало можливість на вищий рівень підняти сільськогосподарське виробництво в республіці.

На сучасному етапі Комуністична партія ставить завдання завершити переведення сільського господарства на індустріальну основу, повсюдно впроваджувати наукові системи ведення господарства, інтенсивні технології, поліпшити використання і підвищити родючість землі, добитися значного зростання урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. «Неодмінна умова соціально-економічного прогресу — дальше зміцнення і підвищення ефективності агропромислового комплексу, повне задоволення потреб країни в його продукції»⁵¹, — підкреслено в новій редакції Програми КПРС. Успішне вирішення цих завдань, як і в післявоєнні роки, багато в чому залежить від культурно-освітнього і технічного рівня механізаторських кадрів.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 489, арк. 206.

⁴⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 184.

⁴⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 2183, арк. 39.

⁴⁹ Народне господарство УРСР. — К., 1957. — С. 385.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 489, арк. 205.

⁵¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 172.

ВИНИКНЕННЯ ЛЕГЕНДИ ПРО АПОСТОЛА АНДРІЯ

М. М. КОРИННИЙ (Київ)

Достовірним свідченням історичних джерел про появу і поширення християнства в Східній Європі передувала церковна легенда про подорож апостола Андрія у I ст. н. е. в Подніпров'я та Словенську (Новгородську) землю, вміщена в пам'ятці давньоруського літописання XI ст. — «Повісті временних літ». В ній, зокрема, розповідається про те, що «Ондрей учаю в Синопии и пришедшу ему в Корсунь, уведе яко с Корсуня близ устья Днепрское и въсхоте поити в Рим, и прииде в вустье Днепрское, и оттоле поиде по Днепру горе. И по приключаю приде и ста под горами на березе. И заутра вставъ и рече к сущим с ним учеником: «Видите ли горы сны? — яко на сих горах восняет благодать божья; имать град велик быти и церковь многи бог воздвиг-

нути имать». И вшедь на горы сня, благослови я, и постави крест, и помолвися богу, и сълез с горы сея, иде же послеже бысть Киев, и поиде по Днепру горе»¹. Далі, продовжував літописець, Андрій пішов у землю новгородських словенів, відвідав варягів, Рим і завершив свою подорож у Сінопі².

Спираючись на це свідчення, представники церковної історіографії традиційно пов'язували проникнення християнства у Східну Європу, зокрема в «Руську землю», з ім'ям вищезгаданого апостола³. При цьому, як неодноразово вказувалося в науковій літературі⁴, дореволюційні і сучасні православні богослови замовчують не лише псевдоісторичність постаті апостола, а й фантастичний характер його діяльності, ігнорують думки тих представників церкви, які вважають нереальною проповідницьку діяльність вищезгаданого «святого» серед народів, що проживали на північ від Чорного моря⁵.

Дослідники давньоруської церковної легенди вже давно звернули увагу на незвичний маршрут подорожі апостола з Сінопа до Рима: через скіфські землі далеким окружним шляхом, мінаючи Візантію, Андрій прямував до Корсуня, далі побував на київських горах, відвідав новгородських слов'ян, а також варягів і лише тоді рушив до Рима, звідки повернувся до Сінопа⁶. Про подібні маршрути апостольських подорожей до Рима немає жодної згадки у найповніших зібраннях джерел з стародавньої і середньовічної церковної історії Ж. Міня та Р.-Я. Ліпсіуса⁷, що свідчило про вигадку легенди давньоруським літописцем. До того ж останній відкрито ігнорував візантійську традицію, згідно з якою Андрій потрапив у Скіфію через Візантію, де рукоположив на єпископство свого учня Євстахія⁸. З IX ст. апостол вважався першохрестителем і покровителем (патроном) Візантії, про що на Русі мали знати.

Який же сенс був у занесенні «нісенітної історії» про Андрія Першозваного до державного літописного зведення?

Відповідаючи на це запитання, дослідники розділилися на кілька груп. Одні з них вбачали у цій інтерполяції провізантійську, другі — прокиївську, треті — проримську, четверті — антиновгородську, п'яті — антивізантійську тенденції і т. п.*. У той же час Л. Мюллер висловив думку про те, що дана давньоруська легенда не відповідає жодним ідеологічним тенденціям, які їй приписують⁹. Він вважав, що легенда про Андрія є витвором літописця, який прагнув знайти зв'язок між появою християнства на Русі і апостольським походженням церкви¹⁰.

¹ Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. I.— С. 12.

² Там же.

³ Макарий. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира.— СПб., 1846.— С. 9—45; Чубатий Микола. История христианства на Руси—Украине.— Рим; Нью-Йорк, 1965.— Т. I.— С. 67; Шабатини П. Н. Святой апостол Андрей Первозванный — проповедник истины Христовой на Руси // Журнал Московской патриархии.— 1962.— № 12.— С. 60—65.

⁴ Корзун М. С. Критика богословской концепции проникновения христианства на Русь // Вопросы истории древнего мира и средних веков.— Минск, 1977.— С. 38—45; Гордищенко Н. С. «Крещение Руси»: факты против легенд и мифов.— Л., 1984.— С. 56—59.

⁵ Платон. Краткая российская церковная история.— М., 1829.— С. 10; Флаверст. История русской церкви.— М., 1888.— Т. I.— С. 17—18; Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. I.— Ч. I.— С. 22—28.

⁶ Малышевский И. И. Сказание о посещении Русской страны апостолом Андреем // Труды Киевской духовной академии.— 1888.— № 6.— С. 318—322.

⁷ Migne J. P. Patrologiae cursus completus, seria graeca.— Paris, 1857.— Т. 2.— Р. 1187—1303; Die Apokryphen Apostelgeschichten: Die Acten des Andreas.— Braunschweig, 1883.— S. 543—622.

⁸ Малышевский И. И. Указ. соч.— С. 310—311.

* Критичний аналіз їх поглядів див. у праці Л. Мюллера: Древнерусское сказание о хождении апостола Андрея в Киев и Новгород // Летописи и хроники. 1973.— М., 1974.— С. 49—63.

⁹ Там же.— С. 54.

¹⁰ Там же.— С. 63.

Незважаючи на оригінальність висунутої Л. Мюллером гіпотези про причини появи у «Повісті временних літ» легенди про Андрія, його аргументація не в усьому є переконливою. Звернемося до тодішньої церковно-політичної ситуації в християнському світі, зокрема на Русі, ідеологічної боротьби, що точилася в Давньоруській державі у XI ст. Загострення протиставлення між візантійською та римською церквами за вплив на східнослов'янські землі, боротьба молодшої руської церкви за свою незалежність — ці та інші фактори не могли не вплинути на літописну традицію, на зміст церковних легенд і переказів¹¹.

Як нам здається, Л. Мюллер розглядав появу легенди про апостола Андрія у недостатньому зв'язку з іншими подібними легендами, які побутували в XI ст. на території Південної Русі і навіть заносилися до київських літописних зведень: насамперед Корсунською, легендами, пов'язаними з Климентом Римським, якого богослови вважали учнем Петра і четвертим (після Петра, Ліна і Анеклета) єпископом велетрійським¹². Протягом тривалого часу цей популярний культ папи-страдника, замученого нібито в каменоломнях Херсонеса Таврійського, служив спільним інтересам римської та константинопольської церков, був «прапором місіонерів», які проповідували християнство на околицях греко-римського світу — в Моравії, Паннонії, Болгарії, на Русі тощо¹³. Однак після церковного розколу 1054 р. культ цього святого* на Русі значно обмежується, що зумовлювалося певною переорієнтацією правлячих кіл Давньоруської держави і церкви. На роль покровителя — апостола Руської землі у другій половині XI ст. висувається постать Андрія Першозваного.

Тому не вважаємо повністю доведеною думку Л. Мюллера про те, що легенда про Андрія є витвором давньоруського літописця, щоб показати зв'язок церкви з апостолами.

Нам здається досить обгрунтованою думка А. Погодіна про те, що літописна розповідь про відвідання київської і новгородської земель апостолом Андрієм знадобилася церковним і державним діячам Давньої Русі для відстоювання незалежності молодшої руської церкви¹⁴. Адже в 60—70-х роках XI ст. посилилися позиції візантійської православної церкви в південноруських землях (створення Чернігівської та Переяславської титулярних митрополій), засилля в церковній ієрархії грецького духовенства, «стягання» (полеміка) з латинянами київського митрополита грека Георгія та його співвітчизника переяславського митрополита Леонтія, що намагалися загострити стосунки між руською і латинською церквами; спроби останньої перешкодити канонізації руських святих Бориса і Гліба в 1072 р. і таким чином підірвати тенденцію до незалежності руської церкви¹⁵. Разом з тим святкування на Русі

¹¹ Кузьмин А. Г. Древнерусские исторические традиции и идейные течения XI века // Вопросы истории (далі — ВИ). — 1971. — № 10. — С. 55—76.

¹² Приселков А. Климент Римский и его послание. — СПб., 1887. — 113 с.; Православная богословская энциклопедия. — СПб., 1910. — Т. 11. — С. 64—103.

¹³ Бегунов Ю. К. Русское Слово о чуде Климента Римского и кирилло-мефодиевская традиция. // Slavia. — Praha, 1974. — Ročník 43. — Sešit 1. — S. 24—46.

* Як відомо, культ цього святого був надзвичайно популярний на Русі в X — першій половині XI ст. У Києві були останки св. Климента, які разом з іншими трофеями привіз з Корсуня у 988 р. Володимир Святославович. Голова Климента, а також тіло його учня Фіва зберігались у спеціальній раці в західному притворі Десятинної церкви. У 1048 р. (за свідченням французьких джерел) Ярослав Мудрий показував їх послам французького короля Генріха I, які приїхали сватами до його дочки Ганни, і розповідав історію їх перенесення з Херсонеса в Київ. Щороку 30 січня в Києві відзначався день пам'яті Климента Римського (Франко Іван. Святий Климент у Корсуні // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1981. — Т. 34. — С. 283—308; Бегунов Ю. К. Указ. соч. — С. 30).

¹⁴ Погодин А. Повесть о хождении апостола Андрея в Русь. — Byzantinoslavica; Praha, 1937/38. — Т. 7. — С. 128—147.

¹⁵ Кузьмин А. Г. Указ. соч. — С. 74 та ін.; Поппе А. В. Русские митрополиты Константинопольской патриархии в XI ст. // Византийский временник. — 1968. — Т. 28. — С. 97—108.

пам'яті одного з найпопулярніших християнських святих Миколая Чудотворця (Мирлікійського), послання антипапи Климента III (1088—1089 pp.) з пропозицією про возз'єднання римської та руської церков¹⁶ свідчили про те, що латинська церква не збиралася поступатись своїми позиціями на Русі. В умовах неприхованої ідеологічної експансії Рима і Константинополя на східнослов'янські землі цілком природним було прагнення руської церковної організації (в особі слов'янського духовенства, підтримуваного народними масами) до незалежності. Про це прагнення знали освічені люди в сусідніх з Руссю державах. Так, у посланні Бернару Клеровському (XII ст.) краківський єпископ Матвій зазначав, що «не бажає вищезгаданий народ (руси.— М. К.) ні з грецькою, ні з латинською церквою бути однаковим, але відмінним від тієї й іншої...»¹⁷. Тому у розглядуванні легенди знайшло яскравий вияв як антивізантійське, так і антиримське звучання: обминаючи Візантію, Першозваний пішов «на Русь» і лише потім відвідав римлян. Легенда про Андрія й надалі використовувалася правлячими колами Русі насамперед для проведення незалежного курсу в церковному питанні. Зокрема, коли папський легат Антоніо Поссевіно пропонував Івану Грозному укласти союз з папою римським, російський цар категорично відмовився це зробити, посиляючись на те, що Русь прийняла апостольську віру одначасно з Італією¹⁸.

Відносно часу виникнення давньоруської легенди про апостола Андрія в літературі є найрізноманітніші припущення, однак дослідники були однастайними в тому, що вона створена під значним впливом візантійської традиції.

З новозавітних та патристичних* джерел відомо (Іоан. I, 41), що апостол Андрій певний час навчався в Іоанна Хрестителя (можливо, в Кумранському монастирі¹⁹) і одним з перших був запрошений Ісусом проповідувати нове вчення серед нехристиян (звідки й походило його прізвисько Першозваний). Найдавніший переказ про апостола Андрія, запозичений римським церковним істориком Євсевієм Кесарійським в Орігена — відомого християнського теолога і філософа олександрійської школи — й занесений в його «Церковну історію», свідчив про те, що як «апостольський уділ» Першозваному було виділено Скіфію²⁰. Яка Скіфія — Велика, Мала, Тавроскіфія чи Азіатська — мається на увазі, автор не вказував, що давало підстави церковним історикам довільно трактувати географічні межі місіонерської діяльності апостола. Враховуючи той факт, що на початку нової ери в джерелах північнопонтийську або Велику Скіфію стали називати Сарматією, можна припустити, що Євсей мав на увазі насамперед Малу, тобто придунайську Скіфію, географічна назва якої побутує в ранньому середньовіччі. На користь цієї думки свідчать дані найдавнішого каталога ** так званого Іпполіта Римського *** (II ст.), де зазначено, що Андрію дісталися для

¹⁶ Приселков М. Л. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.—СПб., 1913.—С. 142—148; Рамм Б. Я. Папство и Русь в X—XV вв.—М.: Л., 1959.—С. 68—69; Кузьмин А. Г. Указ. соч.—С. 74.

¹⁷ Щавелева Н. М. Послание епископа краковского Матвея Бернару Клеровскому об «обращении русских» // Древнейшие государства на территории СССР.—М., 1976.—С. 115.

¹⁸ Голубинский Е. Е. Указ. соч.—С. 27.

* Патристика (від лат. *patres*, мають на увазі «отці церкви») — термін, яким позначають сукупність теологічних, філософських і політико-соціологічних доктрин християнських письменників II—VIII ст.

¹⁹ Авдусин Н. Д. Кумранская община.—М., 1983.—С. 211.

²⁰ Богословские труды.—М., 1985.—Т. 25.—С. 105.

** Список коротких патристичних оповідань, в яких перераховуються імена апостолів з короткими поясненнями окремих місць їхньої проповіді.

*** В науці залишається дискусійним питання про належність цього каталога вказаній особі.

проповіді вчення Христа Скіфія, Фракія та Ахаія, де в м. Петрах він по-мученицькому загинув, розіп'ятий на хресті²¹.

Джерелознавчий аналіз свідчень візантійських авторів IV—X ст. про регіон місіонерської діяльності Першозванного дає можливість помітити таку тенденцію: в міру поширення християнства розширювався його діапазон. Якщо, за свідченнями найдавніших джерел, він головним чином бував у Малій Азії та Скіфії, то з IV ст. подорожував аж до Херсонеса і Тавріки, Іверії (Грузії) і Закавказзя, Європейської Сарматії — земель, що прилягали до Понта з півночі, тощо. Згідно з легендою, яка з'явилася в Константинополі у IX ст., апостол Андрій виступав у ролі засновника візантійської церкви²². В XI ст. давньоруський літописець зафіксував у Києво-Печерському ізводі легенду про відвідання апостолом Русі і, нарешті, польський хроніст XVII ст. С. Лубинський «примусив» апостола Андрія насаджувати християнство в Польщі²³.

Суть запозичення подібних церковних легенд, на думку Є. Є. Голубинського, полягала в тому, щоб довести, що і ми, росіяни, є «народ у християнській церкві не останній і наше християнство веде свій початок від апостолів, як й інші народи»²⁴. В цілому правильний висновок буржуазного дослідника хибує певною односторонністю, оскільки зроблений безвідносно до конкретно-історичних обставин виникнення давньоруського варіанту легенди і часу занесення її до державного літопису*. В оповіданні про Андрія звучить кілька мотивів (крім новгородського) — мотив незалежності Руської землі, освяченої стопами апостола, і мотив неприйняття її правлячою верхівкою курсу на поділ церков, який проводили Рим і Константинополь**.

Якщо проаналізувати зміст легенди, виявиться, що він явно алогічний: засновник візантійської церкви подорожує в Рим, де він ніколи не був. Після 1054 р. (в умовах конфронтації католицької і православної церков) це був відвертий виклик Русі обом духовним центрам тодішнього християнського світу. Водночас сказання про Андрія складено давньоруським літописцем настільки вдало, що, по суті, позбавляло Константинополь і Рим будь-якого пріоритету в церковному питанні над Руссю.

Коли ж ця церковно-політична легенда була внесена до давньоруського літописного зведення? У відповідях на дане запитання в дослідників немає єдиної точки зору. А. Л. Погодін та А. Г. Кузьмін доводять, що це було зроблено в XI ст., оскільки легенда тісно пов'язана з текстами, які датуються саме тим століттям²⁵. О. О. Шахматов називав 1110 р.²⁶ На думку М. Д. Приселкова, Д. С. Лихачова, Б. О. Рибаківа та Л. Мюллера, розповідь про апостола Андрія з'явилася у «Повісті временних літ» не пізніше 1116 р.²⁷ І. І. Малишевський зупиняв свій вибір на періоді правління митрополита-русуна Климента

²¹ Малишевский И. И. Указ. соч.—С. 303—313; Петровский С. В. Апокрифические сказания об апостольской проповеди по Черноморскому побережью: Время образования этих сказаний // Записки Одесского общества истории и древностей.—1897.—Т. 20.—Отдел I.—Гл. I—II.—С. 29—148.

²² Мюллер Л. Указ. соч.—С. 49.

²³ Повесть временных лет.—Ч. I.—С. 12; Голубинский Е. Е. Указ. соч.—С. 28.

²⁴ Голубинский Е. Е. Указ. соч.—С. 30.

* Церковний історик датував інтерполяцію XI ст. XIV ст., що не відповідає дійсності.

** У 1054 р. відбувся остаточний розрив між римською католицькою і візантійською православною церквами (Сюзюмов М. Я. «Разделение церквей» в 1054 году // ВИ.—1956.—№ 8.—С. 44—57).

²⁵ Погодин А. Указ. соч.—С. 142—145; Кузьмин А. Г. Сказание об апостоле Андрее и его место в начальной летописи // Летописи и хроники. 1973.—С. 37—47.

²⁶ Шахматов А. А. Заметки к древнейшей истории русской церковной жизни // Научный исторический журнал.—1914.—Т. 2.—Вып. 2.—С. 46.

²⁷ Приселков М. Д. Указ. соч.—С. 162; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.—М.; Л., 1947.—С. 170; Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи.—М., 1963.—С. 226, 284.

(1147—1155), коли великим київським князем був Ізяслав Мстиславич, який всіляко прагнув ліквідувати ієрархічну залежність київської митрополії від константинопольського патріархату²⁸. XIV ст. датував інтерполяцію Є. Є. Голубинський²⁹.

На наш погляд, гіпотеза А. Л. Погодіна та А. Г. Кузьміна є найбільш переконливою і аргументованою. Дійсно, коли зважити на те, що вже Всеволод Ярославич, який народився в 1030 р., отримав при хрещенні християнське ім'я Андрій, логічно припустити, що вищезгадана легенда в її візантійському варіанті була відома при дворі Ярослава Мудрого³⁰. Занесення ж її до літопису відбулося трохи пізніше, оскільки вона суперечила свідченням найдавніших давньоруських писемних пам'яток. Зокрема, автор Найдавнішого київського зведення (1037 р.), вміщуючи під 983 р. переказ про варягів-мучеників, батька й сина, писав, що «сде (тобто в Руській землі.—М. К.) не суть апостоли учили»³¹. Він вважав апостолом Русі Павла (а не Андрія) на тій підставі, що перший проповідував в Іллірику, де жили слов'яни. Оскільки ж «словеньский язык и русский одно есть», а «словенську языку есть учитель Павел», то «и нам Руси учитель есть Павелъ»³².

Не згадував апостола Андрія в «Слові о законі й благодаті» й Іларіон — священик князівської церкви в Берестові, згодом митрополит київський (1051—1054 рр.). В «Похвалі» Володимирі він порівнював діяльність руського князя з діяльністю апостолів — учнів Христа: Петра, Павла, Іоанна Богослова, Фоми, Марка, проте жодного слова не сказав про Андрія — майбутнього патрона Руської землі³³. Таким чином, до середини XI ст. досліджувана легенда навряд чи могла потрапити до давньоруського літописання.

Аналіз наявних писемних джерел показує, що культ Андрія остаточно утвердився на Русі приблизно в 70—80-х роках XI ст. Саме в той період у запеклій боротьбі з Константинополем та Римом Русь прагнула утвердити свою релігійну самостійність, підкреслити наявність власних заступників перед богом, ідеальних князів-мучеників Бориса і Гліба. З цією метою у 80-х роках XI ст. спеціально для церковної служби Нестор створив «Чтение о житии и погублении блаженную страстотерпцу Бориса и Глеба», виникали численні «Сказания о Борисе и Глебе» тощо.

Однак Константинополю все ж вдалося нав'язати Русі культ апостола Андрія і тим самим потіснити культ Климента Римського. Згідно з гіпотезою В. Г. Васильєвського³⁴ (її підтримують Д. С. Лихачов, Б. О. Рибаків, А. Г. Кузьмін³⁵) вірогідними ініціаторами введення культу св. апостола Андрія на Русі були візантійський імператор Михайло Дука та одружений на доньці Костянтина Мономаха Анастасій переяславський князь Всеволод Ярославич.

На користь цього припущення свідчать такі факти: по-перше, у листі Всеволоду, написаному в 70-х роках XI ст., імператор зазначає, що «одні й ті ж самовидці... проголосили в них (Візантії та Русі.—М. К.) слово євангелія»³⁶. По-друге, після утвердження Всеволода

²⁸ Малышевский И. И. Указ. соч.—С. 330—331.

²⁹ Голубинский Е. Е. Указ. соч.—С. 27.

³⁰ Про це ж побіжно свідчила поява в 50-х роках XI ст. мозаїчного портрета Андрія в Софії Київській (Лазарєв В. Н. Мозаики Софии Киевской.—М., 1960.—С. 105.—Табл. 47).

³¹ Повесьт временных лет.—Ч. I.—С. 59.

³² Там же.—С. 23.

³³ Иларіон. Слово о законѣ и благодати // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы.—СПб., 1894.—Вып. 1.—С. 70.

³⁴ Васильевский В. Г. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу // Труды.—СПб., 1909.—Т. II.—Вып. I.—С. 3—55.

³⁵ Лихачев Д. С. Указ. соч.—С. 170; Рибаків Б. А. Указ. соч.—С. 284; Кузьмін А. Г. Сказание...—С. 38—39.

³⁶ Васильевский В. Г. Указ. соч.—С. 11. М. В. Левченко не поділяє гіпотези В. Г. Васильєвського (Левченко М. В. Очерки русско-византийских отношений.—М., 1956.—С. 407—418).

Ярославича у 80-х роках XI ст. на великокнязівському престолі він заклау у Києві церкву апостола Андрія та жіночий монастир при ній³⁷, а у 1089 р. в своєму доменіальному володінні — Переяславі Руському — ще одну Андріївську церкву³⁸. Після смерті Всеволода Ярославича (1093 р.) в Новгороді наприкінці XI ст. на згадку про великого київського князя споруджено третій храм св. Андрія³⁹. Приблизно в той же час з'явилася церковна служба апостола, засвідчена слов'янським перекладом канона Андрію Першозваному⁴⁰.

Збіг усіх цих подій, безперечно, не випадковий. Логічно припустити, що саме в роки княжіння в Києві Всеволода Ярославича (1078—1093) виірвала ідея створення на основі візантійського варіанту сказання про апостола Андрія його руського аналога та внесення останнього до так званого «Другого Києво-Печерського зведення», що й здійснив, очевидно, за розпорядженням великого київського князя печерський літописець Іван.

Таким чином, появу легенди про Андрія в давньоруському літописному зводі XI ст., на наш погляд, можна пояснити боротьбою Рима і Константинополя за вплив на ідейно-політичну орієнтацію Русі після церковного розколу 1054 р. Автор легенди у завуальованій фантастичній формі фактично відобразив прагнення світської і церковної знаті Київської Русі проводити незалежний політичний курс.

³⁷ ПСРЛ.— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 197.

³⁸ Повесть временных лет.— Ч. I — С. 137.

³⁹ Макарий. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях.— М., 1860.— Ч. 1.— С. 15; Мурьянов М. Ф. Андрей Первозванный в «Повести временных лет» // Палестинский сборник.— Л., 1969.— Вып. 19 (82).— С. 160—161.

⁴⁰ Ягич И. В. Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковно-славянском переводе по русским рукописям 1095—1097 г.— СПб., 1886.— С. XIV—XV, 493—503.

Г. Д. ЗАБОЛОТНИЙ (Одеса)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ РАДІОМОВЛЕННЯ І ТЕЛЕБАЧЕННЯ (70-ті — середина 80-х років)

У розв'язання завдань прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни свій вклад покликані вносити радіо й телебачення. «Вони багато роблять для розширення гласності, практичної реалізації демократизму нашого суспільства, постановки серйозних, суспільно значимих проблем»¹. В міру розгортання корінної перебудови в усіх сферах життя СРСР їх значення в ідеологічній, політико-виховній роботі партії зростає, на чому з особливою силою наголошувалося на XXVII з'їзді КПРС². У свою чергу, це зумовлює необхідність підвищення партійного керівництва розвитком радіо і телебачення. Нова редакція Програми КПРС наголошує, що «партія і надалі подаватиме... всім засобам масової інформації та пропаганди активну підтримку і допомогу».

Особлива увага приділятиметься розвитку телебачення, дедалі ширшому охопленню радіо- і телепрограмами населення, підвищенню змістовності, ідейно-художнього рівня і цікавості передач»³.

На величезну роль радіомовлення у духовному житті суспільства вказував В. І. Ленін. Він характеризував радіо як дійовий засіб наукової пропаганди й агітації, політичного виховання трудящих. Володимир Ілліч одним з перших правильно оцінив політичне значення та величезні перспективи, які відкривало радіомовлення для нашої молоді соціалістичної Вітчизни. Здійснення радіофікації, за словами В. І. Леніна, «...становить для нас безумовну необхідність як з точки зору пропаганди і агітації..., так і для передачі лекцій»⁴. Вождь трудящих мас вказував також на необхідність застосування радіо з метою викриття брехливих повідомлень буржуазної пропаганди і поширення правди про класову боротьбу пролетаріату.

В. І. Ленін не тільки високо оцінював роль радіомовлення у будівництві соціалізму, а й піклувався про зміцнення його матеріально-технічної бази, підтримував нові корисні почини в цій справі, відстоював прискорення темпів радіофікації⁵. Виявляючи значний інтерес також до ідеї про можливість створення телебачення, Володимир Ілліч запропонував управляючому справами Раднаркому М. П. Горбунову у 1921 р. продовжити досліді по створенню приладу, на екрані якого було б видно «рухливе зображення людини, яка говорить»⁶.

З того часу радіомовлення, а пізніше й телебачення, невпинно розвиваючись, досягли високого ступеня розвитку. Нині в СРСР діє розгалужена мережа радіомовних станцій і радіотрансляційних вузлів. У користуванні населення налічується понад 82 млн. радіоприймачів і 85 млн.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 16 черв. 1986 р.— К., 1986.— С. 43.

² Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 105—106.

³ Там же.— С. 197.

⁴ Ленін В. І. Листи Й. В. Сталіну для членів Політбюро ЦК РКП(б) про розвиток радіотехніки // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 184.

⁵ Див. докладніше: Ленін В. І. Телеграма М. О. Бонч-Бруєвичу, 5 лют. 1920 р. // Там же.— Т. 51.— С. 130.

⁶ Ленін В. І. Записка М. П. Горбунову і замітки на листі О. М. Миколаєва // Там же.— Т. 52.— С. 154.

радіоточок, що практично забезпечує кожну сім'ю засобами прийому відповідних передач. Останні ведуться 137 мовами народів Союзу РСР і світу по багатьох програмах. Значно ширшою з роками стає й телевізійна мережа нашої країни, що налічує тепер 925 потужних і понад 7800 малопотужних телестанцій. Її дальшому розвитку сприяє використання штучних супутників Землі і, зокрема, такого типу, як «Молния», «Екран», «Горизонт». Завдяки системі космічного зв'язку телебачення стало доступним й для населення, яке проживає у віддалених районах Сибіру, Крайньої Півночі та Далекого Сходу⁷.

Важливим періодом у розвитку телебачення й радіомовлення у нашій країні стали 70-ті — перша половина 80-х років. Саме у цей час було покладено початок здійсненню глибоких якісних змін у розвитку телебачення та радіомовлення на основі модернізації обладнання, впровадження автоматичних систем управління та стереофонічного мовлення. Разом з тим 70-ті роки увійшли в історію вітчизняного телебачення як період масового переходу телецентрів на передачі у кольоровому зображенні. У розв'язанні такого роду завдань партійні організації України нагромадили певний досвід.

У даному повідомленні автор ставить за мету висвітлити вклад парторганізацій Української РСР у справу розвитку матеріально-технічної бази радіомовлення і телебачення у вказаний період.

На початку 70-х років в УРСР діяли 12 радіоцентрів та 32 потужні радіостанції, які забезпечували передачі 1-ї та 2-ї програм республіканського радіомовлення. Основу матеріальної бази телебачення становили 14 телецентрів, 31 потужний і 120 малопотужних телеретрансляторів, 7 млн. телевізорів⁸. Майже вся територія України була охоплена телевізійними передачами. Проте розвиток цих важливих засобів масової інформації не повністю відповідав потребам населення. У ряді районів республіки не забезпечувалося приймання центрального союзного радіомовлення, певна частина сільських жителів не мала змоги дивитися телепередачі, значна кількість обладнання теле- і радіоцентрів застаріла⁹. Тому в 70-ті роки перед парторганізаціями та трудовими колективами відповідних установ й організацій постали завдання, пов'язані з розширенням зони прийому передач і поліпшення якості зображення.

На початку січня 1972 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про розвиток матеріально-технічної бази радіомовлення і телебачення в Українській РСР у 1972—1975 рр.», у якій висунув перед партійними організаціями республіки завдання забезпечити охоплення телебаченням територію, на якій проживало 90% населення, завершити реконструкцію республіканської довгохвильової радіостанції та республіканського телецентру, а також Донецького, Кримського, Дніпропетровського, Львівського, Одеського, Харківського обласних телецентрів. На порядку денному залишалося й питання дальшого впровадження кольорового телебачення. Намічалось будівництво спеціальних будинків за типовим проектом для радіоцентрів у ряді областей України¹⁰.

Керуючись цією постановою, партійні організації республіки провели багатогранну організаторську роботу, спрямовану на її виконання. Цей партійний документ обговорювався на засіданнях бюро обкомів партії, на яких відповідно до місцевих умов конкретизувалися завдання, визначені Центральним Комітетом. Проаналізувавши стан розвитку радіомовлення і телебачення, бюро Одеського обкому партії вказало обласному управлінню зв'язку та обласному комітету по телебаченню і радіомовленню на необхідність проведення комплексних робіт по впровадженню кольорового телебачення та нового устаткування, розширенню зони приймання телевізійних передач і радіомовлення. Згідно

⁷ Электросвязь.— 1986.— № 20.— С. 2—3.

⁸ Під прапором лєнінізму.— 1971.— № 7.— С. 73.

⁹ Рад. Україна.— 1972.— 6 січ.

¹⁰ Там же.

з постановою, прийнятою на засіданні бюро обкому, намічалось будівництво телецентру в м. Ізмаїл, радіобудинку в Одесі ¹¹.

Конкретні заходи у справі керівництва розширенням матеріально-технічної бази телебачення і радіомовлення, збільшенням зони приймання теле- і радіопередач намітили Ворошиловградський, Донецький ¹², Вінницький, Кримський та інші обкоми партії ¹³.

Значну роботу у цьому напрямі провела партійна організація Харківської області. Конкретизуючи завдання ЦК Компартії України щодо Харківщини, бюро обкому партії у травні 1972 р. прийняло рішення забезпечити на кінець 1975 р. приймання по всій області однієї союзної та двох республіканських радіопрограм, а також однієї телевізійної програми на території, де проживало 90% населення, та другої телепрограми мінімум 50 процентами жителів області. Накреслювалися й конкретні заходи щодо впровадження кольорового телебачення і завершення радіофікації населених пунктів. Для виконання цих завдань планувалося будівництво нової трипрограмної телевізійної станції у м. Харкові, встановлення телеобладнання в містах Лозова, Куп'янськ і Красноград. У зв'язку з цим велика відповідальність покладалася на партійні організації та колективи місцевої телестудії й обласного радіо ¹⁴.

Всі роботи по розвитку матеріально-технічної бази телебачення і радіомовлення на Харківщині постійно перебували у полі зору обкому партії, який контролював хід виконання згадуваної вище постанови ЦК Компартії України, спрямовував діяльність первинних парторганізацій підприємств зв'язку та будівельних організацій. Так, у 1972 р. на його засіданні обговорювалося питання про хід спорудження телеретранслятора у райцентрі Великий Бурлук. Були виявлені причини низьких темпів будівництва, вказувалося на невикористані резерви. Обком партії поставив завдання усім організаціям, які брали участь у спорудженні об'єкта, вжити необхідних заходів щодо забезпечення успішного введення його в дію ¹⁵. В червні 1973 р. бюро обласного комітету партії обговорило завдання по найшвидшому переобладнанню Харківської студії телебачення обласного радіоцентру новою апаратурою ¹⁶.

Організаторська та політико-виховна робота, яку проводили партійні організації Харківської області, сприяла виконанню поставлених завдань. На кінець 1973 р. було завершено заміну обладнання апаратно-студійного комплексу обласного радіо та телецентру, введено у дію ряд ретрансляторів у районних центрах. Це дало змогу розширити зону приймання теле- і радіопередач та поліпшити їх якість. Аналогічна робота успішно проводилася й парторганізаціями інших областей республіки.

Для поліпшення роботи масової інформації та прискорення темпів розвитку їх матеріально-технічної бази на початку 1972 р. були проведені зміни в системі управління радіомовленням і телебаченням. На Україні було створено Республіканський вузол радіозв'язку і телебачення (РУРТ), що дало змогу сконцентрувати господарську й експлуатаційну діяльність в одній спеціалізованій організації. В результаті цього заходу за 10 років було зекономлено близько 15 млн. крб., які пішли на розвиток телебачення та радіомовлення ¹⁷.

¹¹ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 11, оп. 107, спр. 13, арк. 104—105.

¹² Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі — ІІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 416, арк. 38.

¹³ Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 131, оп. 64, спр. 28, арк. 65—66; Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 55, арк. 1—2.

¹⁴ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 155, спр. 23, арк. 60—62.

¹⁵ Там же, оп. 150, спр. 16, арк. 60.

¹⁶ Там же, оп. 158, спр. 9, арк. 80.

¹⁷ Арх. М-ва зв'язку УРСР. Виробничі звіти М-ва зв'язку УРСР за 1972—1982 рр. (Підрахунки авт.).

Керуючись ленінською вказівкою про те, що «...ні в якому разі не слід шкодувати коштів на доведення до кінця справи організації радіо-телефонного зв'язку і на виробництво... гучномовних апаратів»¹⁸, Комуністична партія та Радянський уряд постійно піклувалися про виділення достатньої кількості коштів для розвитку матеріально-технічної бази телебачення і радіомовлення. За період з 1971 по 1980 рр. на ці цілі лише в Українській РСР було виділено понад 70 млн. крб.¹⁹ Розвиток цих видів засобів масової інформації відбувався не тільки за рахунок централізованих капіталовкладень, а й за допомогою залучення додаткових коштів, що виділялися певними організаціями, відомствами, міністерствами, а також місцевими органами влади. Все це сприятливо по-значалося на прискоренні розвитку телебачення в республіці.

Партійні організації республіки спрямовували зусилля колективів на більш раціональне використання капіталовкладень. З цією метою практикувалося кооперативне будівництво телеретрансляторів, у якому брали участь кілька організацій. З метою погодження їхніх дій під керівництвом парторганізацій проводилися спільні наради, на яких вироблялися умови участі кожної із сторін у спорудженні об'єктів²⁰.

Важливе значення у справі зміцнення матеріально-технічної бази телебачення і радіомовлення мали реконструкція діючих телеретрансляторів та впровадження нового обладнання і апаратури. Це сприяло зменшенню обсягу капіталовкладень у цю справу, поліпшенню якості передач. Значну увагу розв'язанню цих завдань приділяла партійна організація Державного комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню. Під її керівництвом проводився великий комплекс робіт по реконструкції об'єктів республіканського телебачення і радіо. Питання, пов'язані з такими роботами, часто обговорювалися на засіданнях парткому, зборах партгруп, де визначалися основні плани розвитку матеріально-технічної бази та поліпшення якості роботи радіо і телебачення, викривалися наявні недоліки і вживалися заходи щодо їх ліквідації. Керуючись рішеннями партії та уряду, партком Державного комітету Ради Міністрів Української РСР по телебаченню і радіомовленню затвердив у січні 1972 р. перспективний план розвитку та реконструкції цих засобів масової інформації, згідно з яким, зокрема, необхідно було завершити реконструкцію республіканського телецентру з тим, щоб перейти на трипрограмі передачі²¹.

Виконуючи ці рішення парткому, партійна організація республіканського телецентру проводила значну організаторську й виховну роботу в колективі, спрямовану на мобілізацію зв'язківців на дострокове введення в дію нової техніки та обладнання і прискорення темпів реконструкції. На телецентрі було налагоджене технічне навчання працівників. Для ознайомлення з новим обладнанням група його спеціалістів виїжджала в Москву. За рішенням парторганізації найбільш важливі ділянки роботи були зміцнені висококваліфікованими спеціалістами²². З метою контролю за ходом реконструкції партком Державного комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню практикував заслуховування звітів секретарів цехових парторганізацій про виконану роботу. Крім того, при парткомі була створена група народного контролю, яка проводила рейди-перевірки по виконанню тих або інших рішень. Результати перевірок обговорювалися на засіданнях партійного комітету. Для підвищення якості технічних характеристик теле- і радіопередач було утворено комісію сприяння і контролю за цією справою

¹⁸ Ленін В. І. Листи Й. В. Сталіну для членів Політбюро ЦК РКП(б) про розвиток радіотехніки // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 185.

¹⁹ Арх. М-ва зв'язку УРСР. Виробничі звіти М-ва зв'язку УРСР за 1971—1980 рр. (Підрахунки авт.).

²⁰ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 22, спр. 123, арк. 49.

²¹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 775, оп. 5, спр. 63, арк. 8.

²² Там же, спр. 62, арк. 3—9.

та за успішним впровадженням нової апаратури. Її обов'язком була також розробка пропозицій, спрямованих на поліпшення якості та підвищення технічного стану обладнання²³.

Завдяки значній організаторській та політико-виховній роботі, яку провела партійна організація Державного комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, технічну реконструкцію телецентру було завершено успішно. Протягом двох років відбулася реорганізація системи республіканської телевізійної інформації. На Україні були запроваджені друга і третя програми телебачення. У 17 містах республіки трудящі одержали можливість приймати передачі у кольоровому зображенні²⁴.

Одним з напрямів розвитку і зміцнення матеріально-технічної бази радіомовлення у 70-ті роки стало переведення радіомовних станцій на автоматичний спосіб управління та закриття дрібних нерентабельних радіовузлів. У республіці почали створюватися районні мережі місцевого радіомовлення, управління якими здійснювалося з єдиного центру. Впровадження таких систем дало змогу значно скоротити виробничі витрати й зменшити кількість обслуговуючого персоналу. До кінця 70-х років було завершено переведення радіовузлів на дистанційне управління у десяти областях України.

Прискоренню технічного вдосконалення радіомовлення і телебачення сприяло піклування партійних організацій про розвиток раціоналізаторського руху. Винахідники та раціоналізатори внесли значний вклад у зміцнення матеріально-технічної бази телебачення і радіо. Зокрема, велика робота була проведена у другій половині 70-х років, коли зусилля спеціалістів були спрямовані на впровадження технічних засобів дистанційного автоматичного управління сільськими радіовузлами з єдиного районного центру. За умов обмежених фондів такі роботи довелося б проводити протягом двох п'ятирічок. Проте раціоналізатори Київщини зуміли розробити відповідний пристрій, організували його виготовлення в лабораторії і до кінця 1980 р. завершили автоматизацію управління сільськими радіовузлами в усіх районах області. Їх досвід при активній участі парторганізацій було поширено у всіх областях республіки²⁵.

Значних успіхів досягли раціоналізатори й винахідники під час впровадження в республіці кольорового телебачення. У 70-ті роки на Україні діяли 130 телевізійних ретрансляторів, що призначалися для передачі чорно-білого зображення. Треба було замінити їх, що вимагало значних витрат. Раціоналізатори РУРТ створили пристрій, який, будучи вмонтованим у старий ретранслятор, забезпечував передачу кольорового зображення²⁶. Цьому сприяла значна організаторська робота партійної організації РУРТ по розвитку раціоналізаторського руху. Під її керівництвом було створено понад 300 творчих бригад, які об'єднували більш як 1,5 тис. раціоналізаторів і винахідників²⁷.

Важливим напрямом діяльності партійних організацій у справі розвитку телебачення і радіомовлення була боротьба за підвищення якісних технічних характеристик у роботі цих масових засобів інформації. Такого роду проблеми обговорювалися на зборах комуністів та засіданнях партбюро, обласних і республіканських теоретичних і технічних конференціях, багатьох нарадах і семінарах. Питання, пов'язані з боротьбою за якість передач телебачення і радіо, включалися у програми технічного та економічного навчання, курсів підвищення кваліфікації. Головна увага при цьому зверталася на вдосконалення тих ділянок трудової діяльності, від яких безпосередньо залежала якість передач, а саме: підвищення якості будівельно-монтажних робіт, впровадження більш су-

²³ Там же, спр. 87, арк. 59.

²⁴ Там же.

²⁵ *Електросвязь*. — 1981. — № 8. — С. 4

²⁶ Там же.

²⁷ *Арх. М-ва зв'язку УРСР. Вироби. звіти М-ва зв'язку УРСР за 1980 р.*

часного обладнання, поліпшення експлуатації устаткування і апаратури, вдосконалення системи контролю за роботою радіо- і телевізійної апаратури.

Великого значення партійні організації надавали питанням контролю за якістю робіт, пов'язаних з розвитком телебачення і радіо. З цією метою вони практикували створення на пускових об'єктах постів якості, що перевіряли роботу будівельників, виявляли недоліки та дефекти і вживали заходів щодо їх усунення. Важлива роль у цій справі відводилася приймальним комісіям, перед якими ставилося завдання підвищувати вимоги під час оцінки нових об'єктів телебачення і радіо. При цьому партійні організації прагнули забезпечити авангардну роль комуністів. На підприємствах проводилися партзбори, на яких обговорювалися питання про піднесення ролі членів партії у підвищенні якості роботи засобів зв'язку, вироблялися й приймалися відповідні рішення та рекомендації²⁸. Практикувалися й інші форми діяльності партійних організацій у напрямі контролю за якістю робіт, зокрема проведення щотижневих «Днів якості», під час яких викривалися недоліки, відбувався обмін позитивним досвідом.

Слід підкреслити, що у другій половині 70-х років у порівнянні з початком цього десятиріччя, коли партійні організації спрямовували зусилля працівників радіо і телебачення на поліпшення окремих показників якості, під керівництвом комуністів трудові колективи спрямовували свої зусилля на розробку і впровадження в практику комплексної системи управління якістю зв'язку (КСУЯЗ). Методи управління якістю, розроблені українськими зв'язківцями, знаходили застосування і в інших республіках. Зокрема, досвід підприємств України по впровадженню КСУЯЗ обговорювався на всесоюзному науково-технічному семінарі «Обмін передовим досвідом впровадження комплексної системи управління якістю зв'язку», який проходив у м. Тернополі в квітні 1978 р.²⁹

Завдяки активній організаторській та масово-політичній роботі парторганізацій у 70-ті роки матеріально-технічна база республіканського радіо й телебачення значно зміцніла. Повністю були реконструйовані республіканські і всі обласні телецентри, зокрема, введено в дію нову телевежу в Києві висотою 372 м. Впроваджено нове устаткування для трансляції другої й третьої програм телебачення та створено студії кольорового телебачення. У той період було побудовано 17 потужних і 98 малопотужних телеретрансляторів³⁰. У результаті цього розширилася зона прийому телевізійних передач. Якщо на початку 1971 р. 83% населення республіки мали змогу дивитися першу програму телебачення, а другу — 30%, то в 1980 р. — відповідно 92,3% і 72%³¹. У той же період в багатьох областях України було запроваджено й третю програму телебачення. Значного поширення набуло кольорове телебачення.

У дев'ятій та десятій п'ятирічках продовжувалася й була в основному завершена радіофікація сільських населених пунктів. За десять років жителі ще 985 сіл одержали змогу підключитися до радіомережі республіки, рівень радіофікації досяг 95%. У 168 містах було впроваджено трипрограмне радіомовлення за допомогою проводів. За той же період введено у дію та реконструйовано 1370 радіовузлів і ряд радіостанцій, що дало змогу поліпшити якість передач³².

Усе це було досягнуто насамперед завдяки партійному керівництву розвитком матеріально-технічної бази телебачення і радіомовлення. В умовах зростання темпів науково-технічного прогресу парторганізації

²⁸ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 11190, оп. 1, спр. 4, арк. 93; спр. 5, арк. 43; Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 270, оп. 2, спр. 42, арк. 119; спр. 43, арк. 110.

²⁹ Вестник связи.— 1978.— № 7.— С. 40.

³⁰ Арх. М-ва зв'язку УРСР. Вироби. звіти М-ва зв'язку УРСР за 1971—1980 рр. (Підрахунки авт.).

³¹ Там же. (Підрахунки авт.).

³² Там же. (Підрахунки авт.).

Міністерства зв'язку УРСР та системи Держтелерадіо УРСР постійно дбали про піднесення рівня політичної та організаторської роботи в масах, удосконалення форм і методів керівництва. У практику їхньої діяльності ввійшли такі форми, що раніше добре зарекомендували себе, як обговорення питань розвитку техніки радіо й телебачення на зборах в первинних партійних організаціях, науково-технічних конференціях та семінарах. Добре прижилася й практика заслуховування членів партії і господарських керівників на партбюро та зборах комуністів. Успіхам у справі розвитку матеріально-технічної бази радіомовлення і телебачення сприяла також активна участь членів партії у виробленні відповідних перспективних планів.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, парторганізації продовжували вдосконалювати методи керівництва розвитком матеріально-технічної бази телебачення і радіомовлення у 80-ті роки. Вони націлювали колективи зв'язківців на розв'язання таких завдань, як повсюдне впровадження стерео- і УКХ ЧМ радіомовлення, розширення зон прийому кольорового телебачення і розвиток мережі телевізійних станцій, які працюють з використанням штучних супутників Землі.

Питання, пов'язані з розвитком телебачення та радіо, постійно перебували в полі зору республіканських партійних і державних органів. З метою контролю ці питання обговорювалися у грудні 1983 р. в Центральному Комітеті Компартії України та на засіданні Президії Верховної Ради УРСР³³.

Враховуючи важливість телебачення і радіо у справі піднесення ефективності ідеологічної роботи, ЦК Компартії України обговорив у вересні 1984 р. постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про розвиток у 1984—1990 роках матеріально-технічної бази телевізійного мовлення в країні» і розробив заходи, спрямовані на її виконання. Відповідно до них передбачається побудувати нові і реконструювати діючі телестанції, обладнати їх сучасним устаткуванням, ввести в дію нові радіобудинки, зміцнити матеріальну базу тележурналістики, змонтувати радіорелейні лінії та приймальні станції системи супутникового телебачення³⁴.

Новим виявом піклування партії про розвиток засобів масової інформації стало прийняття у травні 1985 р. постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи по розвитку передавальних засобів радіомовлення країни на 1986—1995 рр.». В ній намічена широка програма будівництва й модернізації об'єктів радіомовлення, розробки та впровадження нового устаткування і приладів. Це дасть змогу ще більшою мірою забезпечити потреби населення, здійснити програму розвитку стереофонічного радіомовлення, завершити в цілому створення системи трипрограмного радіомовлення в містах та районних центрах, активно впроваджувати цю систему в сільській місцевості³⁵.

Керуючись рішеннями ЦК КПРС і ЦК Компартії України, партійні організації та колективи зв'язківців республіки докладають зусиль для виконання цих завдань. Вони виходять з того, що здійснити поставлені завдання можна лише за умови застосування найбільш передових та прогресивних форм і методів праці й управління. Під керівництвом партійної організації Республіканського управління по радіомовленню і телебаченню вже розроблено комплексну програму технічного переозброєння, яка передбачає максимальне використання основних засобів виробництва, модернізацію обладнання власними силами. Прискоренню технічного розвитку радіо і телебачення сприяло впровадження з 1985 р. на підприємствах РУРТ економічного експерименту, спрямованого на значне розширення їх самостійності, зростання ефективності у роботі.

³³ Див.: Правда України.— 1983.— 23, 25 дек.

³⁴ Там же.— 1984.— 27 сент.

³⁵ Правда.— 1985.— 1 юня.

Завдяки постійному піклуванню з боку партійних організацій працівники радіомовлення і телебачення достроково виконали завдання одинадцятої п'ятирічки по розвитку матеріально-технічної бази засобів масової інформації. За 5 років на Україні було введено у дію 8 нових телестанцій, 17 потужних і понад 150 малопотужних телепередавачів для трансляції другої та третьої програм, прокладено та реконструйовано сотні кілометрів радіорелейних ліній³⁶. В результаті цього збільшилася зона приймання телевізійних передач. На початку 1986 р. 95% населення УРСР мало можливість дивитися першу програму Центрального телебачення, 84% — програму республіканського телебачення і 45% жителів — другу телепрограму³⁷. В основному було закінчено впровадження УКХ ЧМ радіомовлення, прискорився розвиток стереофонічного мовлення.

Таким чином, керівництво зміцненням та розвитком матеріально-технічної бази радіомовлення і телебачення у 70-ті — середині 80-х років було одним з важливих напрямів діяльності партійних організацій республіки, даліше вдосконалення якої сприятиме прискоренню розвитку цих важливих засобів масової інформації, виконанню високих завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС.

³⁶ Вестник связи.— 1986.— № 6.— С. 17.

³⁷ Там же.

ПИТАННЯ МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ПРОГРАМИ І СТАТУТУ КПРС

Програма і Статут КПРС є основоположними документами, які розкривають ідейно-теоретичні, політичні та організаційні основи партії, принципи, норми, форми її життя й діяльності. Програма Комуністичної партії становить основу ідейної єдності партії, Статут — основу її організаційної міцності. Велике значення цим документам надавали класики марксизму-ленінізму. Ф. Енгельс відзначав, що програма являє собою відкрито піднятий прапор, і зовнішній світ судить про партію за цим прапором¹. В. І. Ленін, розвиваючи ідеї марксизму про значення програми в житті і діяльності партії, підкреслював, що «без програми партія неможлива, як скільки-небудь цільний політичний організм, здатний завжди витримувати лінію при всіх і всяких поворотах подій»². Статут партії, за ленінським висловом, є загальним рішенням відносно форм і норм партійної організації, спільно прийнятих правил організації³.

Глибоке вивчення Програми і Статуту КПРС озброює студентів знанням корінних марксистсько-ленінських положень, які виражають закономірності суспільного розвитку, визначають роль Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили робітничого класу, трудящих мас в їх боротьбі за революційне перетворення суспільства, класову природу і суть партії, її роль і місце в суспільстві. В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б) в 1919 р. підкреслював: «У нашій програмі кожний параграф є тим, що повинен знати, засвоїти і розуміти кожний трудящий»⁴.

Актуально звучать ці слова і сьогодні, коли зросли соціалістична свідомість трудящих, їх культурний рівень, коли КПРС на своєму XXVII з'їзді прийняла нову редакцію Програми — програми планомирного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни, програми боротьби за мир і соціальний прогрес⁵. З'їзд поставив перед партійними комітетами і організаціями, ідеологічними установами завдання повною мірою використовувати ідейне багатство партійної Програми, Політичної доповіді ЦК КПРС, рішень XXVII з'їзду партії для формування цілісного марксистсько-ленінського світогляду, підвищення політичної культури, трудової та соціальної активності радянських людей⁶. Настанови з'їзду безпосередньо стосуються і викладачів вищої школи.

Вивченню Програми і Статуту КПРС у нормативному курсі історії партії колектив кафедри історії КПРС Чернівецького держуніверситету надає великого значення. Питання методики їх вивчення обговорюються на заняттях методичного семінару та засіданнях методичних секцій, рекомендації, розроблені викладачами, використовуються при читанні лекцій, проведенні семінарських занять і консультацій.

¹ Див.: Енгельс Ф. Лист до А. Бебеля // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 8.

² Ленін В. І. Про виборчу кампанію і виборчу платформу // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 337.

³ Ленін В. І. Солов'я байками не годують // Там же.— Т. 9.— С. 154.

⁴ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. // Там же.— Т. 38.— С. 173.

⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 146.

⁶ Там же.— С. 140—141.

Основними джерелами вивчення Програми і Статуту партії є твори В. І. Леніна, документи партійних з'їздів, конференцій. В них всебічно обгрунтована необхідність вироблення партійної програми, визначені цілі та завдання партії, шляхи й способи їх здійснення. За В. І. Леніним, Програма партії — це документ, в якому сказано «...про те, що є, і про те, що ми зробити збираємось»⁷. Питання про основоположні документи партії висвітлені в історико-партійній літературі та посібниках⁸. Проте майже немає літератури по вивченню їх у вузівському курсі історії КПРС.

За час свого існування Комуністична партія приймала три Програми (на II, VIII, XXII з'їздах партії) і на XXVII з'їзді КПРС затвердила нову редакцію третьої Програми. Кожна з них — це історичний ступінь сходження нашої країни до розв'язання назрілих завдань революційного перетворення суспільства. Вивчення основоположного партійного документу розглядається у відповідних темах вузівського курсу історії КПРС. При вивченні першої Програми партії, прийнятої на II з'їзді РСДРП в 1903 р., необхідно акцентувати увагу на історичному значенні її розробки. Спираючись на твори В. І. Леніна, роз'яснюємо студентам, що це було обумовлено розвитком революційного руху, що міг успішно розвиватися лише під керівництвом передового авангарду — марксистської партії, яка у своїй діяльності повинна керуватися революційними принципами і науково обгрунтованою програмою.

При розгляді цього питання важливо підкреслити, що після I з'їзду РСДРП переживала період ідейного хитання і організаційного розброду, відставала від стихійного піднесення мас. Потрібно було об'єднати і згуртувати всі революційні сили для підготовки II з'їзду РСДРП. Тут слід вказати на вирішальну роль у створенні марксистської партії в Росії, першої загальноросійської нелегальної політичної газети «Искра». Ленінський план створення єдиної централізованої марксистської партії визначав найважливіші питання її ідеології і політики, програмних, організаційних і тактичних принципів, значення теорії наукового соціалізму для робітничого руху, для діяльності партії. Так, В. І. Ленін писав, що вимога Програми виросла з потреб самого руху⁹.

Керуючись марксистськими положеннями про те, що поки програма не вироблена або існує лише у зародковій формі, то і сама партія залишається в зародковому стані, В. І. Ленін виступив проти спроб «еконімістів» створити спочатку свою реформістську партію, а потім приступити до вироблення її програми. Володимир Ілліч взяв активну участь у підготовці марксистської програми, яка стала ідейною основою для об'єднання російських соціал-демократів, до створення на II з'їзді РСДРП марксистської партії — партії нового типу.

При вивченні трьох Програм і нової редакції третьої Програми КПРС розкриваємо суть ленінських положень про Програму партії. Підкреслюємо, що Програма партії — це головний її теоретичний і політичний документ, який визначає мету, завдання і методи їх здійснення. Наводимо ленінське положення, що Програма — це «...коротке, ясне й точне проголошення всього, чого партія добивається і за що вона

⁷ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 52.

⁸ Москалев М. А. Разработка В. И. Лениным Программы Коммунистической партии.— М., 1961.— 176 с.; Касрадзе К. М. Очерк истории Программы КПСС.— М., 1962.— 400 с.; Бугаев Е. И., Лейбзон Б. М. Беседы об Уставе КПСС.— М., 1964.— 237 с.; Обычкин О. Г. Краткий очерк истории Устава КПСС.— М., 1969.— 47 с.; Турищев Ю. Г. История Устава КПСС.— М., 1971.— 224 с.; Воронович А. А. История Программы КПСС.— М., 1979.— 175 с.; Ряскин П. Д. Вторая Программа Коммунистической партии (Исторический опыт разработки Программы).— Л., 1980.— 152 с.; Маслов Н. Н., Романовский Н. В., Чернобаев А. А. Знамя борющейся партии: Очерк истории Программы КПСС.— М., 1986.— 206 с.; Обычкин О. Г. Краткий очерк истории Устава КПСС: 2-е изд., доп.— М., 1986.— 144 с.

⁹ Ленін В. І. Проект програми нашої партії // Повне збір. творів.— Т. 4.— С. 205.

бореться»¹⁰. Водночас акцентуємо увагу студентів на ленінських вимогах до програми: вона повинна мати чітко виражений класовий характер, давати пролетаріатові ясний і стислий, глибоко науковий виклад завдань, які необхідно розв'язувати, повинна охоплювати весь рух в цілому, будуватися на марксистському діалектичному методі, і має бути пройнята духом пролетарського інтернаціоналізму. Однією з характерних рис цього документа є революційна наступність. У ленінському розумінні наступність означає неодмінний рух уперед, виявлення і розв'язання нових проблем, усунення всього, що заважає рухові.

На лекціях і семінарських заняттях відзначаємо, що, затверджена з'їздом Програма складалася з двох частин — програми-мінімум і програми-максимум. Перша ставила найближчим завдання повалення царизму і проведення буржуазно-демократичних перетворень, встановлення демократичної республіки, запровадження восьмигодинного робочого дня, забезпечення повної рівноправності всіх націй і права їх на самовизначення, знищення залишків кріпосництва на селі; друга визначала кінцеву мету партії — заміну капіталізму соціалізмом шляхом здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату.

При розгляді першої в історії міжнародного робітничого руху програми пролетарської партії необхідно підкреслити, що це була справжня марксистська програма, яка принципово відрізнялася від програм західноєвропейських соціал-демократичних партій. Програма ясно й чітко закріплювала те марксистське положення, згідно з яким завоювання диктатури пролетаріату є єдиною умовою для досягнення головної мети робітничого руху — ліквідації капіталізму і побудови соціалізму. У навчальному процесі вважаємо за необхідне звернути увагу студентів на те, що перша Програма партії — це підсумок теоретичної роботи російських марксистів, які збагачили марксизм такими важливими положеннями, як співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, а також показали керівну роль у ній робітничого класу.

Керуючись першою Програмою, партія повела робітничий клас, селянство, всіх трудящих на боротьбу проти царського самодержавства, капіталістичного ладу, забезпечила перемогу соціалістичної революції в жовтні 1917 р.

Завершуючи це питання, звертаємо увагу студентів на оцінку першої Програми партії, дану в новій редакції Програми КПРС: «...більшовицька партія... пройшла крізь полум'я трьох російських революцій. У жовтні 1917 року робітничий клас узяв політичну владу в свої руки. Вперше в історії виникла держава робітників і селян. Почалося **творення нового світу**»¹¹.

Вивчаючи другу Програму партії, показуємо її наступність. Для цього використовуємо структурно-логічну схему «Наступність Програм КПРС»¹². При розгляді першої та другої Програм партії розкриваємо непримиренну боротьбу В. І. Леніна та його соратників проти правого й «лівого» опортунізму з деяких програмних питань (про диктатуру пролетаріату, керівну роль партії в робітничому русі, аграрному і національному питаннях — у першій Програмі; теоретичної частини і національного питання — в другій Програмі партії).

При вивченні другої й третьої Програми розкриваємо взаємозв'язок між цими документами і стратегічними планами партії. Керуючись другою Програмою, прийнятою на VIII з'їзді в 1919 р., партія очолила боротьбу радянського народу за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму. «Йдучи неторованими шляхами, переборюючи величезні труднощі, виявляючи небачений героїзм, — відзначається в но-

¹⁰ Ленін В. І. До сільської бідності // Там же.— Т. 7.— С. 160.

¹¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 145.

¹² Методические указания к применению ТСО при изучении материалов и документов XXVII съезда КПСС.— Киев, 1986.— С. 35.

вій редакції Програми КПРС, — радянський народ під керівництвом Комуністичної партії втілює у життя розроблений В. І. Леніним план соціалістичного будівництва. **Соціалізм у нашій країні став реальністю**¹³.

Аналізуючи третю Програму, прийняту на XXII з'їзді КПРС в 1961 р., підкреслюємо, що час, який пройшов після прийняття третьої Програми, підтвердив правильність її основних теоретичних і політичних настанов. Водночас показуємо, що нагромаджений досвід, наукове осмислення змін у внутрішньому житті країни і на світовій арені дали можливість Комуністичній партії точніше й конкретніше визначити перспективи розвитку радянського суспільства, шляхи і засоби досягнення кінцевої мети — комунізму. За чверть століття радянське суспільство добилося великих успіхів у розвитку продуктивних сил, економічних і соціальних відносин, соціалістичної демократії, культури, у формуванні нової людини. Зросла роль СРСР на міжнародній арені як могутнього фактора боротьби проти імперіалістичної політики гноблення, агресії та війни, за мир, демократію і соціальний прогрес. Все це потребувало глибокого аналізу, уточнення поточних і довгочасних цілей, визначення шляхів їх досягнення, нових підходів до організаторської, соціально-економічної та ідеологічної діяльності партії. Необхідно було виробити чітке розуміння тих змін у розстановці класових сил, які відбуваються як у класовому, соціальному плані, так і навколо боротьби за утвердження принципу миру як загальної норми міждержавних, міжнародних відносин. Крім того, не всі оцінки і висновки попередньої редакції третьої Програми партії знайшли своє підтвердження. Виявилось передчасним переведення завдань розгорнутого будівництва комунізму в площину безпосередніх практичних дій. Певні прорахунки були допущені і в строках вирішення ряду конкретних питань. На порядку денному постали і набули гостроти нові проблеми вдосконалення соціалізму, прискорення його розвитку, міжнародної політики. Все це треба було відобразити в програмному документі партії¹⁴. Отже, оцінка документа як нової редакції третьої Програми реально обгрунтована і має принципове значення. Підсумовуючи вище сказане, необхідно підкреслити, що в новій редакції Програми КПРС лишаються незмінними основні завдання партії щодо розвитку й зміцнення соціалізму, його планомірного і всебічного вдосконалення, дальшого просування радянського суспільства до комунізму¹⁵. Акцентуємо увагу студентів на наступності нової редакції Програми КПРС, що виявляється, з одного боку, в тому, що в ній зберігаються основні теоретичні й політичні положення третьої Програми, з другого боку, вона істотно поліпшилася, збагатилася новими принциповими настановами, краще і точніше визначила шляхи досягнення програмної мети партії — комунізму. Цей висновок підтверджуємо визначенням, що **«Третя Програма КПРС у її нинішній редакції — це програма планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це програма боротьби за мир і соціальний прогрес»**¹⁶. Для кращого осмислення студентами положень наступності нової редакції Програми з попередньою можна продемонструвати на екрані діапозитиви (№ 7, 8, 9)¹⁷. Розкриваємо основні теоретичні й політичні положення третьої Програми партії, які зберігаються в її новій редакції: кінцева мета КПРС — побудова комунізму в нашій країні; розвиток соціалізму означає рух суспільства до комунізму; зближення класів, соціальних груп і прошарків; формування соціальної однорідності суспільства; вдосконалення національних

¹³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 145.

¹⁴ Там же.— С. 110.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.— С. 146.

¹⁷ Методические указания к применению ТСО при изучении материалов и документов XXVII съезда КПСС.— С. 40—42.

відносин, зміцнення братерської дружби усіх націй і народностей країни; вдосконалення політичної системи радянського суспільства, розвиток соціалістичної демократії; підвищення добробуту, поліпшення умов праці та життя радянських людей; формування у всіх трудящих марксистсько-ленінського світогляду, боротьба проти буржуазної ідеології, реформізму і ревізіонізму; боротьба КПРС і радянської держави за мир, проти гонки озброєнь і підготовки нової, термоядерної війни. Залишилися у новій редакції випробувані життям настанови з питань закономірностей розвитку партії і зростання її керівної ролі.

Водночас зосереджуємо увагу студентів на тому, що в новій редакції третьої Програми КПРС відповідно до історичного досвіду набула дальшого творчого розвитку і збагачення принциповими положеннями марксистсько-ленінська теорія. В ній узагальнено характеристики історичних досягнень і переваг соціалізму, сформульовано концепцію прискорення соціально-економічного розвитку СРСР на базі науково-технічного прогресу, визначено риси якісно нового етапу радянського суспільства, розроблено активну соціальну політику як могутній засіб прискорення прогресу радянського суспільства, розкрито закономірності вдосконалення політичної системи радянського суспільства, повнішого здійснення соціалістичного самоврядування народу, досліджено основні тенденції сучасного світового розвитку, боротьбу між силами прогресу і реакції.

Таким чином, всі три Програми партії та нова редакція третьої Програми вивчаються у їх взаємозв'язку. При цьому підкреслюємо, що всі вони ґрунтуються на міцному фундаменті марксизму-ленінізму, що КПРС на основі глибокого аналізу та узагальнення конкретно-історичного досвіду постійно розвиває і узагальнює марксистсько-ленінську теорію. Партія постійно удосконалює стратегію, змінює тактику, вибирає найбільш доцільні шляхи для досягнення кінцевої мети — комунізму. Вона визначила стратегічний курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, який втілений в новій редакції Програми і Статуті КПРС, Основних напрямках економічного й соціального розвитку країни на дванадцять п'ятирічку та на період до 2000 року.

У навчальному процесі необхідно вказати на міжнародне, інтернаціональне значення Програми партії. «Наша програма, — підкреслював В. І. Ленін, — буде найсильнішим матеріалом для пропаганди й агітації, буде тим документом, на підставі якого робітники скажуть: «Тут наші товариші, наші брати, тут робиться наша спільна справа»¹⁸. Ці ленінські слова з повним правом можна віднести і до нової редакції третьої Програми КПРС. В ній народні маси усіх країн світу черпають натхнення для боротьби за свободу, мир і соціальний прогрес, знаходять відповіді на найбільш насущні питання сучасності. Для розкриття міжнародного значення нового партійного документа використовуємо чисельні відгуки представників комуністичних і революційно-демократичних партій, прогресивних діячів світу.

При розгляді Статуту КПРС підкреслюємо, що цей важливий документ нерозривно пов'язаний з Програмою партії, виходить з її положень, але на відміну від Програми є більш гнучким й оперативним. За час свого існування Комуністична партія прийняла три Програми і на XXVII з'їзді затвердила нову редакцію третьої Програми, а Статутів було тринадцять (вони затверджувалися на II—VI, XIV, XVII—XIX, XXII, XXVII з'їздах партії, на VIII і XII Всеросійських конференціях) і п'ять разів вносилися часткові зміни (на VI партконференції, XV, XX, XXIII, XXIV з'їздах партії).

У процесі читання лекцій, проведення консультацій і семінарських занять потрібно обов'язково обґрунтувати, чим було викликано внесен-

¹⁸ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 берез. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 206.

ня змін і доповнень у Статут партії. Наприклад, пояснити, що зміни в Статуті партії, затверджуваному XXVII з'їздом КПРС, зумовлені тим, що цього вимагали нові завдання, поставлені нині партією, курс на прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни. Необхідні нові підходи до всіх сторін партійної роботи. Зміни в Статуті спрямовані на дальше розширення внутріпартійної демократії, підвищення авангардної ролі комуністів, бойовитості партійних організацій, особливо первинних, забезпечення постійного контролю за діяльністю кожної парторганізації, кожного працівника та підвищення відповідальності парторганізації і комуністів за виконання спільних завдань.

Розкриваємо суть змін у Статуті партії. Відповідно до нових завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС, значно підвищилися вимоги до повного використання творчого потенціалу партії, поліпшення її якісного складу, підвищення її бойовитості. Статут КПРС доповнено відповідними вимогами до всіх комуністів. Член партії зобов'язаний твердо і неухильно проводити в життя генеральну лінію й директиви партії, організовувати трудящих на здійснення її внутрішньої та зовнішньої політики; наполегливо добиватися підвищення ефективності виробництва, неухильного зростання продуктивності праці, впровадження в народне господарство досягнень сучасної науки, техніки і передового досвіду, вносити максимальний вклад у прискорення соціально-економічного розвитку країни; діяльно сприяти дедалі повнішому здійсненню соціалістичного самоврядування народу; розширювати свій політичний і культурний кругозір; утверджувати властивий соціалістичній принцип соціальної справедливості, виявляти скромність і порядність, бути правдивим і чесним перед партією і народом; боротися з окомилуванням, бюрократизмом, відомчістю¹⁹.

Для підкріплення вищезазначених вимог до комуністів зосереджуємо увагу на положенні, внесеному до Статуту, де сказано: «За порушення радянських законів член партії несе подвійну відповідальність— перед державою і перед партією»²⁰. Наводимо також нове положення з нинішньої редакції Програми КПРС про те, що належність до партії не дає ніяких привілеїв, а означає лише більш високу відповідальність за все, що робиться в країні, за долю комуністичного будівництва, суспільного прогресу²¹. Підкреслюємо, що на підвищення вимогливості до комуністів спрямовані зміни у Статуті, які стосуються прийому в партію. Так, збільшився віковий ценз для молоді, що вступає в партію тільки через ВЛКСМ з 23 до 25 років. Прийом у партію проводиться обов'язково на відкритих зборах. Статут КПРС доповнено новими положеннями: рекомендувати подають допомогу рекомендуваним в ідейно-політичному зростанні, а партійна організація повинна перевірити особисті якості кандидата на практичних справах, на виконанні партійних і громадських доручень²².

Вважаємо необхідним показати дальший розвиток у Статуті принципу демократичного централізму. У вступній частині Статуту сказано, що Комуністична партія будує свою роботу на основі неухильного дотримання ленінських норм партійного життя, принципів демократичного централізму й широкої гласності. Підкреслюємо, що досить важливим є доповнення про те, що демократичний централізм є керівним принципом не тільки організаційної будови, але й життя і діяльності партії, що він означає «колективність у роботі всіх організацій і керівних органів партії і особисту відповідальність кожного комуніста за виконання своїх обов'язків і партійних доручень»²³.

Водночас з показом послідовного проведення демократичних принципів внутріпартійного життя, акцентуємо увагу студентів на тому, що

¹⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 225, 226.

²⁰ Там же.— С. 229.

²¹ Там же.— С. 220.

²² Там же.— С. 227, 228, 230.

²³ Там же.— С. 231.

КПРС неослабно зміцнює партійну дисципліну. Статут доповнений положеннями, що комуніст, який вчинив проступок, відповідає за нього наперед перед первинною партійною організацією. В разі притягнення комуніста до партійної відповідальності вищестоящим органом, про це інформується первинна парторганізація. Не пізніше як через рік після накладення стягнення на члена партії парторганізація заслуховує його про те, як він виправляє допущені недоліки²⁴. Нове програмне положення, що жодна партійна організація, жоден працівник не повинні лишатися поза контролем²⁵, включене до Статуту партії. У § 27 записано, що колективність керівництва передбачає персональну відповідальність за доручену справу, постійний контроль за діяльністю кожної партійної організації, кожного працівника²⁶.

Зосереджуємо увагу студентів на тому, що згідно з програмними положеннями ряд доповнень і змін у Статуті КПРС спрямовані на підвищення ролі та відповідальності первинних парторганізацій, розвитку їх ініціативи й активності. У новому Статуті КПРС розширено коло їх завдань. § 58 доповнено положеннями, що первинна парторганізація є політичним ядром трудового колективу, веде роботу безпосередньо серед трудящих, згуртовує їх навколо партії, організовує на виконання завдань комуністичного будівництва, бере активну участь у проведенні кадрової політики партії. Розглядаємо ряд змін у Статуті, спрямованих на підвищення ролі первинних парторганізацій у здійсненні права контролю за діяльністю адміністрації, на вдосконалення їх структури, розвиток у них внутріпартійної демократії, підвищення значення партзборів як вищого органу низової ланки партії.

Підкреслюємо, що з урахуванням сучасних вимог у Статуті суттєво доповнені основні обов'язки місцевих партійних організацій, їх керівних органів. Новими обов'язками їх є суворе дотримання ленінських принципів і методів керівництва, утвердження ленінського стилю в партійній роботі, в усіх сферах державного і господарського управління, забезпечення єдності ідеологічної, організаторської й господарської діяльності, зміцнення соціалістичної законності, державної й трудової дисципліни, порядку та організованості на всіх ділянках²⁷. У Статуті КПРС закріплена практика створення місцевими партійними органами постійних або тимчасових комісій і робочих груп з різних питань партійної роботи, а також використання інших форм залучення комуністів до діяльності партійних органів на громадських засадах (§ 30)²⁸.

Обов'язково акцентуємо увагу студентів на тому, що з метою посилення партійного впливу на всі суспільні процеси в Статуті уточнені основні принципи партійного керівництва державними і громадськими організаціями. У Статут введено новий розділ «Партія і державні, громадські організації». В § 60 відзначається, що КПРС, діючи у рамках Конституції СРСР, здійснює політичне керівництво державними і громадськими організаціями, спрямовує і координує їх діяльність. Парторганізації не підміняють радянські, профспілкові, кооперативні та інші громадські організації, не припускають змішування функцій партійних та інших органів²⁹.

Ряд доповнень у Статуті КПРС спрямовані на підвищення ролі комсомолу в житті радянського суспільства. Комсомольські організації, зазначається в ньому, покликані бути активними провідниками партійних постанов у всіх сферах виробничого і громадського життя. Комсомол допомагає партії залучати молодь до управління державними й громад-

²⁴ Там же.— С. 228.

²⁵ Там же.— С. 219.

²⁶ Там же.— С. 233.

²⁷ Там же.— С. 236.

²⁸ Там же.— С. 233.

²⁹ Там же.— С. 243.

ськими справами, формувати покоління всебічно розвинених людей, готових до праці та захисту Радянської Батьківщини.

В кінці підсумовуємо: зміни, внесені до Статуту КПРС, збагатили його новими положеннями відповідно до вимог часу, практики партійної роботи. Втілення їх у життя забезпечить дальше організаційне зміцнення партії на основі демократичного централізму, підвищення її ролі в здійсненні програмних цілей по планомірному і всебічному вдосконаленню соціалізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства.

Для глибшого самостійного вивчення цих основоположних документів викладачі кафедри практикують підготовку студентами рефератів та їх обговорення на семінарських заняттях. Так, вони рекомендують обговорити такі реферати: «Боротьба В. І. Леніна за створення Програми РСДРП», «Розробка В. І. Леніним проекту другої Програми партії», «Програма КПРС — ідейно-теоретична і політична основа об'єднання комуністів, єднання партії і народу», «Статут КПРС — основний закон партії» та ін.

Вивчення Програми і Статуту КПРС, як свідчить досвід кафедри, сприяв більш глибокому осмисленню студентами ідейних, політичних, організаційних основ партії, принципів і норм партійного життя, вихованню їх у дусі високої ідейності та відданості справі Комуністичної партії.

Доцільним було б на історичних факультетах університетів і педагогічних інститутів, які не мають відділень з історії КПРС, запровадити спецкурси з історії Програми і Статуту партії.

П. А. РУДИК (Чернівці)

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЖИТЛОВА ЗАБУДОВА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Архітектурні пам'ятки є неоціненними історичними джерелами, які свідчать про загальний рівень соціально-економічного і духовного розвитку суспільства. Збереження й примноження культурної спадщини — одне з головних завдань, що стоїть сьогодні перед радянським народом¹. Формування та розвиток житлового будівництва як найбільш масового типу забудови середньовічних міст значною мірою відображають етнічні особливості історичного процесу, характерні риси суспільного побуту народних мас. Досі ця проблема не знайшла свого комплексного вивчення. Автор даного повідомлення робить спробу з'ясувати деякі питання, пов'язані з історією забудови Кам'янця-Подільського в XIII—XVII ст.

Процес формування міст як центрів ремесла і торгівлі розпочався за часів Київської Русі. Археологічне вивчення житла давньоруського періоду дає уявлення про соціальну структуру міського населення, про типи будівель, притаманні різним верствам суспільства. Наявність у забудові доординського періоду двоповерхових «хоромів», різноманітність типів жител та їх конструктивні особливості, існування певних містобудівних традицій, пов'язаних з вимогами як соціально-побутового, так і художньо-композиційного характеру, — все це свідчить про значний розвиток тогочасних міст².

Ординська навала, хоча й затримала еволюцію давньоруського суспільства, проте не змогла придушити прогресивних тенденцій, які поступово набирали сили. Зокрема, міста Південно-Західної Русі, що менше потерпіли від кочівників, швидше відроджувалися. Політика Данила Галицького щодо Золотої Орди була спрямована на відновлення економічної та політичної незалежності Галичини і земель, які тяжіли до неї. Мабуть, саме завдяки цьому й розпочався процес відбудови міст на даній території вже наприкінці XIII ст. Про це, зокрема, свідчать археологічні дані. Так, у 1980—1981 рр., під час реставрації середньовічної забудови Центральної площі Кам'янця-Подільського були знайдені залишки кам'яних мурів будинків кінця XIII ст., що лежали поверх решток згорілих зрубів двоповерхових жител доординського періоду³. Наприкінці XIV ст. почав формуватися тип середньовічного житла на Ринковій площі, а також на околицях міста.

У 1374 р. Кам'янець одержав від русько-литовських князів Коріатовичів право на самоврядування. Однак історики С. Рошка (перша половина XVIII ст.) та М. Бжишкян (1830 р.) повідомляють, що ще в 1344 р. польський король Казимир Великий дав кам'янецьким вірменам грамоту на право мати свій окремий суд, а у 1350 р. вони вже користувалися цим правом⁴. Тому грамоту 1374 р., в якій згадуються різні міські стани

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 325.

² Новое в археологии Киева.— Киев, 1981.— С. 114—140; Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 112—118, 263—265.

³ П л а м е н и ц ь к а Є. М. Дослідження двох житлових будинків у м. Кам'янці-Подільському // Республіканська друга наукова конференція з історичного краєзнавства.— К., 1982.— С. 266—268; В и н о к у р І. С., П е т р о в М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка).— Хмельницький, 1983.— С. 14—15.

⁴ Г р и г о р я н В. Р. Історія армянських колоній України и Польши. (Армяне в Подолии).— Ереван, 1980.— С. 55—56.

(бояри, дворяни, міщани), а також війт, воєвода, радники, слід вважати документом, що лише вносив доповнення й зміни у вже існуючу на той час форму самоврядування міста. Цікаво, що в грамоті згадуються міські комори, крамниці (хлібні, м'ясні, швейні), лазня⁵. Безперечно, це було на той час велике середньовічне місто, з розвинутими торгівлею та ремеслом.

Вивчення архітектурної спадщини доповнює уяву про тогочасний Кам'янець як про місто з двома торговими площами (українською і вірменською), системою оборонних укріплень, ратушею, церквами й костьолами. Відсутність автентичних писемних відомостей про житлову забудову міста XIV ст. певною мірою заповнюють дані архітектурно-археологічних досліджень. Вони дають можливість відтворити, зокрема, житла Ринкової площі Кам'янця XIII—XV ст. Це були невеличкі кам'яні будинки, що складалися з двоярусних підвалів, першого та мансардного поверхів. На ділянках, які оточували площу, будинки розміщувалися парами: передній з них виходив торцем на лінію забудови ринку, тильний стояв на кілька метрів у глибині ділянки. Особливістю передніх будинків були підсіння — торговельні галерейки. Іноді останні траплялися і в тильних будинках, але тут вони призначалися для господарських потреб.

Забудова вулиць мала багато спільних рис з житлами на Ринковій площі. Про це свідчать одно- й двоповерхові підвали, які зберегли первісну планувальну структуру. Датування підвалів та окремих залишків надземних частин середньовічних будинків, досліджених автором, спростовує твердження деяких істориків про те, що житлова забудова міста у другій половині XVI ст. була в основному дерев'яною⁶.

Як свідчать дослідження Центральної площі, первісні невеличкі кам'яні будинки, починаючи з першої половини XV ст., почали розбудовуватися. Цей процес відбувався головним чином за рахунок об'єднання передніх і тильних домів XIV ст. в одне ціле, внаслідок чого створювалися великі будівлі. Процес об'єднання первісних будинків тривав майже два століття й завершився в другій половині XVII ст.⁷

Початок розбудови домів у XIV ст. пояснюється значним припливом населення до міста, що почався після приєднання Кам'янця (1434 р.) у складі Західного Поділля до Речі Посполитої. З того часу починається складний та бурхливий з точки зору внутріміських відносин період. У Кам'янці, населення якого складалося раніше з двох общин — української й вірменської, утворюється третя — польська. Вона, за свідченнями істориків, «почала задавати тон у місті, зайняла головний ринок»⁸. Внаслідок цього українське населення змушене було переселятися на околиці Кам'янця або взагалі залишати його. Вірмени, які відігравали значну роль у торговельних зв'язках Кам'янця, зберігали відносну незалежність.

Центральна площа міста, що до 1434 р. була головним торговим та адміністративним центром української общини, поступово була зайнята поляками і забудована костьолами⁹. Пізніше вона одержала назву «Польський ринок». Магістрат фактично став органом уряду Речі Посполитої.

Буржуазні історики XIX ст. вважали, що в Кам'янці існували три

⁵ Zbiór Historyczny Przywilejów Miastu Kamieńcowi służących tudzież Dekretów Assessorskich Komisyjnych... // Львів. наук. бібліотека, далі — ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. Чоловського, спр. 2250, арк. 3.

⁶ Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).— К., 1957.— С. 71; Винокур І. С., Петров М. Б. Назв. праця.— С. 26.

⁷ Пламеницька Є. М. Назв. праця.— С. 268.

⁸ Antoni J. Do dziejów Kamieńca Podolskiego. (Z papierów pozostałych po ś. p. D-rze A. J. Rolle) // Przewodnik naukowy i literacki.— Lwów, 1907.— S. 327.

⁹ Пламеницька Є. М., Винокур І. С., Хотюн Г. М., Медведовський І. І. Кам'янець-Подільський: Історико-архітектурний нарис.— К., 1968.— С. 14, 28, 95.

ринкові площі (за кількістю існуючих національних общин). При цьому українцям (русином) — корінним мешканцям міста — вони відводили територію на його північній околиці, біля Кушнірської башти й міських воріт. Тут же локалізували і «руський» ринок¹⁰. Ця думка донедавна панувала у науковій літературі¹¹. Автор цих рядків деякий час також знаходився під впливом традиційної точки зору. Однак проведений ним нещодавно аналіз великої кількості графічних та писемних джерел, а також установлений факт давньоруського походження Центрального ринку з його забудовою показали, що «руського» ринку в північній частині міста у середні віки не існувало.

Було б неправильно, виходячи з позицій виключно територіального розподілу Кам'янця, намагатися виявити чіткі ареали суто українського (давньоруського), вірменського й польського житлового будівництва. Адже першооснова будинків міста була традиційною, пов'язаною з давньоруськими типами житла. Їх вдосконалення в XIV ст. відбувалося також під впливом вірменського народного будівництва, внаслідок чого сформувалися типи мурованих будівель, характерних для Кам'янця. На час утворення польської общини прототиби житла були вже сформовані. Дальший їх розвиток йшов по лінії об'єднання і розбудови домів для збільшення житлової та торговельної площ. Цей процес був викликаний різким зростанням у XV—XVII ст. торгівлі й розвитком ремесла. За даними описів королівщин і податкових списків, у XVI ст. в місті працювали шевці, слюсарі, мечники, котлярі, лучники, ювеліри, столяри, лимарі, кравці та інші ремісники, багато з яких були об'єднані у цехи¹². На жаль, поки що нема точних відомостей про території їх розселення. Проте деякі архівні джерела допомагають одержати уявлення про зовнішній вигляд і внутрішнє оздоблення жител ремісників у ті часи.

Перші згадки про житлові будинки міста наводяться в актових книгах вірменського магістрату кінця XVI ст. З уривчастих відомостей довідуємося про склад приміщень у будівлях, їх назви, кількість, призначення. Так, наприклад, більшість ділянок у південній частині Кам'янця, яку, очевидно, ще з XIII ст. заселяли вірмени, мала по кілька житлових та господарських споруд. На ділянці розміщувалися, як правило, два будинки: великий кам'яний і малий, що знаходився в кінці садиби. У дворі містилися одна або дві шопи (хліви), лазня, стайня. Подвір'я перед домами виbrukовані мурованими плитами. Огорожі ділянок були також кам'яними. Про поширеність такої забудови свідчать відомості, що стосуються «кам'яних будинків», «муровань», «кам'яних світлиць нагорі» (мається на увазі мурований другий поверх) й ін. Будинки вірмен складалися головним чином з кімнати та сіней. Більші з них мали кімнату, сіни і комору, а часом містили «склепи» (виробничо-торговельні приміщення) й крамниці. Про кількість поверхів житлових будинків свідчать відомості про «сіни під малою кімнатою», «іздебку нагорі», «кімнату і комірку на другому поверсі», «верхню світлицю» та ін.¹³

¹⁰ Przewdzicki A. Podole, Wołyń, Ukraina.— Wilno, 1841.— Т. 1.— С. 151—156; Antoni J. Do dziejów Kamieńca Podolskiego...— S. 7; Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny.— Kijów; Warszawa, 1915.— S. 55—58; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание.— Киев, 1895.— С. 205.

¹¹ Пламеницька Є. М., Винокур І. С., Хотюн Г. М., Медведовський І. І. Назв. праця.— С. 26; Нельговский Ю. А. Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменец-Подольском // Реконструкция центров исторических городов.— Киев, 1974.— С. 90; Винокур І. С., Хотюн Г. М. Кам'янець-Подільський історико-архітектурний заповідник.— Львів, 1981.— С. 29; Винокур І. С., Петров М. Б. Назв. праця.— С. 27; Петров М. Б. До питання про соціальну топографію Кам'янця-Подільського у другій половині XV ст.— 60-х роках XVII ст. // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція дожовтневого періоду).— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 75.

¹² Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолье.— Каменец-Подольск, 1904.— С. 12.

¹³ Центр. держ. іст. арх. УРСР у Києві, ф. 39, оп. 1, спр. 8, арк. 21, 82; спр. 11, арк. 60, 182, 281, 282; спр. 12, арк. 63, 69—70 зв.; спр. 14, арк. 113 зв.—114; спр. 16, арк. 7 зв.; спр. 17, арк. 175 зв.

Починаючи з кінця XVII ст., з'являються цікаві документи для вивчення житлової забудови Кам'янця. Це насамперед опис міста 1671 р., зроблений фрізьким мандрівником і дипломатом Ульріхом фон Вердумом¹⁴. У ньому згадується «багато добре збудованих купецьких будинків» у вірменській частині Кам'янця. Неоцінним джерелом для вивчення архітектури й історичної топографії останнього є гравюра, зроблена Кипріаном Томашевичем у 1684—1700 рр.¹⁵ На ній, за винятком деяких подробиць, місто зображено напередодні османського завоювання (1672 р.). Через рік після визволення (1700 р.) було складено опис житлового фонду Кам'янця¹⁶, а в 1739 р. у зв'язку з розквартируванням у місті військового гарнізону було складено ще один опис¹⁷. Цінність цих документів полягає в тому, що вони фіксують житло Кам'янця до його ґрунтовної перебудови, яка почалася з середини XVIII ст., і дають можливість виявити особливості забудови міста епохи середньовіччя.

Вивчення зазначених описів, складених старопольською мовою, утруднюється великою різноманітністю невизначених досі назв споруд та приміщень (їх у документах зустрічається понад 100). Зокрема, для описання споруд найчастіше вживалися назви «дім», «дім будований», «домик», «кам'яниця», «кам'яничка», «будинок», «халупка», «домоволодіння», «дворик», «мешкання», «резиденція». Така кількість термінів свідчить про те, що в XVI ст. — на початку XVIII ст. існувала більш-менш чітка диференціація будівель за ознаками, критерії яких у документах, на жаль, не визначені. Внутрішні приміщення також мають розгалужену систему характеристик, головними серед яких є «кімната», «ізба» (в значенні кімната), «альков», «склеп», «світлиця», «комора», «кухня», «пивниця», «льох», «сіни», «підсіння». Безперечно, що ці назви зумовлені характером побуту міщан і структурою самих будівель. Визначення цієї останньої ускладнюється тим, що всередині деяких груп існує додаткова диференціація: «ізиби» (бувають верхні, нижні, передні, тильні, будовані, господарські, шинкові (корчми); «склепи» — передні, верхні, нижні, муровані, земляні та ін. Оскільки житло значною мірою характеризує демографію і соціальну топографію міста, старопольська термінологія середньовічних описів становить істотну перешкоду на шляху вивчення не тільки архітектурних, а й історичних проблем.

Походження цієї термінології деякі дослідники вбачають у плановій структурі споруд та характері будівельного матеріалу, з якого вони зроблені¹⁸. Однак на помилковість цього твердження вказує аналіз описань «кам'яниць», «кам'яничок» і «домів». Безумовно, кам'янецькі міщани, які складали описи, не могли з першого погляду визначити ту чи іншу споруду за планувальним типом. Назви будинків в описах можна пояснити лише за їх зовнішнім виглядом. На матеріалі досліджень забудови Ринкової площі автором було доведено, що «доми» складалися

¹⁴ Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське (Переклад з німецької І. І. Сварника) // Жовтень. — 1983. — № 9. — С. 99.

¹⁵ Гравюра зберігається у ЛНБ ім. Стефаніка. Відділ мистецтва, серія «Види міст і місцевостей», б/н; Пламеницька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 16.

¹⁶ Описання города Каменца, составленное комиссией, наряженною Каменецким староостою, 1700. Сентября 15. // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1869. — Т. 1. — Ч. 5. — С. 536—583. Деякі доповнення містить рукописна копія, див.: Ревізія Кам'янця-Подільського, 1700 // ЛНБ ім. Стефаніка. Відділ рукописів, ф. Чоловського, спр. 2409/11.

¹⁷ Dyspartymient Garnizonu Kamienieckiego. Kwaterunek Anno Domini. 1739 // ЛНБ ім. Стефаніка. Відділ рукописів, ф. Чоловського, спр. 2248 III.

¹⁸ Нельговский Ю. А. О древней застройке города Каменца-Подольского. Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. — Киев, 1979. — С. 90; Дроздовська Г. Б. Використання архівних джерел при дослідженні Центральної площі в Кам'янці-Подільському // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — К., 1984. — Вип. 1. — С. 101.

тільки з житлових приміщень, а «кам'яниці» містили в собі «склепи» (виробничо-торговельні приміщення)¹⁹, які розміщувалися в їх передніх, звернених до ринку або вулиці частинах²⁰. Цей висновок підтверджують й інші дані. Так, за люстрацією міста 1570 р., у ньому було 645 житлових будівель. Окремо подано кількість «кramниця» — 31. В 1670 р. у Кам'яниці налічувалося 614 «домів» та 31 «кам'яниця»²¹. Отже, загальна кількість будівель становила саме 645. Це дає підстави вважати, що кramниці знаходилися саме в «кам'яницях» і були їх головною відзнакою від інших житлових будівель. Безсумнівно, що торговельні будинки — «кам'яниці» — мали якісь зовнішні атрибути, які відрізняли їх від решти забудови й приваблювали мешканців міста.

Так само добре були відомі кам'ячанам і суто житлові будівлі. З описів видно, що «кам'яниці» та «кам'янички» переважали на Ринковій площі. І це було цілком закономірним. Значно рідше вони розташовувалися на вулицях. Так, серед 100 згаданих в опису 1700 р. споруд, які вцілилися, їх налічується всього 20. Найчисленнішу групу опису становили «доми будовані». Деякі дослідники вважають, що термін «будований» означає «дерев'яний»²². Проте текст опису не дає підстав для такого тлумачення. По-перше, у «домах будованих» неодноразово зазначаються муровані верхні «склепи», які знаходилися на перших поверхах. По-друге, термін «дерев'яний» згадується в опису самостійно поруч із словами «двори», «будинки», «доми» й «домики». Значення терміну «будований» виявляють спостереження щодо контексту, в якому він вживається: «будовані» споруди характеризуються означеннями «добротний», «багатий». Їм протиставляються споруди «муровані», що визначаються як «спустошені, пошкоджені, запустілі, зруйновані»²³. Ці характеристики певною мірою пояснює Д. Бартошевич²⁴. Тому визначення «будований» та «мурований» можна віднести до зовнішнього оздоблення споруд: перше означало отиньковану або обмазану поверхню стіни, друге — відкрите кам'яне мурування. В опису 1700 р. жодного разу не зустрічається вираз «склеп будований». Це можна пояснити тим, що ремісничі та торговельні приміщення не вимагали такого оздоблення, як фасади будинків чи житлові кімнати. Термін «будований» зустрічається саме при слові «ізба». Вирази «ізба мурована», які інколи трапляються в описаннях «кам'яниць» і «кам'яничок», свідчать про тимчасове перетворення торговельно-виробничих приміщень («склепів») на житлові. Дійсно, всі без винятку «ізби будовані» належать до «домів» й «домів будованих», а «ізби муровані» — до «кам'яниць» та «кам'яничок».

Значення терміна «мурований» пояснює вираз «кам'яниця мурована», який тричі зустрічається в опису 1700 р. Очевидно, що коли б його складачі мали на увазі тільки будівельний матеріал, з якого зроблено споруду, вони б не вдавалися до такої тавтології. Виходячи з того, що в опису тільки 3 «кам'яниці» з 48 називаються «мурованими», можна говорити про нетиповість останніх. Отже, ймовірно, що всі «кам'яниці», оскільки вони належали переважно заможним купцям, були «будованими».

¹⁹ Наприкінці XVII ст. слово «склеп» набуває значення «кramниця». Див.: Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — S. 493.

²⁰ П л а м е н и ц к а Я. О. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // Архитектурное наследие — 1985. — № 33. — С. 56—57.

²¹ Capitaneatus Camenecensis // Жерела до історії України-Руси: Люстрація королівщин в руських землях корони. — Львів, 1903. — Т. 7. — С. 87—88; Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich... — Warszawa, 1882. — Т. 3. — S. 753.

²² Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. — С. 130; Шкурко С. Армянские архитектурные памятники в Каменце-Подольском // Ист.-фил. журн. — 1968. — № 2. — С. 243.

²³ Описание города Каменца... — С. 568, 569, 570—572, 575, 576, 579, 580, 582.

²⁴ Bartoszewicz D. Słownik polsko-rosyjski (podług słownika polsko-niemieckiego J. Trojańskiego). — Warszawa, 1841. — Т. 1. — S. 7.

В опису міста 1739 р. з 87 найбільш докладно описаних будівель Польського ринку і прилеглих до нього П'ятницької, Вірменської, Довгої, Зарванської й Троїцької вулиць 57 названо «домами», а 30 — «кам'яницями». У переважній більшості з цих «домів» містяться житлові приміщення — «ізби». 4 дома мають господарські, 3 — шинковні «ізби» (корчми). Лише у 2 «домах» містяться «склепи», причому в одному з них його названо «мешкальним». Отже, наявність «склепів» у «домах» слід визнати нетиповим явищем.

З 30 описаних «кам'яниць» 7 мають класичну схему (із «склепами» попереду). В решті — містяться «ізби». У 6-ти будівлях останні названо «шинковними», що наближає їх до «кам'яниць» класичної групи. Одна «кам'яниця» має господарську, а чотири — «мешкальні ізби», решта — складається з «ізб» та за складом приміщень не відрізняється від «домів». Зважаючи на те, що опис складався в тяжкий для Кам'янця післяосманський період, коли внаслідок пошкоджень будівель не вистачало житла не тільки для прибулого війська, а й для мешканців міста, цілком зрозуміло, що на той час торгівля там дещо зменшилася, а частина «кам'яниць» тимчасово перетворилася на житлові будинки. Згодом, як свідчать дані істориків, торговельна функція їх відновилася²⁵.

Відсутність безпосереднього зв'язку між назвами, планувальним типом і певною мірою матеріалом будівель, що встановлено під час аналізу деяких типів житлової забудови Кам'янця-Подільського, підтверджується висновками дослідження термінів «кам'яниця» та «дім», проведеного польською вченою І. Путковською на матеріалах забудови Варшави. Зокрема, вона підкреслює, що вищенаведені назви вживалися у подвійному значенні, окреслюючи як забудову всієї ділянки з житловим будинком і господарськими приміщеннями, так й окремо цей будинок незалежно від використаного для його спорудження матеріалу²⁶.

Дослідження термінології описів XVI—XVIII ст. свідчить про те, що деякі назви будівель мали тимчасовий характер. Згідно з тлумаченням К. Нітша, «будинками» називали незаселені споруди або споруди під час їх будівництва²⁷. Це знаходить своє підтвердження в документах 1578 р. та 1700 р.²⁸, де термін «будинок» вжито у значенні «порожній, пустий, недобудований». Тимчасовість деяких назв впливає з їх функціональної природи. Як показало порівняння описів 1700 і 1739 рр., у забудові Польського ринку в кількох випадках «доми» («доми будовані») й «кам'яниці» («кам'янички») міняються назвами, «дворики» та «мешкання» перетворюються на «доми» тощо. Це пояснюється тим, що споруди неодноразово набували тих або інших функцій і втрачали їх.

Термінологія з часом також змінювалася. Це було пов'язане з розвитком живої мови й ускладненням побуту міщан. Деякі назви, навпаки, зникали з ужитку. Так, у вірменських актових книгах неодноразово зазначаються «світлиці», які жодного разу не зустрічаються в описах 1700 та 1739 рр. В опису 1739 р. знаходимо «ізби шинковні» й «ізби господарські», невідомі нам з більш ранніх джерел.

Отже, дослідження середньовічного житлового будівництва дає можливість відтворити зовнішній і внутрішній вигляд споруд. В основі спорудження будівель, незалежно від їх приналежності, лежить традиційна планувальна схема, що походить з часів зародження кам'яного житлового будівництва. Об'ємно-просторова структура кам'яної забудови на початку еволюції (XIII—XIV ст.) визначалася не з конкретної

²⁵ Antoni J. Указ. соч.— С. 323.

²⁶ Putkowska I. Mieszczkańska zabudowa miasta Starej Warszawy w XVII wieku // Kwartalnik architektury i urbanistyki.— 1983.— N 3.— S. 204; N 4.— S. 263.

²⁷ Nitsch K. Mały atlas gwar polskich.— Wrocław: Kraków, 1957.— Т. 1.— Cz. 2.— S. 5.

²⁸ Центр. держ. іст. арх. у Києві, ф. 39, оп. 1, спр. 8, арк. 214; спр. 12, арк. 69, 70; Описання города Каменца...— С. 560, 561, 564, 570, 571.

(тимчасової) функції того чи іншого будинку, а із загальноіснуючих на той час норм міського будівництва. Функціональне призначення споруд, які внаслідок еволюції (у XV—XVIII ст.) сформували більш складні за архітектурою типи, відбилося в різноманітних їх назвах, зафіксованих описах. Основні функціональні групи споруд становлять торговельно-житлові («кам'яниці» й «кам'янички») і суто житлові («доми», «доми будовані», «домики») будинки. У Кам'янці-Подільському за кількістю переважала друга група будівель.

«Кам'яниці» та «кам'янички» належали найбагатшим верствам населення — купцям. Вони були кам'яними, отинькованими і, ймовірно, пофарбованими ззовні. Прикрасою їм служили білокам'яні різьблені лутки дверей та вікон, аркади * підсінь, високі гонтові ** або черепичні дахи. В передніх частинах «кам'яниць» містилися торговельні приміщення — «склепи», у тильних — житлові — «ізби». Верхні поверхи «кам'яниць» були житловими. Підвали («нижні склепи» або «пивниці» та «льохи») призначалися для зберігання різних товарів і продуктів.

Житлові будинки відзначалися між собою розмірами й оздобленням відповідно до заможності їх господарів. Найбагатші — «доми будовані» — майже не відрізнялися від «кам'яниць» ні зовнішнім, ні внутрішнім виглядом. Різниця полягала лише у відсутності в передніх частинах будівель торговельних приміщень. Передні «ізби» могли використовуватись як ремісничі приміщення. «Доми» були скромніші за розмірами та оздобленням і належали, очевидно, середнім верствам ремісників та міщан. У «домиках» — невеличких і небагатих спорудах — жили бідніші жителі міста.

Таким чином, дослідження різних видів житлових будівель Кам'янця-Подільського дають можливість одержати відомості про його соціальну топографію, а також становлять цікавий матеріал для вивчення архітектури житла цього міста.

О. А. ПЛАМЕНИЦЬКА (Київ)

* Галерея з арок.

** Гонт — покрівельний матеріал у вигляді тонких дощочок.

**УСТИМ КАРМАЛЮК —
ВИЗНАЧНИЙ КЕРІВНИК
АНТИКРІПОСНИЦЬКОЇ БОРОТЬБИ
СЕЛЯН УКРАЇНИ**

(До 200-річчя з дня народження)

У березні цього року минуло 200 років з дня народження Устима Якимовича Кармалюка — людини, яка стала символом непохитної волі, нескореності, мужності й героїзму. Овіяний вже за життя легендами, ватажок повсталих селянських мас навіки увійшов у народну пам'ять, став улюбленим образом багатьох історичних пісень і дум, надихав письменників та митців у їхній творчості. В чому ж причина такого впливу на розум й серця людей, які джерела живили сили довготривалої антикріпосницької боротьби У. Кармалюка?

Документи надзвичайно скупо повідомляють про юнацькі роки майбутнього керівника народних повстанців. Підневільна кріпосна праця у панському маєтку, стогін й злидні пригноблених, знущання над ними — ось щоденні супутники життя родини Кармалюків. Устим ріс гордим і незалежним, здатним захистити себе та своїх односельців від несправедливості. Його характер і погляди формувалися в атмосфері стійких антикріпосницьких настроїв, що панували в середовищі селян, де пам'ятали попередні народні повстання та виступи. Відважні проводирі гайдамацьких ватаг, мужні керівники повстання 1768 р. М. Залізняка, І. Гонта, С. Неживий були улюбленими героями дум, народних пісень та переказів, які передавалися з покоління в покоління. В селах та містах Правобережжя мешкали ще живі свідки, а то і учасники минулих героїчних подій. Вони розповідали про часи без пана й ненависної панщини, коли шляхта залишала маєтки та втікала на захід.

Ще в молоді роки Устим Кармалюк розпочав багаторічну нерівну боротьбу з представниками панівної верхівки тогочасного суспільства. Він пізнав радість перемог і біль поразок, арешти і ув'язнення у фортечних мурах, покарання батогами й заслання на каторгу в Сибір. Проте він щоразу повертався на рідне Поділля і знову палали панські маєтки, а перелякана шляхта, орендарі та дрібні чиновники засипали державні установи розпачливими листами, де вимагали рішучих дій проти У. Кармалюка та його сподвижників.

Заслуга керівника антифеодальних виступів селян Поділля була в тому, що у конкретній ситуації першої чверті XIX ст. він зумів виробити свою тактику боротьби. В її основу було покладено дії дрібних, але надзвичайно мобільних загонів, які швидко переміщалися і здійснювали раптові напади. У. Кармалюк використав історичний досвід гайдамацького руху, що був однією з форм соціального протесту народних мас у XVIII ст. В його загони входили, як правило, місцеві селяни, втікачі з інших районів України та російських губерній, військовослужбовці тощо. Це були представники різних соціальних груп та категорій населення¹. Важливо відзначити, що спільність інтересів та мети об'єднували в одне ціле людей незалежно від їх етнічної приналежності й віросповідання. В центрі цієї боротьби знаходилася, безперечно, постать У. Кармалюка, його видатні якості організатора. Однак дії повстанських загонів протягом 1812—1835 рр. не можна пояснити виключно особистими здібностями їх керівника. Сила повстанців полягала насамперед у тісному й нерозривному їх зв'язку з широкими народними масами. Звідси вони черпали людські та матеріальні ресурси, а у разі необхідності знаходили надійний притулок. Допомога загонам У. Кар-

¹ Устим Кармалюк: Зб. документів. — К., 1948. — С. 230.

малюка набула, по суті, всенародного характеру. Документальний матеріал надзвичайно багатий на подібні факти. Так, у наказі Подільського губернатора М. Грохольського літинському земському справнику від 4 грудня 1826 р. зазначалося, що під час нападу загону У. Кармалюка місцеві селяни відмовили у допомозі посесору, «...ібо участвуя, повидимому, с злодеями, дают им у себя пристанище»². В термінологічних виразах, характерних для постанов царських судово-адміністративних органів, говорилося, наприклад, про «...плохое действие крестьян с. Кальной-Деражни в поимке разбойников»³, а у документах Летицівського земського суду (листопад 1833 р.) міститься запис про те, що в середовищі «нижшего класса людей почти ежеминутно» існує небезпека соціального вибуху⁴.

Ставши на шлях збройної боротьби проти панства, У. Кармалюк не звернув з нього до кінця свого короткого, але яскравого життя. Від першого підпалу гуральні пана Пігловського (червень 1813 р.) і до підготовки нападу на економію поміщика Волянського (жовтень 1835 р.), коли трагічно перервалося життя героя, пройшло чимало часу. Якими ж основними віхами відзначений соціальний досвід народного ватажка? Чим збагатилася соціальна практика повстанців протягом довготривалої епопеї боротьби? На жаль, відсутність відповідних документів, зокрема, свідчень самих повстанців, не дає можливості ґрунтовно відповісти на ці запитання. В діях повсталого народу прослідковуються, в першу чергу, гострі мотиви антикріпосницького характеру. Численні факти нападів на окремих представників панівного класу і навіть заможного селянства, орендарів й лихварів, захоплення їхнього майна та матеріальних цінностей не залишають будь-яких сумнівів щодо антифеодального спрямування виступів повстанських загонів. Водночас відітнути якісні грані дій загонів під керівництвом У. Кармалюка у різні періоди надзвичайно важко. Соціальна самосвідомість народного ватажка, звичайно, не залишалася без змін, вона еволюціонувала з поглибленням розуміння ним завдань і перспектив боротьби з класовим ворогом. Обравши шлях безкомпромісної боротьби проти поміщиків молодого людину, світогляд якої формувався лише на «мислительному матеріалі» свого села, У. Кармалюк поступово виріс до народного ватажка, який користувався незаперечним авторитетом серед своїх сподвижників. Зростанню його самосвідомості та збагаченню соціального досвіду сприяв ряд факторів: військова служба в 4-му уланському (м. Кам'янець-Подільський) і Архангелгородському (Новгородська губернія) полках царської армії, спілкування з робітними й майстровими людьми боровлянського винокурного заводу. Під час втеч з каторжних робіт У. Кармалюк знайомився з представниками різних категорій населення Росії, що також сприяло розширенню його світогляду. Лише в 1829—1830 рр. він подолав величезний шлях з Сибіру через Камишлів, Катеринобурґ, Кунгур, Перм, Казань, Чебоксари, Нижній Новгород, Володимир, Москву, Калугу, Орел, Севськ, Глухів, Борзну, Ніжин та інші міста⁵. Бував У. Кармалюк і на півдні України та в Білорусії. Скрізь він цікавився побутом і звичаями населення, бачив страждання народу, добре знав його настрої, потаємні надії та сподівання.

Життєвий досвід, здобутий і засвоєний У. Кармалюком у ході безперервних втеч та переховувань, загроза бути знову заарештованим і жорстоко покараним, виробили в нього стійкі погляди на антинародну суть політики панівного класу. Документів, які б відбивали цей аспект думок героя, залишилося мало, але вони надзвичайно красномовні. В журналі Летицівського нижнього земського суду зафіксовано, що під час арешту в с. Кальня-Деражня (17 червня 1827 р.) У. Кармалюк «...при

² Устим Кармалюк.— С. 75.

³ Там же.— С. 103.

⁴ Там же.— С. 190.

⁵ Там же.— С. 161, 162.

бытности многих людей говорил...» поміщику, «...что он еще и за сим выйдет на волю и помстится на нем, Янчевском, а крестьянам, около него бывшим говорил, чтобы не повиновались своим помещикам»⁶. Селяни свідчили в суді, що він звертався до них: «Почему вы не вяжете их (то есть помещиков) за то, что вас притесняют»⁷. На радикальний характер поглядів керівника повстанців вказують також інші факти. Наприклад, в 1831 р. на запитання економа І. Креповича, що спонукало У. Кармалюка «...учинить из Сибири побег...», останній відповів: «Дабы с помещиком Янчевским за поимку оного в 1827 году в Летичевском повете повидаться, и убраться оного в красные сапожки»⁸. Подібні свідчення в документах непоодинокі.

Таким чином, цей аспект діяльності народного ватажка прослідковується досить рельєфно. На жаль, ще менше збереглося фактів, які дають змогу реконструювати позитивні ідеали у світогляді У. Кармалюка. Можна лише з певністю говорити, що суспільні відносини уявлялися йому як відносини соціальної справедливості, а життя селян побудованим на принципах народоправства та особистої свободи. М. Щерба, дружина керівника повстанців, свідчила в комісії Літинського земського суду (27 березня 1822 р.), що під час відвідин сім'ї У. Кармалюк говорив, «что на степах собрал себе место для жительства, познакомился с тамошними жителями, бывал у них за кума, купил там корову для семейства и намерен на зиму засеять и под осень хотел все семейство забрать и велел овцы продать...»⁹. Мабуть уклад життя та господарське становище селян півдня України, який інтенсивно заселявся, імпонували У. Кармалюку. Пізніше він продовжував висловлювати думку про те, що «треба вибиратись у далекий край» (1833 р.)¹⁰. Гадаємо, його неодноразові заяви про підготовку втечі в межі Австрійської держави, не можна пояснити лише загрозою нового арешту і засланням до Сибіру. Соціально-психологічна основа розмов, які точилися в колі однодумців У. Кармалюка, стає зрозумілою, коли враховувати той факт, що серед селян Правобережжя уперто поширювалися чутки про організацію буджацького козацького війська¹¹. Певний вплив на психологію селянських мас справили аграрні реформи австрійського уряду, зменшення ним окремих податків, звільнення населення від рекрутчини тощо.

У. Кармалюк не пішов у південні степи, як і не перейшов у межі Австрійської держави. Не залишився він і в суворому, але безпечному Сибірському краї чи в інших добре знайомих йому місцевостях. Керівник повстанців вже в котрий раз повертався на Поділля. У його свідомості перепліталися дві суперечливі, але тісно взаємозв'язані ідеї. Як людина з великим досвідом соціальної боротьби, У. Кармалюк розумів, що обмежитися діями загонів лише на Поділлі, значить приректи їх на неминучий розгром. Тому він намагався підняти на виступи проти поміщиків селян сусідніх повітів, внести в антикріпосницький рух елементи організації тощо. Разом з тим об'єктивна історична реальність першої половини ХІХ ст. обмежувала світогляд ватажка повсталіх селян. Він не міг до кінця зрозуміти завдання та перспективи боротьби з панівним класом. Дії повстанців все ще залишалися локальними, розрізненими, недостатньо скоординованими.

Безперечно, не цим вимірюється значення й вклад У. Кармалюка та очолюваних ним загонів в антикріпосницьку боротьбу українського селянства. Навіть в рамках традиційних уявлень і світоглядних переко-

⁶ Там же.— С. 103.

⁷ Селянський рух на Україні. 1826—1849 рр.: 36. документів і матеріалів.— К., 1985.— С. 35—36.

⁸ Устим Кармалюк.— С. 174.

⁹ Там же.— С. 42.

¹⁰ Там же.— С. 193.

¹¹ Гумецюк С. К. Боротьба селян Поділля проти феодално-кріпосницького гніту в першій третині ХІХ ст. під проводом Устима Кармалюка.— Хмельницький, 1980.— С. 17.

нань він прагнув і добивався значних успіхів у боротьбі з панівним класом. Під впливом антифеодальних виступів поміщики змушені були стримувати свій непомірний соціальний гніт, обмежувати наступ кріпосницької реакції, йти на окремі, хоч і незначні, поступки селянським масам.

Особистість У. Кармалюка була незвичайною. Він мав гострий природний розум, чудово знав людські характери та психологію, вільно володів, крім української, російською, польською та єврейською мовами. Широко відома його здатність швидко перевтілюватися. У разі необхідності він переодягався і видавав себе за польського шляхтича, поліцейського чи священника.

У. Кармалюк не уникав простої селянської роботи або ремісничих занять, був скромним і невибагливим.

Свободолюбивий, упертий, нещадний до ворогів, керівник пригнобленого люду, водночас залишався люблячим батьком і чоловіком. Без особливих перебільшень можна стверджувати, що родинні почуття займали не останнє місце у формуванні поглядів У. Кармалюка. Трагедія його власної сім'ї (неодноразові ув'язнення та покарання дружини, знущання над дітьми і, нарешті, смерть у Літинській тюрмі старшого сина Івана) екстраполювалась У. Кармалюком на всю тогочасну суспільну дійсність. В його очах її уособлювали місцеві поміщики, орендарі та управителі маєтків, представники лихварської верхівки.

У. Кармалюк пережив тяжкі удари підступних зрад, нерідко від людей, яких добре знав і яким, мабуть, довіряв (його трагічна загибель у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. була результатом зради Оляни Процькової)¹². Проте, в цілому, серед осіб, які становили найближче оточення народного ватажка, були люди яскраві, переконані у справедливості своїх дій, віддані справі боротьби за волю та соціальну рівність. Їх не лякали арешти, екзекуції та заслання до Сибіру. Це — Данило Хрон, селянська сім'я Блажкунів, Іван Литвинюк, Василь Добровольський, Андрій Словинський та ін. Вони користувалися в У. Кармалюка повною довірою, з ними він виношував плани боротьби та їх реалізації.

«Я нагадаю одне ім'я, навіки овіяне славою, — Устим Кармалюк», — писав про народного героя О. М. Горький¹³. Навіть поліцейські та судові чиновники, які з класових позицій оцінювали боротьбу селянських мас Правобережжя проти кріпосницького гніту, змушені були визнати неабиякі особисті якості ватажка повстанців. «Дерзким и отважным» називали У. Кармалюка літинські поліцейські в рапорті Подільському цивільному губернатору від 14 грудня 1827 р.¹⁴ В журналі Лєтичівського земського суду, який десятки років розслідував справу народного ватажка, 16 жовтня 1835 р. було записано: «Сим образом кончил жизнь свою славный... Кармалюк, наказанный три раза шпицрутенном и три раза кнутом, столько же раз бежавший из каторжной работы, непокоивший многие годы здешнюю округу, имевший чрезвычайные и даже неимоверные почти связи, соделавшийся сказать можно, водрузителем всего зла и сим ввергнувший многих простолюдинов в пагубу и в самое даже суеверие всеобщее о его силах и могуществе мнение»¹⁵.

Проте, безперечно, найбільш справедливу та об'єктивну характеристику Устиму Кармалюку дав сам народ. Історичні пісні, думи, перекази, легенди оспівують образ улюбленця народних мас, захисника класових інтересів трудящих. На відміну від тогочасної офіційної концепції історії селянського руху, де У. Кармалюк кваліфікувався як «розбійник», «зłodій», «злочинець», народ виступив з альтернативними оцінками й трактуваннями суті цих подій. У відомій пісні «За Сибіром сонце схо-

¹² Устим Кармалюк. — С. 209.

¹³ Дружба народов. — 1945. — № 11. — С. 164.

¹⁴ Устим Кармалюк. — С. 132.

¹⁵ Устим Кармалюк. — С. 216.

дять», яка поширювалась у численних варіантах, дії та вчинки Кармалюка мотивуються так:

Куди тільки подивлюся,	А бідному, нещасному
Скрізь багач панує	Вся тяжка робота.
І в розкошах превеликих	Ще й до того несправедлива
Днює і ночує.	Вічная скорбота ¹⁶ .

На звинувачення у розбійництві Кармалюк відповідає:

Ще й нікого я не убив,
Бо сам душу маю.

А що візьму в багатого
Убогому даю,
Отак гроші розділивши,
Гріха я не маю¹⁷.

Поява циклу пісень, а також легенд і переказів про У. Кармалюка свідчила не лише про його велику популярність у народі. Фольклорна спадщина, в якій оспівано героїку боротьби народного ватажка, ставала важливим засобом в арсеналі боротьби трудящих мас України проти своїх гнобителів. Відбиваючи реальні картини тогочасної дійсності, фольклор сприяв створенню у суспільстві психологічної атмосфери невдоволення широким верством населення політикою панівного класу, готував відповідний ґрунт для виникнення нових ідей, відбивав прагнення народу до кращого життя.

Важливо підкреслити, що слава про відважного ватажка повстанців вийшла далеко за межі України. Так, народні месники-гайдуки вважали його повноправним членом своїх загонів¹⁸.

Устим Якимович Кармалюк увійшов в історію як керівник антикріпосницької боротьби українського селянства. Він належав до яскравих представників героїчної когорти борців за щастя народу. «Неладно скроєні, — за словами Ф. Енгельса, — але міцно зшиті»¹⁹ вони акумулювали жагучу ненависть трудящих до всіх форм суспільної несправедливості та насильства, непохитну волю і, водночас, соціальний оптимізм і віру в майбутнє.

В. А. СМОЛІЙ (Київ), В. С. МАЗУРИК (Київ)

¹⁶ Історичні пісні.— К., 1961.— С. 680.

¹⁷ Там же.— С. 680.

¹⁸ Драгнев Д. М. Гайдуки — народные метатели: Очерк истории героической борьбы молдавских гайдуков против местных и иноземных угнетателей.— Кишинев, 1962.— С. 48—49; Гросул Я. С. Крестьяне Бессарабии (1812—1861 гг.).— Кишинев, 1956.— С. 278.

¹⁹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 7.— С. 329.

ДОКУМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ХАРКІВЩИНИ

*Промышленность и рабочий класс
Харьковщины.*

1917 — июнь 1941 г. //

Сборник документов и материалов.

Харьков: Прапор.— 1986.— 224 с.

В республіканських документальних виданнях з історії промисловості та робітничого класу УРСР, які вже опубліковано, висвітлено період з 1921 по 1958 рр. В них найбільш повно відтворено процеси індустріального розвитку, розглянуто зміни у складі робітничого класу республіки. Для розкриття цих взаємопов'язаних і складних питань упорядники праць використали насамперед документи з історії великих промислових центрів і регіонів. Територіально-галузевий принцип добору джерел дав їм змогу у хронологічній послідовності показати масштабність соціалістичних перетворень, що відбулися у промисловості республіки. При всій цінності опублікованих збірок вони все ж такі не дають повного уявлення про всі особливості розвитку окремих районів та їх галузевої спеціалізації. Тому видання регіональних збірок має важливе значення для детального й поглибленого аналізу стану промисловості, діяльності й складу робітників тієї чи іншої області України. Однією з таких праць є рецензоване видання, підготовлене до друку працівниками державного архіву Харківської області та партархіву Харківського обкому Компартії України*.

В ньому вміщено 175 різних за складом і змістом документів, що охоплюють досить значний період — від Великої Жовтневої соціалістичної революції до початку Великої Вітчизняної війни. Це — матеріали партійних та радянських органів, загальносоюзних та республіканських наркоматів, трестів, а також заводоуправлінь, партійних, комсомольських та профспілкових організацій, окремих підприємств Харкова та області. За видами вони являють собою протоколи, постанови, звіти, резолюції, доповідні записки, листи, рапорти, інформації тощо (а тематично — стосуються двох основних проблем — історії промисловості та робітничого класу Харківщини в довоєнний час).

Методика підготовки матеріалів до друку відповідає існуючим правилам публікації документів. Про це свідчить, зокрема, те, що на етапі їх виявлення й відбору, який, по суті, визначає наукову цінність праці, упорядники використали 40 фондів

центральної й місцевих партійних та державних архівів, а також матеріали газет, журналів, збірники законів тощо. Все це допомогло виявити значну кількість документів (близько 1,5 тис.) і відібрати найцінніші. Половина з них представлена архівними, а друга частина — друкованими джерелами. На наш погляд, останніх забагато, особливо тих, що стосуються 20-х — першої половини 30-х років. Адже архіви того часу збереглися краще, ніж за наступний період, особливо передвоєнні роки.

Що ж до археографічного опрацювання матеріалів (заголовків, дат, підписів, контрольно-довідкових відомостей, наукового апарату), то це зроблено в межах правил та кваліфіковано. Тому прикро говорити про окремі огріхи, коли, наприклад, не вказується час опублікування документів № 15, 16, 46, 66, 111, не точно визначаються інші дати — див. № 18, 35, 40, 65, 94, 97, 142. Деякі матеріали потребують коментарів (№ 95, 103, 109).

Позитивною рисою рецензованої праці є те, що дві третини матеріалів збірки друкуються повністю й лише третина — у витягах. Разом з тим, на жаль, опущено й такі уривки з документів, які становлять певний інтерес. Так, у док. № 109 (з посиланням на № 113) з тексту договору на соціалістичне змагання між Харковом і Ленінградом вилучено пункти про конкретні заходи по забезпеченню умов переходу бригад на госпрозрахунок. Ці матеріали цікаві й сучаснику.

Науково-довідковий апарат, хоч і невеликий, але справляє хороше враження. В аналітичній передмові логічно обгрунтовується доцільність обраних упорядниками періоду та теми, їх зв'язок з комплексом джерел. Коментарі доповнюють зміст документів, а показчик установ, організацій і підприємств промисловості дає уявлення про їх галузеву належність. В книзі відсутній перелік опублікованих матеріалів, що ускладнює користування ними. Бракує також довідки про зміни, що сталися в адміністративно-територіальному поділі Харківщини.

При формуванні збірки найскладніше було укомплектувати документами перший розділ (жовтень 1917—1920 рр.). Матеріалів того періоду збереглося мало, і, крім того, вони вже достатньою мірою використані у попередніх публікаціях. Так, з 28 документів, уміщених у розділі, майже половину надруковано в різних документальних виданнях (до речі, автори не завжди згадують про це). І все таки їм удалося підібрати матеріали таким чином, щоб відтворити перші кроки на шляху боротьби за націоналізацію промисловості, встановлення робітничого контролю, перехід управління підприємствами до рук робітників, часткове введення в дію заводів тощо. Отже, документи за змістом цілком відповідають темі збірки, але аж ніяк не назві розділу. Та це, мабуть, і не входило в задуми укладачів. Адже в 1973 р. було

* Редакційна колегія: Є. В. Дягілев, С. А. Канаєнко, В. В. Резникова, А. І. Епштейн. Укладачі: Л. А. Адаменко, Г. Г. Бурик, Є. В. Дягілев, Н. К. Калюжна, В. Г. Панкратєва, В. В. Пікіна, М. І. Старовойт, Л. Г. Шульга.

видано фундаментальний збірник «Харківщина в період гражданской війни и иностранной военной интервенции. 1918—1920 // Сб. документов и материалов», в якому ґрунтовно висвітлено боротьбу за встановлення й зміцнення Радянської влади та перші соціалістичні перетворення на Харківщині. Упорядники рецензованої книги, на жаль, не згадали про цю працю. А це б допомогло їм пояснити методику відбору матеріалів. З цього збірника вони, наприклад, узяли деякі важливі документи, але чомусь не включили (і не використали у примітках) цінний підсумковий матеріал Харківського губрадіаргосу — з даними про стан промисловості губернії на кінець 1920 р., кількість націоналізованих (47,6%), контрольованих (52,4%), діючих (72%) підприємств, а також чисельність робітників¹.

Відомості про націоналізовані металообробні заводи за липень 1920 р. (док. № 24) обмежені Харковом (хоч у заголовку зазначено «губернії»), а в примітці № 18 вказано лише джерела, в яких йдеться про список інших аналогічних підприємств. Важливо було б розкрити їх зміст, адже дослідники цікавлять саме конкретні дані. Таким чином, у цьому розділі є цінні документи, але їх обмаль. У деяких випадках вони потребують більш ґрунтовного коментування.

Більш вдалою є добірка матеріалів в інших розділах. Вони розповідають про процеси відбудови, реконструкції промисловості, інтенсивного будівництва нових заводів, освоєння техніки і технології виробництва тощо. Серед них є багато оригінальних документів як узагальнюючого, так і конкретного характеру (у тому числі й ті, які містять дані за попередні роки, — док. № 44, 56, 58, 70, 74, 88, 126). Вони дають можливість показати розмах соціалістичної індустріалізації на Харківщині, проаналізувати розвиток різних галузей промисловості та окремих підприємств, висвітлити хід виконання п'ятирічних планів, висок робітників Харківщини у завоюванні економічної незалежності країни. Це ж стосується виробничої діяльності та

технічної творчості робітничого класу, зростання продуктивності праці, питань активізації соцізамагання, зокрема поширення стахановського руху, а також трудових починів харків'ян, їх шефської роботи та ін.

Значну увагу приділено кількісним та якісним змінам у складі робітничого класу, зокрема зростанню його партійного та комсомольського прошарку, підвищенню культурно-технічного рівня, вдосконаленню системи освіти та охорони здоров'я тощо. Важливо те, що при висвітленні виробничих та соціальних процесів упорядники вдало сполучають територіальні та галузеві документальні свідчення з підсумковими даними по Харківщині. Вони вказують на комплексний характер розвитку регіону.

Інші документи дають можливість показати також соціальні наслідки технічної реконструкції промисловості, насамперед зростання й концентрації робітничого класу, зміцнення його кадрового ядра, зміни в демографічному складі, збільшення питомої ваги жінок-працівниць, висування робітників на керівну роботу та т. ін. (док. 94, 97, 112, 126, 161). Отже, з точки зору змісту матеріалів упорядникам удалося забезпечити достатньо високий рівень збірника. Та напевд чи можна вважати вдалими назви трьох розглядуваних розділів, в яких допущено неточності та неспіввідповідність («На відбудові народного господарства (1921—1925)», «В період будівництва соціалізму (1926—1937)», «Напередодні суворих випробувань (1938—22 червня 1941 р.)»). По-перше, йдеться про відбудову не народного господарства в цілому, а лише промисловості. По-друге, упорядникам необхідно було більш точно визначити період побудови основ соціалізму, а також не давати останньому розділові публіцистичної назви, якщо вже вони дотримуються формулювань, прийнятих у наукових працях. Ці огріхи свідчать про необхідність більш вдумливого підходу до висвітлення всіх аспектів теми під час підготовки видання до друку.

Отже, збірник документів не позбавлений певних недоліків. Проте вони мають другорядний характер. Упорядники досягли своєї головної мети — за допомогою цінних матеріалів їм удалося відкрити важливу сторінку історії розвитку промисловості та робітників Харківщини.

Є. П. ШАТАЛІНА (Київ)

ПО СТОРІНКАХ ГЕРОІЧНОЇ ІСТОРІЇ

В. В. Мусиєнко.

*На защите завоеваний Великого Октября:
Компартия Украины во главе борьбы
трудящихся за установление Советской
власти и защиту ее завоеваний
(окт. 1917 — 1920 гг.).*

Киев: Политиздат Украины, 1986. — 235 с.

Глибокий аналіз і осмислення пройденого ленінською партією шляху має не тільки наукове і пізнавальне, а й важливе полі-

тичне значення. XXVII з'їзд КПРС зобов'язав суспільствознавців поглибити вивчення історичного досвіду її боротьби за перемогу соціалістичної революції, будівництво і далі зміцнення нового суспільства. Особливо цінним є досвід, набутий партією під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна в перші роки Радянської влади, в тому числі в ході організації боротьби робітничого класу і трудящегося селянства за перемогу Великого Жовтня і захист його завоювань на Україні. Поява спеціальної узагальнюючої історіографічної праці В. В. Мусиєнка, присвяченої героїч-

ній діяльності більшовицьких організацій України в жовтні 1917—1920 рр., відрадна подія.

Незважаючи на наявність значної кількості праць, рецензована монографія є першим комплексним історіографічним дослідженням багатогранної діяльності більшовицьких організацій України в роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. В ній на основі марксистсько-ленінської методології, загально-прийнятої періодизації вивчена й узагальнена історико-партійна і загальноісторична література з основних напрямів діяльності більшовиків республіки у досліджуваній період. Зокрема, в книзі проаналізовано стан вивчення питань партійного будівництва, в тому числі утворення Компартії України, ідейного і організаційного згуртування її рядів, партійного керівництва радянським і національно-державним будівництвом, здійсненням соціалістичних перетворень, масово-політичної роботи парторганізацій, їх діяльність по організації розгрому іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

У монографії висвітлюється роль В. І. Леніна як основоположника історіографії періоду іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, підкреслюється фундаментальне значення його геніальних праць для наукового вивчення історії більшовицьких організацій України. В ній розкриваються характерні риси і методологічна спрямованість розвитку історіографії в цілому, в проблемно-хронологічному плані показано процес нагромадження історико-партійних знань, розширення джерельної бази досліджень.

У книзі не лише підсумовуються основні досягнення радянських істориків у вивченні тих чи інших аспектів досліджуваної теми, а й виявляються недостатньо розроблені питання історії більшовицьких організацій України 1917—1920 рр. Характерно, що з більшості з них автор сформулював конкретні рекомендації, спрямовані на забезпечення дальшої їх розробки.

Значне місце в монографії приділено розгляду проблем, які протягом тривалого часу були дискусійними, спірними. Зокрема, розкривається зміст наукової полеміки з ряду питань історії Компартії України досліджуваного періоду, яка мала місце в історіографії наприкінці 50—70-х рр. Проведений В. В. Мусієнком аналіз публікацій і документальних джерел з теми дозволив йому виявити і вказати на ще недостатньо використані дослідниками документи, уточнити фактичні дані з ряду питань історії місцевих більшовицьких організацій, зокрема, з деяких аспектів партійного будівництва, масово-політичної роботи КП(б)У, діяльності більшовицького підпілля на захопленій контрреволюційними військами території республіки та ін. Причому, по кожній з них автор висловив свою точку зору, яка в основному відповідає сучасному рівню їх наукового розуміння і висвітлення.

Разом з тим рецензована монографія не позбавлена ряду недоліків і упущень. Так, не всі важливі аспекти діяльності КП(б)У і навіть окремі етапи досліджуваного пері-

оду проаналізовані автором з достатньою повнотою. Більш ґрунтовно розглянуті праці початкового етапу громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні, а наступні — досліджені поверхово. Зокрема, не розглядається література, в якій розкривається діяльність КП(б)У на початку визволення України від денікінців, значення ленінської резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», рішення VIII Всеросійської конференції РКП(б) з цього питання, які стали програмою відновлення і зміцнення диктатури пролетаріату в республіці, боротьба КП(б)У проти проявів націонал-ухильництва і націонал-нігілізму. При висвітленні партійного керівництва національно-державним будівництвом на Україні в монографії проаналізована лише література про становлення і розвиток державних форм взаємовідносин і співробітництва радянських республік (с. 105—114). Більшої уваги заслуговують також питання про взаємовідносини КП(б)У з дрібнобуржуазними націоналістичними партіями, боротьбу більшовицьких організацій республіки за непролетарські маси трудящих, зміцнення союзу робітничого класу і селянства України та ін.

У ряді випадків історіографічний аналіз літератури з конкретної проблеми певною мірою підмінюється її бібліографічним оглядом, а подекуди просто описовістю. Не завжди в монографії дотримана однакова «дистанція» при оцінці праць авторів: одним приділяється значна увага, інших незаслужно обходять. Не завжди чітко проводиться лінія і на визначення пріоритету окремих дослідників у розробці тих чи інших проблем. Алфавітний принцип подання прізвищ авторів публікацій, обраний В. В. Мусієнком, не завжди витримується (с. 9). Та й необхідність використання в історіографічній праці саме його також викликає сумнів.

Зважаючи на те, що принципові питання історії Компартії України досліджуваного періоду на протязі багатьох років є об'єктом гострого ідеологічного протистояння марксистів-ленінців та їх політичних противників, необхідно було б зробити в книзі ґрунтовний критичний розгляд головних радянських і буржуазно-націоналістичних концепцій. На жаль, цим питанням в ній приділено недостатню увагу.

Крім зазначених загальних недоліків, зупинимось на зауваженнях часткового характеру. Розглядаючи суть внутріпартійних розходжень між прибічниками різних точок зору в більшовицьких організаціях України з питань створення КП(б)У та її тактики в боротьбі проти німецько-австрійських окупантів і внутрішньої контрреволюції, автор не чітко пояснює, який зміст вкладається ним у такі назви «ліві» і праві в КП(б)У. Така редакція не повністю відповідає оцінці цих понять у сучасній історико-партійній літературі (Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 260—261, 264).

Не можна цілком погодитися і з окремими оцінками історіографічної спадщини 20-х — середини 30-х рр. Наприклад, В. В. Мусієнко вважає, що в узагальнюючих працях з історії КП(б)У М. М. Попова і

М. С. Воліна дана помилкова характеристика дрібнобуржуазних націоналістичних партій боротьбистів і борбистів, що суперечить документам і ленінській оцінці цих партій (с. 142). Але, по-перше, слід пам'ятати, що М. М. Попов у своїх «Нарисах історії КП(б)У» (5 видання) першим увів у науковий обіг широко відому нині оцінку боротьбистів, що міститься у ленінських «Зауваженнях до резолюції Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу у питанні про боротьбистів», написаних 22 лютого 1920 р. Його пріоритет у цьому питанні відзначений у Повному зібранні творів В. І. Леніна (Т. 40.—С. 154). По-друге, явно замало лише констатації помилковості твердження М. М. Попова і М. С. Воліна про те, що боротьбисти «стояли на радянській платформі». Не вдаючись у дискусію відносно змісту, який вкладали ці автори у таке твердження, нагадаємо лише, що УКП(б) легально діяла в умовах Радянської влади, на словах визнавала її, ЦК КП(б)У у грудні 1919 р. уклав з нею міжпартійну угоду, згідно з якою боротьбисти допускалися в радянські органи. (Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму в крах мелкобуржуазних партій на Україні.— Київ, 1978.—С. 280). Не слід ігнорувати і того факту, що представники боротьбистської і борбистської партій були введені до складу Всеукраїнського. Що ж стосується аналізу справжньої позиції боротьбистів, то мова повинна йти про дворучництво значної частини цієї партії, перш за все її лідерів, діяльність яких була спрямована на розкол КП(б)У, розрив життя необхідного для справи соціалізму військово-політичного союзу Росії і України. Український народ, сама історія революції внесла свій виход боротьбистам. Їх протидія заходам Радянської влади, поступове перетворення цієї партії в легальний центр тяжіння бур-

жуазно-націоналістичних елементів привели на початку 1920 р. до краху ідеології і політики боротьбизму, до саморозпуску партії і зникнення її з історичної сцени.

Неточним є також твердження автора рецензованої праці про те, що поява документального збірника «Історія КП(б)У в документах і матеріалах» значною мірою сприяла підготовці перших узагальнюючих праць з історії Компартії України М. М. Попова і М. С. Воліна, Х. Міронера та ряду статей Д. Фріда (с. 15). Адже, як відомо, всі названі праці (с. 201—202) були опубліковані у 1927—1930 рр. (останнє видання підручника М. М. Попова у 1933 р.), в той час як «Історія КП(б)У в документах і матеріалах» вийшла у двох випусках у 1933 і 1934 рр. Отже, праці вищезазначених авторів передували публікації цього документального видання.

Описуючи сюжет про Центральну партійну школу при ЦК КП(б)У, в книзі наводяться дві різні дати її створення (с. 132—133), дана неточна назва цього закладу (в 1919 р. школа мала назву не Центральної, а Вища партійна школа при ЦК КП(б)У).

На жаль, лише після безпосереднього ознайомлення з рецензованою книгою читач зможе дізнатися, що перед ним історіографічна праця, оскільки ні в її заголовку, ні в підзаголовку свідчень про це немає.

Незважаючи на зазначені недоліки, упущення і помилки, книга В. В. Мусієнка є корисним історіографічним дослідженням, яке сприятиме подальшій науковій розробці проблем одного з найгероїчніших періодів діяльності більшовицьких організацій України. Безсумнівно вона викличе значний інтерес у спеціалістів-істориків, ідеологічного активу, студентів.

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ),
С. С. ДІБРОВА (Київ)

3 УРАХУВАННЯМ СУЧАСНИХ ВИМОГ

В. Г. Сарбей, В. Е. Спицкий.

*История Украинской ССР.
Пробный учебник для 9—10 классов.
Київ: Рад. школа, 1985.—184 с.*

В Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи багато уваги приділяється виробленню навчальних планів та програм, докорінній переробці старих і написанню нових шкільних підручників. Це цілком закономірно. Адже підручник є основним навчальним посібником для вчителів, джерелом інформації, посібником для методичної побудови уроку, найбільш ефективним викладу дидактичного матеріалу.

Характерною рисою кожного підручника є насамперед висока ідейність та науковість його змісту, а також методична досконалість. Особливо високі вимоги нині ставляться до підручників з історії й суспільствознавства. Викладання них пред-

метів у школі тісно пов'язане з піднесенням ідейно-виховної роботи серед молоді, роль якої з кожним роком зростає.

В 1985 р. у видавництві «Радянська школа» вийшов пробний підручник «Історія Української РСР» для учнів 9—10 класів, в якому у стислій формі викладено історію українського народу епохи імперіалізму, Жовтневої революції, побудови соціалістичного суспільства, початкового періоду будівництва розвинутого соціалізму. Назви розділів в основному відповідають змісту вміщеного у них матеріалу за винятком десятого — «Українська РСР в період розвинутого соціалізму», що вимагає певного уточнення.

Важливе значення для методики викладання має поділ розділів на параграфи, що допомагає вчителям краще підбирати фактичний матеріал до окремих уроків та послідовно його викладати. Заслужовує схвалення й те, що вміщений у підручнику матеріал тісно пов'язаний із змістом підручника з історії СРСР і доповнює його. Ав-

тори рецензованої праці зуміли уникнути повторень широко відомих історичних процесів, подій та фактів, висвітлених у підручниках з історії СРСР і суспільствознавства.

Однак у ряді випадків вони неоднаковою мірою висвітлюють ту чи іншу подію. Наприклад, розповідь про неп як політику партії й Радянського уряду (с. 72—73) слід було б дати коротшою, а більше сказати про особливості здійснення цієї політики на Україні та про загострення там класової боротьби. В підручнику в основному витримуються обгрунтованість положень. У ньому не просто подається інформація учням про ті чи інші події, явища, факти, а на конкретних прикладах з'ясовуються їх закономірності.

Важливу роль у засвоєнні старшокласниками матеріалу відіграють висновки, зроблені авторами в кінці кожного параграфа. Це допомагає учням робити узагальнюючі висновки з конкретного матеріалу. На жаль, у ряді випадків такі висновки надто короткі й не охоплюють усього змісту параграфа. Разом з тим обмежений обсяг підручника викликав у ряді місць непрапормірні скорочення тексту, що привело до комплексного викладу фактичного матеріалу. Так, на с. 11 згадується виступ селян у с. Виховстві на Чернігівщині. На нашу думку, тут варто було б хоч коротко повідомити про те, що аналогічні події відбулись і в інших селах та дати оцінку цієї форми боротьби куркулів проти трудяшого селянства. Слід було б згадати також і про повстання на броненосці «Потемкин». Адже воно було тісно зв'язане з революційним рухом на Україні. На с. 72 йдеться про боротьбу проти куркульсько-націоналістичних банд, про мужність та відвагу радянських патріотів, у тому числі комсомольців і молоді, а конкретні приклади, на жаль, відсутні.

З метою більш ефективної реалізації виховного потенціалу історії в підручнику значна увага приділяється розкриттю загальних закономірностей, що лежать в основі історичного шляху, пройденого всіма народами нашої країни. Чільне місце у ньому відводиться висвітленню ленінської національної політики й втіленню її в життя, формуванню у трудящих нашої країни почуття радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, братньої дружби та єднання народів СРСР, викриттю неспроможності фальсифікацій буржуазними ідеологами розв'язання національного питання в Союзі РСР. Все це забезпечує прищеплення учням стійкого імунітету до чужих поглядів та моралі, різного роду буржуазно-націоналістичних передсудів. Цьому особливо сприяє всебічне розкриття взаємодопомоги народів нашої кра-

їни у роки Жовтневої революції, громадянської й Великої Вітчизняної воєн, будівництва соціалізму і комунізму.

Підручник написаний літературною мовою. Стиль викладу логічний, переконливий. Часто двома-трьома фразами автори чітко викладають складні поняття, змальовують окремі події, а то й цілі процеси. В багатьох місцях вдало використані фільклорні матеріали — прислів'я та приказки (с. 55, 84).

Водночас слід зазначити, що у підручнику трапляється чимало складних словосполучень, висловів, сухого викладу, що перешкоджає швидкому сприйняттю суті питання. Наприклад, на с. 85 невдалий вислів «Перегини в колгоспному русі...», на с. 86 сказано, що МТС розгорнули боротьбу за очищення колгоспів від «шкідливих елементів...» й ін.

Важливу роль у поглибленні сприймання учнями програмного матеріалу відіграють запитання, наведені в кінці розділів і параграфів. Більшість з них — це запитання для відтворення викладеного матеріалу й значно менше — для поглибленого вивчення тієї чи іншої історичної події, аналізу вміщеної у підручнику наочності. І, що особливо прикро, мало запитань, які вимагали б осмислення зв'язків викладеного матеріалу із сучасністю, із завданнями контрпропаганди, з проблемами морального та трудового виховання підростаючого покоління.

Позитивною рисою підручника є наявність у ньому художніх репродукцій, фотографій, малюнків, різноманітних ілюстрацій до всіх розділів. Добре, зокрема, оформлені обкладинка книги, кольорові ілюстрації в додатку. Проте у підручнику є чимало фотокопій з праць В. І. Леніна (с. 49, 62, 66, 67), які зовсім не можна прочитати. Ще більше трапляється фотографій і фотокопій картин, які невиразно підтверджують зміст описаної події (с. 49, 62, 76, 100, 133). Викликає сумнів доцільність зосередження цілого набору ілюстрацій на окремих сторінках (с. 25—26, 49—50, 61—62, 145—146). Це ускладнює користування ними при вивченні окремих питань. При підборі ілюстративного матеріалу недостатньо враховані методичні вимоги.

Висвітлені у підручнику історичний розвиток українського народу, його нерозривні економічні, політичні та культурні зв'язки з іншими народами — братами сприятимуть виробленню в учнівської молоді почуття радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, нетерпимості до буржуазних фальсифікаторів історії нашої Вітчизни, й будь-яких проявів націоналізму і шовінізму.

Г. В. СІЧКАР (Київ),
С. М. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ІСТОРІЯ КОМСОМОЛЬСЬКОЇ ПІСНІ

Н. І. Миронець

*Песня в комсомольском строю.**М.: Молодая гвардия, 1985.— 285 с.*

Книга Н. І. Миронець, присвячена комсомольській пісні 1917—1925 рр., безсумнівно, важлива і потрібна. Адже комсомольська пісня не лише відображає живий подих часу і звучить закликм великої мобілізуючої сили, але, крім того, служить цінним джерелом, яке дає можливість глибше проникнути в суть конкретних історичних явищ. Читачам, насамперед сучасній молоді, пропонується книга, в якій не лише розповідається про перші комсомольські пісні, а й подано їх тексти з відповідними коментарями.

Дослідниця здійснила велику роботу по відбору і вивченню перших видань комсомольських пісень, осмисленню, узагальненню й систематизації зібраного матеріалу.

Цілком виправданою є структура книги. Публікаціям пісенних текстів передують вступні статті, в яких показана реальна історична обстановка, коли створювалися ті чи інші пісні, вказуються імена їх авторів, часто встановлені в результаті копітких пошуків (В. Кіршон, П. Шелканов, Л. Леонтьєв та ін.). Адже, як відомо, в 20-х роках пісні часто з'являлися безіменними або їх автори виступали під псевдонімами. Тим часом вони нерідко писалися командирами і комісарами Червоної Армії часів громадянської війни, комсомольськими активістами, молодими робітниками, тобто будівниками нового життя, які достовірно відображали його в своїй творчості. З цієї точки зору при розгляді пісні як історичного джерела встановити справжні імена поетів особливо важливо. Адже інформація, яку містять пісні,— багата і різноманітна. Часто пісня, присвячена конкретному подвигу, могла пролити світло на обставини, за яких він був здійснений, і допомогти відтворити образ оспіваної в ній особи.

Неменший інтерес становлять й примітки до кожного розділу. Вони містять не лише відомості про те, де, коли і в якому вигляді була вперше видана пісня, але й аналіз різних редакцій і переробок окремих з них, що допомагає побачити, як сам час вписує корективи в поетичні тексти.

Увага автора звернена також на шляхи створення нових пісень. Н. І. Миронець виділяє прийоми написання нових текстів на вже відомі мелодії народних пісень і революційних гімнів, як було, зокрема, з піснями «Інтернаціонал молодіж», «Марсельеза юних комунаров», а також на оригінальну музику, наприклад, «Красная молодежь» поета Г. Фейгіна і композитора Д. Васильєва-Буглая.

Різними були й шляхи розповсюдження комсомольсько-молодіжних пісень. Вони передавалися з уст в уста, в рукописному і машинописному вигляді, друкувалися в газетах, журналах, збірниках, спеціальними листівками.

В книзі показано, яка велика увага приділялася в 20-х роках виховній ролі пісень. У зв'язку з цим особливо цікавими

і повчальними є розповіді про створення «Інтернаціоналу», «Варшав'янки», «Молодого гвардії».

Не менш важливим став висновок автора про те, що в житті молоді революційна пісня відігравала величезну агітаційну роль. Загальновідомо, що В. І. Ленін бачив у революційній пісні засіб пропаганди соціалістичних ідей, високо оцінював її мобілізуючу силу. Дані, які наводить Н. І. Миронець, переконливо свідчать про те, що пісні піднімали бойовий дух молоді, сприяли поширенню в масах ідей партії, впливали на формування суспільної думки.

Спеціальний розділ присвячений місцю і ролі пісні в громадянській війні. Незважаючи на достатню, на перший погляд, розробку цього аспекту теми, Н. І. Миронець знайшла новий ракурс, прагнучи встановити, який вплив мали пісні часів громадянської війни на формування радянського, соціалістичного патріотизму. На конкретних прикладах автор переконливо доводить, що в ті важкі для молоді і Країни Рад роки в комсомольській пісні злилася воедино любов до Батьківщини, відданість Радянській владі, справі соціалізму і пролетарського інтернаціоналізму, вірність завоюванню Жовтня. Порівнюючи пісні громадянської війни з дореволюційними солдатськими, Н. І. Миронець відзначає якісно новий характер перших, наявність в них особливої піднесеності від усвідомлення їх авторами важливості захисту соціалістичної Вітчизни. Нові пісні розкривали новий тип відносин між бійцями і командирами Червоної Армії, відображали любов народу до своєї армії, захоплення її подвигами, впевненість в її непереможності.

Роль пісні як активного пропагандиста ідей пролетарського інтернаціоналізму, важливого фактора зближення молоді різних національностей проаналізована на багатому фактичному матеріалі. Автор показує, що появі нових пісень сприяли створення Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, святкування Міжнародного юнацького дня і Першотравня. Н. І. Миронець підкреслює, що в багатьох піснях тієї пори звучать заклики до комсомольців бути готовими подати допомогу своїм товаришам на Заході, відображена боротьба комсомолу проти впливу соціал-реформістів на молодь.

У полі зору автора перебували й такі питання, як відображення в піснях реакції молоді на міжнародні події, висміювання марних спроб контрреволюційних сил задущити молоду Радянську Республіку шляхом економічної блокади, гордість за перші перемоги радянської дипломатії.

Увагу читачів привернуть сторінки, присвячені ролі й місцю комсомольської пісні у важких умовах післявоєнної розрухи, на трудовому фронті. Н. І. Миронець має всі підстави твердити, що в піснях того часу яскраво відображена породжена вільною творчою працею докорінна ломка в свідомості молодих робітників, їх психології. Молодь у піснях заявляє про себе як господаря життя, будівника республіки праці. Натхненна праця в ім'я революційного перетворення суспільства сприймається нею як новий фронт боротьби за торжество комуністичних ідеалів. Оспівування лєнін-

ських ідей побудови соціалізму, електрифікації, артілей, комуні і т. п. стало звичайним явищем тієї пори.

Чимало місця в книзі приділено пісням, в яких відобразилися почуття, настрої робітничої і селянської молоді, яка одержала можливість вчитися. Нерозривний зв'язок праці й навчання як головне завдання комсомолу стає лейтмотивом багатьох пісень.

Не можна не погодитися і з твердженням автора про те, що в піснях першої половини 20-х років знайшли відображення реальні життєві суперечності, зумовлені боротьбою з розрухою, непманами, куркулями, тобто всім тим, що заважало будівництву нового суспільства. Щоправда, інколи це зумовлювало появу запевняючих настроїв у молодіжному середовищі, написання пісень, сповнених смутку й печалі. Як справедливо підкреслює Н. І. Миронець, їм необхідно було протиставити веселі, життєствердуючі музичні твори. Саме таке завдання виконували комсомольські пісні й частівки, присвячені викриттю дій спекулянтів, непманів, куркулів, яким недовго залишалося хазяйнувати в Країні Рад.

Не обійдені увагою автора й пісні, спеціально адресовані допризовникам. У них висловлювалася готовність молоді дати гідну відсіч тим, хто посягне на Радянську державу. Автор підкреслює, що в піснях знайшли відображення такі важливі діяльні роботи комсомолу, як шефство над Військово-Морським Флотом, керівництво піонерським рухом.

Один з найцікавіших, на наш погляд, розділів книги присвячений впливу складного процесу руйнування старого укладу на появу пісень з новим змістом. У них, а особливо в частівках того часу, знайшли відображення такі нові явища, як формування почуття власної гідності жінок, народження в гострій боротьбі з церквою радянських обрядів, активна атеїстична пропаганда.

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ФЕОДАЛІЗМУ

А. И. Г у р ж и й.

*Эволюция феодальных отношений
на Левобережной Украине
в первой половине XVIII в.*

К.: Наук. думка, 1986. — 134 с.

Еволюція феодальних відносин на Україні не привертала достатньої уваги як до революційних, так і радянських істориків. Водночас висвітлення цієї проблеми важливе для розуміння процесу формування великого землеволодіння й закріпачення селян, для визначення соціально-правового статусу основних груп феодального суспільства.

У рецензованій монографії розглядається ряд аспектів аграрних відносин на Лівобережжі в першій половині XVIII ст., до-

Таким чином, проаналізувавши й узагальнивши широкий пісенний матеріал, Н. І. Миронець показала процес зародження і поширення в масах у 1917—1925 рр. комсомольських пісень, які яскраво відобразили особливий ритм свого часу.

В рецензованій книзі порушені й інші питання, однак не всі вони розроблені з однаковою повнотою, що, очевидно, й неможливо зробити в одному дослідженні. Адже лише завдяки колективним зусиллям можна розв'язати таке складне завдання, як вивчення суспільної свідомості різних поколінь радянської молоді, що знайшла відображення в різних джерелах, зокрема й піснях.

В книзі Н. І. Миронець інколи зустрічаються повтори певних сюжетів (наприклад, про боротьбу з «циганщиною», «жорстокими романами»). Крім того, бажано було б використати конкретний матеріал не лише України, а й ширше показати роль комсомольської пісні в інших регіонах країни.

Цілком слушно зазначаючи, що в поетичній творчості молоді знайшов відображення і такий важливий напрям діяльності комсомолу, як керівництво піонерським рухом, автор, однак, обмежується розповіддю про історію написання лише однієї піонерської пісні — «Марш піонерів» («Взвейтесь кострами, синіє ночі»). Проте інші публікації Н. І. Миронець свідчать, що в її розпорядженні є матеріали про цікаві піонерські та комсомольські пісні на цю тему, які могли б бути використані в книзі. Не завжди в праці вміщено тексти пісень, про історію створення яких розповідає автор (наприклад, «Авіамарш»). Загалом вихід у світ рецензованої праці сприятиме активізації дослідження такого специфічного історичного джерела, як пісенна творчість народних мас.

Б. І. ЛУКАЧ (Київ),
О. В. ХОРОШИХ (Київ)

сліджуються соціально-економічні відносини, що виникли у цьому регіоні після возз'єднання України з Росією. Позитивною стороною розглядуваної книги є солідна документальна база, послідовність викладу матеріалу, вміння автора робити аргументовані висновки та узагальнення. Дослідник часто вступає в полеміку з буржуазними істориками, переконливо відстоює свої наукові позиції. Джерелознавчу базу праці становлять архівні актові матеріали, мемуарна література, літописи. Особливе місце займають документи з архівів старшинських родин Полуботків, Сулим, Скоруп, Войцеховичів, Стороженків й інших.

Основна увага у книзі приділяється дослідженню форм феодальної земельної власності та джерел її поповнення. На підставі численних документів автор установив, що великі земельні володіння зосереджувалися на Лівобережжі в руках козась-

кої старшини й української шляхти. Частина маєтків належала також царським вельможам і грузинським князям та дворянам, які у 30-х рр. XVIII ст. переселилися на Україну, а також монастирям. Автор правильно зазначає, що до середини століття великі феодалні власники на Лівобережній Україні значно зміцнили своє економічне й політичне становище (с. 38). Головним джерелом їх збагачення було загарбання наділів селян, міщан та козаків.

Досліджуючи питання про аграрні відносини, автор обґрунтував принципове теоретичне положення. Феодална земельна власність мала становий, умовний характер і перебувала в основному у руках панівних станів. Таке твердження важливе тому, що з приводу цього у вчених досі немає єдиної думки. Так, деякі з них взагалі заперечують можливість існування власності на землю в феодалній суспільно-економічній формації. Інші, навпаки, схильні вважати, що земельна власність на Лівобережжі в першій половині XVIII ст. була не тільки у поміщиків, а й у селян, міщан та рядових козаків. У праці правильно наголошується, що «право на володіння землею й розпорядження нею в посполитих було ще більш обмеженим, ніж у рядового козацтва» (с. 46). Однак слід було б ретельніше дослідити процес поглиблення майнової нерівності серед козаків і селян.

Автор дослідив форми та методи експлуатації народних мас Лівобережної України. Він стверджує, що на зростання феодалної ренти в старшинських і монастирських маєтностях помітно впливали товарно-грошові відносини (с. 63). Пристосовуючись до потреб ринку, феодалі збільшували повинності селян, переводили їх на грошовий оброк. На нашу думку, при висвітленні цього питання можна було глибше дослідити процес втягування поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини, розглянути, як пристосовувалися до потреб ринку селяни. В книзі показано, що обсяг та форми феодалної ренти не регламентувалися державою, а залежали від місцевих умов, потенціальних можливостей селян, міщан, рядових козаків, що призводило до зловживань з боку поміщиків, сприяло посиленню експлуатації посполитих і козацтва (с. 69). Ретельно дослідивши розміри натуральної ренти й грошових платежів на користь держави, автор монографії дійшов висновку, що протягом першої половини XVIII ст. роль першої поступово падала, а других — зростала. Водночас збільшувалася регулярна панщина: у середині століття вона досягла 4—5 днів на тиждень.

Автор дослідив соціально-правовий статус класів-станів Лівобережжя в першій половині XVIII ст. Козацька старшина та заможна українська шляхта були найбільш привілейованими верствами, займали керівні посади у гетьманській адміністрації, користувалися такими ж правами, як дворянство в Росії. За козацькою верхівкою закріплювалися права власності на рухоме і нерухоме майно, вільного заняття промислами й торгівлею, мисливством та рибальством. Старшина звільнялася від державних повинностей і поборів. На підставі до-

кументів автор довів, що вона фактично ставала окремим станом з яскраво вираженою ієрархією. Широкими правами й привілеями на Лівобережній Україні користувалася у першій половині XVIII ст. і верхівка православного духовенства, також звільнена від державних повинностей та поборів. Вона мала залежних селян, яких жорстоко експлуатувала (с. 83).

В структурі феодалного суспільства Лівобережжя чільне місце займало рядове козацтво. Як свідчать використані у дослідженні джерела, козацька маса швидко розорлялася, ставала неспроможною брати участь у військових походах і службі, й отже, поповнювала ряди посполитих. Царським указом 1735 р. всі козаки поділялися на виборних та підпомічників. Як правильно відзначається в монографії, цей документ підтвердив майнову нерівність між козаками, що існувала і раніше.

У монографії висвітлено також соціально-правове становище селян та міщан, показано, що посилення феодалного гніту в першій половині XVIII ст. поглибило соціальну диференціацію серед посполитих. У найтяжчому становищі перебували селяни приватних, монастирських і рангових маєтків. На наш погляд, при дослідженні цих питань слід було б зробити більше екскурсів у другу половину XVII ст. Адже багато з названих явищ мали місце не лише в першій половині XVIII ст., а й у попередній історичний період. Так, при характеристиці соціально-правового статусу населення так званих вільних військових сіл та містечок бажано було б розкрити причини виникнення цього явища ще в другій половині XVII ст. Висновки автора про правовий статус класів-станів дають можливість дещо по-новому підходити до висвітлення окремих аспектів соціальної структури тогочасного суспільства. Зокрема, спростовується думка деяких дослідників про те, що нібито лівобережне селянство і рядове козацтво становили один стан.

У праці недостатньо місця відведено характеристиці соціальних груп селянства Лівобережної України першої половини XVIII ст. Недостатньо вивчено також соціально-правове становище міщанства. Поза увагою автора залишилися й купці. В першій половині XVIII ст. їх було ще небагато. Однак піжинське, київське, полтавське, роменське, новгород-сіверське козацтво вело у той час жваву торгівлю в російських, західноєвропейських містах, на Балканах.

Переважна увага у книзі відводиться дослідженню феодалної власності на землю та посилення експлуатації народних мас. Проте автор не розглянув класову боротьбу, яка не припинялася в епоху феодалізму.

Нових наукових розробок істориків чекають також питання про розвиток землеробства і тваринництва, стан промислового виробництва на Лівобережжі у першій половині XVIII ст.

Рецензована книга є оригінальним науковим дослідженням, насиченим новим фактичним матеріалом. Вона вносить певний вклад у розробку проблем феодалної формації взагалі.

І. Г. ШУЛЬГА (Вінниця)

МЕЗОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Д. Я. Телегін.

Пам'ятники епохи мезоліта
на території Української ССР
(Карта местонахождений).

Київ.: Наук. думка, 1985.— 183 с.

Рецензована монографія Д. Я. Телегіна присвячена одному з найскладніших і чи не найбільш суперечливих періодів історії людства — епосі мезоліту. Серед дослідників досі немає одностайності з багатьох ключових його проблем, у тому числі матеріальної культури, господарства й соціальної структури суспільства того часу. Часто ними навіть ставиться під сумнів правомірність виділення мезоліту в археологічний періодизації первіснообщинної формації. Таке становище пояснюється багатьма причинами. Однією з головних серед них є, на наш погляд, вузькість та фрагментарність джерелознавчої бази досліджень. З цих позицій насамперед і розглядатимемо працю Д. Я. Телегіна, яка є продовженням його монографії «Мезолітичні пам'ятки України» (1982 р.).

Серед нерозв'язаних проблем на одне з перших місць виступила розробка єдиної схеми опису (класифікації) археологічного матеріалу, що стосується мезолітичної епохи. Так, існує кілька схем опису кремнієвого реманенту. Це ускладнює прочитання джерел. Уніфікувати їх не завжди виявляється можливим. Систематизацію всіх відомих матеріалів по мезоліту на території України за єдиною схемою успішно здійснив у своїй праці Д. Я. Телегін. Можливо, не все в ній зроблено вдало. Однак головне полягає у тому, що в єдину схему ним зведено всі мезолітичні пам'ятки республіки. Цьому передувала велика і копітка робота по безпосередньому вивченню усіх доступних дослідникові колекцій. Таким чином, створений Д. Я. Телегіним їх звід є не простим перекладенням монографій та інших публікацій, хоч сама по собі й така робота мала б велике наукове і практичне значення, а оригінальним джерелознавчим дослідженням. А якщо врахувати розбіжності в поглядах сучасних дослідників на принципи й методи систематизації археологічного матеріалу, розкиданість його по всій республіці, а також величезну кількість різноманітних, часто суперечливих публікацій, то значення рецензованої праці стає ще очевиднішим. Українські радянські дослідники мають тепер ґрунтовну джерелознавчу базу для проведення досліджень нині й у майбутньому.

Проблемі культурно-хронологічного членування пам'яток мезоліту на території України Д. Я. Телегін і раніше приділяв значну увагу як у монографіях, так і в ряді своїх статей. Ми вже висловлювали свої конкретні зауваження щодо пропонованої ним схеми такого членування. Тут обмежимося лише окремими міркуваннями. В цілому хронологічна послідовність розвитку культури і типів пам'яток, встановлена Д. Я. Телегіним, є правильною, за винятком, можливо, віднесення до періоду пізнього мезо-

літу тих з них, що належать до типу Царинки (с. 49). Таке датування здається дивним, якщо врахувати, що більшість дослідників, навпаки, вважають їх значно давнішими, відносячи до пізнього палеоліту. Крім того, на наш погляд, нині вже переконливо доведено плейстоценовий вік Осокорівки. Тому неправомірно виділяти у ранньому мезоліті, як це зроблено в рецензованій праці, пам'ятки осокорівсько-рогалицького типу (с. 73). Доцільніше було б залишити за ранньомезолітичними комплексами лівобережжя Дніпра запропоновану нами назву — рогалицький тип. Нарешті, не можна погодитися з виділенням культури Кукрек у пропонованих Д. Я. Телегіним географічних межах — від степового Криму й Північного Приазов'я до Надпоріжжя і межиріччя Дністра та Прута (с. 116). Скоріше, можна було б вважати цю велику територію культурно-історичною областю. Однак конкретний аналіз матеріалів, представлених дослідником у монографії, не дає можливості з цілковитою впевненістю охарактеризувати цю зону як єдину культурно-історичну область.

Не вдаючись у подробиці так званої «кукрецької проблеми» (це тема для окремого розгляду), зауважимо, що пам'ятки цієї культури, знайдені в Молдавії, та пам'ятки типу Мирного, Трапівки й Залізничного істотно відрізняються від пам'яток типу Абузової балки на Південному Бузі, Василівки, о. Кизлевого на Дніпрі та Кукрека в Криму. Тому об'єднувати їх в єдину культуру, на наш погляд, неправомірно. Правильнішим буде сказати, що населення цих степових районів зазнало впливу певних культурно-історичних традицій, які умовно можна назвати кукрецькими.

Ці ж зауваження стосуються й «традиційних» проблем мезоліту півдня Східної Європи. У багатьох випадках їх можна остаточно розв'язати лише після проведення додаткових польових досліджень. Однак і нині зрозуміло, що в цілому етно-історична карта населення на території України епохи мезоліту, складена Д. Я. Телегіним, достатньо обґрунтована. З деякими поглядами її автора можна і треба сперечатися, але не прийняти її неможливо.

Безсумнівно заслугою Д. Я. Телегіна є вивчення мезолітичних могильників волосько-василівського типу. Не применшуючи заслуг інших дослідників (В. М. Даниленка, А. Д. Столяра, І. І. Гохмана та ін.), підкреслимо, що в рецензованій монографії вперше на основі широкого вивчення могильників Передньої Азії та Європи показано історичне значення їх для розуміння процесу розвитку розселення народів Європи. Паралельно із загальноісторичними висновками Д. Я. Телегіна навів цікаві спостереження щодо обряду поховань та інших звичаїв давнього населення, яке проживало на території Української РСР.

Ми не маємо можливості розглянути тут усі питання, порушені в рецензованій праці. Відзначимо, що головне своє завдання — створити надійну джерелознавчу базу для вивчення мезолітичної епохи на території України, розробити хронологічну шкалу і на її основі з'ясувати своєрідність різних груп пам'яток, щоб згодом визна-

чити їх місце у системі суміжних територій Європи,— автор виконав. Деякі питання залишилися при цьому недостатньо розробленими, зокрема палеоекологічна ситуація в IX—VI тисячоліття до н. е. на території України, економіка й соціальний устрій того часу тощо. Однак такий підхід нам зда-

ється правомірним. Автор обрав для дослідження актуальні й достатньо забезпечені джерелами проблеми. Розв'язані вони ним аргументовано, що є безсумнівним внеском в археологічну науку.

В. Н. СТАНКО (Одеса)

СПІВРОБІТНИЦТВО В ІМ'Я МИРУ І СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

П. П. Брицький.

Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств.

Львов: Изд-во при Львов. ун-те
изд. объединенія «Вища школа»,
1986.— 180 с.

Добре відомо, який довгий і нелегкий шлях треба пройти народам молодих держав від завоювання політичної самостійності до повної економічної незалежності. Вирішальна сила будівництва нового життя—людський фактор. Тому важливою проблемою розвитку цих країн є підготовка національних кадрів. Допомозі, яку подають соціалістичні країни в її успішному розв'язанні, і присвячена рецензована праця П. П. Брицького. Ця тема перебуває на вістрі ідеологічного, та й не тільки ідеологічного, протиборства двох світових систем, що покладало на автора особливу відповідальність за глибину аналізу проблематики, правильність оцінок і переконливість висновків.

В радянській і зарубіжній історіографії допомога держав соціалістичної співдружності країнам, що визволилися, не дістала належного розкриття. Тим часом бурхливі події в різних регіонах планети спонукають науковців і практиків до осмислення нагромадженого у цій справі досвіду, вдосконалення форм співробітництва. З метою повнішого узагальнення вкладу соціалістичних країн у подолання вікової економічної відсталості колишніх колоній шляхом підготовки для них кадрів спеціалістів автор широко використав дані, які містяться в працях учених СРСР, НДР, НРБ, СРР, ЧССР, статтях та інформаціях працівників державних органів цих країн і секретаріату Ради Економічної Взаємодопомоги. Значну частину джерельної бази монографії становлять документи й матеріали ООН, її спеціалізованих організацій, комітетів і комісій, періодична преса. Безперечно, робота ускладнювалася тим, що опубліковані документи містять дані, які нерідко ґрунтуються на різних принципах відбору або обмежені часом чи регіоном, а тому мало порівнювані. До честі автора, він з мозаїки розрізнених фактів зумів створити в основному цілісну картину проблеми національних кадрів у країнах, що розвиваються, і показати шляхи її розв'язання.

Розкриваючи передісторію проблеми, П. П. Брицький констатує, що в багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Амери-

ки після завоювання політичної незалежності національний кадровий потенціал був дуже бідним, а в багатьох галузях народного господарства та управлінської сфери—взагалі відсутнім. Майже суцільна неписьменність населення, незабезпеченість мережею шкіл, училищ, середніх і вищих навчальних закладів являли серйозну перешкоду в перебуванні суспільно-економічних відносин. Так, за даними ЮНЕСКО, в 50—60-х роках неписьменні становили від 60 до 100% населення країн Азії і Африки. Такими були наслідки колоніального панування імперіалістичних держав, які у своїй політиці нехтували національні інтереси й соціально-економічні потреби залежних країн. Змушені, врешті-решт, надати народам колишніх колоній можливість політичного самовизначення, імперіалістичні кола «подбали» про підлив їх національної економіки. В монографії наводяться вагомі факти на підтвердження цього. Зокрема, після краху колоніальної системи почався масовий від'їзд західних спеціалістів з країн, що визволилися. Це призвело до закриття тут багатьох промислових та сільськогосподарських підприємств, шкіл і по суті паралізувало на деякий час економічне й соціальне життя. Лише завдяки твердій підтримці соціалістичних держав вдалося нормалізувати роботу націоналізованих підприємств, зокрема в Алжирі, Мозамбіку, Анголі. Це ще раз показало всю гостроту й актуальність питання підготовки національних кваліфікованих кадрів, яке фокусує в собі багато інших проблем політичного, економічного і культурного розвитку молодих незалежних країн. У книзі ґрунтовно проаналізовані соціально-економічні наслідки їх співробітництва з капіталістичними державами, аргументовано розкрито згубність неоколоніальної «допомоги» як засобу відновлення господарювання сил імперіалізму.

Інший характер має всебічна допомога соціалістичних країн, головним принципом якої є пролетарський інтернаціоналізм. Зміцнення і розширення їх зв'язків з державами, які визволилися, спираються на об'єктивну спільність корінних інтересів національно-визвольного руху і світу соціалізму. Без активної підтримки соціалістичних країн народи колишніх колоніальних та залежних держав не змогли б успішно подолати опір імперіалізму, закласти економічний фундамент національного суверенітету і соціального прогресу. Автор наводить переконливі факти такої допомоги, масштаби якої дедалі зростають, у перебуванні й піднесенні економіки, розвитку техніки, в організації управління. Якщо в

1962 р. держави — члени РЕВ мали між-урядові договори й угоди про економічне й науково-технічне співробітництво з 34 країнами, що розвиваються, у 1972 р. — з 62, то в 1985 р. — із 100. Кількість важливих народногосподарських об'єктів, які будуються з допомогою держав РЕВ у країнах Азії, Африки і Латинської Америки, досягла у 80-ті роки 5058 (с. 56—57).

Такою ж значною є допомога і в підготовці національних кадрів — однієї з найважливіших умов економічного й соціально-політичного розвитку молодих держав. Ця підготовка здійснюється як у країнах соціалістичної співдружності, так і безпосередньо в країнах, що визволилися. Дані, наведені П. П. Брицьким, розвічують корисливість імперіалістичної допомоги незалежним державам у цій життєво важливій сфері і переконливо свідчать, що соціалістичні країни готують кадри для провідних галузей національної економіки, не керуючись жодними кон'юнктурними міркуваннями і не шукаючи якихось односторонніх вигод.

Помітне місце у книзі займає дослідження процесу становлення системи освіти в країнах, що визволилися, використання ними досвіду СРСР, інших держав соціалістичної співдружності. На конкретно-історичному матеріалі автор показує роль братерської допомоги в підготовці фахівців для паливно-енергетичних, машинобудівних, металургійних підприємств, транспорту, будівництва, зв'язку, медицини, сільськогосподарства. Десятки тисяч спеціалістів з Радянського Союзу, Болгарії, Куби, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини та Чехословаччини передавали свої знання й досвід громадянам молодих країн, активно сприяли в організації там вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, училищ і центрів професійно-технічної підготовки, загальноосвітніх шкіл. Для багатьох цих закладів з країн РЕВ надходить обладнання, інструменти, прилади, підручники (с. 134).

Позитивно оцінюючи рецензоване дослідження, відзначимо водночас і його недоліки. На наш погляд, монографії бракує копійкого й висококваліфікованого дослідження впливу, що його справляє процес формування кадрів на зміни в соціальній структурі населення країн Азії, Африки і Латинської Америки, на їх духовне життя. Значно більше слід було б сказати й про зростання ролі молодих незалежних держав у сучасному світі, їх соціальну диференціацію, ідеологічну й економічну орієнтацію в міжнародних відносинах. Цікавим і новим для читача було б також висвітлення організації навчання, праці та відпочинку іноземних громадян у соціалістичних країнах, розкриття різних аспектів діяльності спеціалістів, які працюють з ними в себе на батьківщині та за кордоном.

У монографії чимало уваги приділено зіставленню політики соціалістичних і капіталістичних держав щодо країн, які визволилися. Така контрастність потрібна і важлива. Вона несе значне ідеологічне навантаження. Проте надмірне захоплення цією сюжетною лінією перетворило її в лейтмотив праці і обмежило можливості в реалізації інших завдань, поставлених у вступній частині. Знижують якість дослідження й окремі повторення однотипних фактів, які здебільшого стосуються економічного сприяння країнам, що розвиваються.

В цілому ж книга П. П. Брицького доводить, що співробітництво соціалістичних держав і країн, які розвиваються, зокрема і в галузі підготовки національних кадрів, служить поглибленню їх взаєморозуміння, сприяє соціальному й економічному прогресу народів колишніх колоній, зміцненню миру.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ),
В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ)

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1986 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республканский межведомственный сборник. Вып. 139. Исторический опыт Коммунистической партии по созданию политической армии трех революций в России и его всемирно-историческое значение: (Историография, источниковедение). Киев. Якупов Н. М. Основные направления научной разработки исторического опыта партии большевиков по созданию политической армии трех революций в России; Казанцев В. А., Нагайник В. А. Разработка В. И. Лениным экономической программы большевистской партии и ее роль в формировании политической армии социали-

стической революции; Пискорская Г. А. Разработка вопросов формирования политической армии социалистической революции в научных и общественно-политических журналах УССР 20—30-х годов; Акимов Ф. И., Добровский А. И. Историография военной работы большевиков Украины в трех российских революциях; Петришина Л. В., Юрий А. К. Источники изучения деятельности большевиков Украины по политическому воспитанию рабочего класса в революции 1905—1907 гг.; Скрыпник Н. А. К историографии борьбы большевиков Украины за единство рабочего класса на буржуазно-демократическом

этапе революції; Багацький В. В., Пичемуха В. Г. К вопросу о революционной деятельности большевиков в профсоюзах на Украине в 1905—1907 гг.; Левенец Ю. А. Борьба В. И. Ленина, большевиков за массы против «левого» оппортунизма по вопросам стратегии и тактики партии (1907—1910 гг.); Павко А. И. Левоблокская тактика большевиков в революционном движении 1907—1914 гг.; Домбровская Л. Ф., Шешунова И. Н. Историография борьбы партии большевиков за вовлечение женских масс в революционное движение в годы первой буржуазно-демократической революции в России Валигурский П. А., Ватман К. И. Ленинская тактика большевиков Украины по отношению к эсерам в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции; Кориненко П. С., Носенко В. И. Военно-организаторская и идейно-политическая деятельность партийных организаций Украины в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции: (Обзор очерков истории областных партийных организаций); Илюшина Л. И., Кормич А. И. Деятельность большевиков по вовлечению железнодорожников в политическую армию трех российских революций; Рыболов-лева Э. П. Борьба большевиков Украины за крестьянские массы: (По воспоминаниям участников Октябрьской революции); Сурай Ю. И., Артеменко С. Е. Большевицкая военная печать как источник изучения борьбы большевиков за армию в 1917 г.; Соколовская Г. Н., Димиров Н. Ф. Историография борьбы большевиков за городские средние слои (1914—февраль 1917 гг.); Пишевский А. Л., Шамко В. И. Большевицкая печать — источник изучения борьбы партии за вовлечение рабочей молодежи в революционное движение на Украине в 1917 г.; Метелица Д. А., Немченко Ю. А. Исследование опыта борьбы большевиков против украинской буржуазно-националистической контрреволюции в войсках в 1917 г.: (Обзор литературы 60-х — начала 80-х годов); Олейниченко А. Н. Несостоятельность буржуазных фальсификаций ленинского учения о политической армии социалистической революции: (На материалах англо-американской историографии 80-х годов).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 140. Опыт партийных организаций Украины по воспитанию трудящихся масс на революционных, боевых и трудовых традициях советского народа. Киев. Поляков В. В., Собин В. А. Научные основы пропаганды революционных, боевых и трудовых традиций Коммунистической партии и советского народа; Джусь И. А. Изучение и пропаганда марксистско-ленинской теории — неизбежная революционная традиция КПСС: (На материалах парторганизаций Севастополя); Новоселова К. Д. Из опыта парторганизаций профтехучилищ Севастополя по воспитанию будущих рабочих на примере жизни и деятельности В. И. Ленина, на героических традициях партии и народа; Романен-

ко Н. И. О деятельности школьных парторганизаций республики по воспитанию учащихся на примере жизни и деятельности В. И. Ленина (1961-1966 гг.); Кухникова Т. К. Пропаганда жизни и деятельности соратников В. И. Ленина — важный фактор воспитания трудящихся в духе революционных традиций; Виденин В. П., Маковий Г. М. Некоторые формы работы парторганизаций Украины по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях советского народа (1959-1965 гг.); Колбин В. Г. Из опыта деятельности парторганизаций Украины по воспитанию молодежи на трудовых традициях советского рабочего класса (1971-1975 гг.); Артыш И. Я., Валентиненко В. П., Цехмиштро Н. Я. Деятельность Компартии Украины по патристическому воспитанию молодежи (1971-1981 гг.); Коба Н. Г., Санжаровский В. Н. О деятельности партийных организаций Украины по патристическому и интернациональному воспитанию сельской молодежи на основе революционных, боевых и трудовых традиций партии и народа (1976-1981 гг.); Гончаренко Н. И., Палферов В. В. Из опыта парторганизаций вузов Украины по патристическому и интернациональному воспитанию студентов на героических традициях советского народа; Будовиков И. К., Липовской А. Ф., Антипенко Г. Г. О работе вузовских комсомольских организаций по воспитанию студенческой молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях в процессе общественно полезного труда; Серогодский Н. А. Комсомол Украины — активный помощник партии в воспитании рабочей молодежи на революционных и боевых традициях ЛКСМУ; Артемова В. Я. Воспитание молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях партии и народа: (Из опыта учебных заведений Ленинского района г. Киева); Плиско Л. Н., Овсяницкий А. А. Роль печати, радио, телевидения в воспитании молодежи на героических традициях партии и народа (1971-1975 гг.); Замская Н. Б., Зуйко С. Я. О партийном руководстве повышением роли средств массовой информации в деле воспитания рабочих на примерах стахановского труда; Коза В. В. Из опыта работы парторганизаций Украины по пропаганде трудовых традиций среди населения по месту жительства (1971—1976 гг.); Андрушко А. И., Семченков А. Д. Деятельность партийных организаций Украины по идейно-политическому воспитанию рабочего класса в годы первой и второй пятилеток; Михайлык В. К. О руководстве КП(б)У военно-патристическим воспитанием молодежи в предвоенные годы (1935 — июнь 1941 г.); Подсадная А. И., Радько П. Г. Историография партийного руководства патристическим и интернациональным воспитанием молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях; Стоян А. Н. Опыт партийного руководства деятельностью комсомола по коммунистическому воспитанию студенческой молодежи в условиях совершенствования социализма: (Историографический обзор); Лямина

Л. Е., Малиновская В. В. Некоторые вопросы партийного руководства комсомолом по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа: (Историография проблемы).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный сборник. Вып. 141. Деятельность Компартии Украины по усилению роли трудовых коллективов в условиях совершенствования социализма. Киев. Романцов В. Е., Шульга И. В. Дальнейшее укрепление партийных организаций — политического ядра трудовых коллективов; Фирстенко В. И. Роль трудовых коллективов в укреплении дисциплины труда в условиях совершенствования социализма; Желтухин В. М. Деятельность парторганизаций Украины по усилению роли трудовых коллективов в борьбе за укрепление трудовой и производственной дисциплины как средство повышения эффективности промышленного производства (1966—1980 гг.); Бородай П. И., Волюнец В. В. К вопросу о руководстве партийных организаций деятельностью трудовых коллективов в борьбе за интенсификацию промышленного производства: (На материалах УССР); Шабельников В. И., Постоленко Ф. Г. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению роли рабочих коллективов в управлении производством (1966—1975 гг.); Казанцев А. Н., Тодоров И. Я., Загородняя Л. Ю. Деятельность партийных организаций Украины по дальнейшему развитию бригадной формы организации и стимулирования труда среди рабочей молодежи; Брагин Ю. А., Засыпкина И. П. Улучшение организации труда как один из важнейших факторов укрепления морально-нравственного климата трудовых коллективов: (Из опыта работы партийных организаций промышленных предприятий Украины. 1971—1980 гг.); Латышева Л. П., Степин А. А. Деятельность партийных организаций Украины по совершенствованию экономической пропаганды в трудовых коллективах (1971—1985 гг.); Демчук В. С., Ясыр Н. Д. Из опыта партийного руководства социалистическим соревнованием трудовых коллективов промышленных предприятий Украины в годы десятой пятилетки; Артемов И. В. Из опыта работы первичных партийных организаций по повышению воспитательной роли трудовых коллективов (1976—1985 гг.); Андрушко А. И., Джос Ф. Х., Лацыба В. П. Партийное руководство трудовыми коллективами по усилению их роли в воспитании у молодежи социалистической дисциплины труда; Скловская Е. И. Деятельность Компартии Украины по повышению роли комсомольско-молодежных производственных коллективов в условиях совершенствования социализма (1971—1985 гг.); Евселевский Л. И., Загоруй И. С. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли трудовых коллективов в интернациональном воспитании молодежи; Кузьминец А. В. Роль партийных организаций в усилении взаимодействия производственных коллективов и

школ по трудовому воспитанию и профориентации учащихся (1970—1980 гг.); Кругляков В. Е. Повышение роли инженерно-технических работников в политико-воспитательной работе среди членов трудовых коллективов: (Из опыта работы партийных организаций промышленных предприятий Украинской ССР. 1971—1976 гг.); Игнатенко Е. И. Из опыта работы партийных организаций промышленных предприятий Украины по рациональному использованию свободного времени в трудовых коллективах (1971—1975 гг.); Хлыбова Л. В., Михно В. Ф. Совершенствование методов работы партийных организаций по развитию общественно-политической активности трудовых коллективов металлургов в одиннадцатой пятилетке; Ленский А. И., Чирко Б. В. Партийное руководство трудовыми коллективами по ускорению технического прогресса в легкой промышленности УССР (1976—1980 гг.); Донченко Л. А., Форенсц А. Ф. Повышение роли сельскохозяйственных трудовых коллективов в развитии творческой активности трудящихся в годы десятой и одиннадцатой пятилеток: (Из опыта работы партийных организаций Украины); Середепко О. Г. Деятельность партийных организаций по усилению воспитательной функции трудовых сельскохозяйственных коллективов в 70-е годы: (На примере Украинской ССР); Крачковский Б. П. Партийное руководство деятельностью трудовых коллективов совхозов по укреплению социалистической дисциплины труда: (На материалах партийных организаций УССР. 1965—1980).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 143. Деятельность Компартии Украины по повышению эффективности промышленного производства. Киев. Юрченко В. З., Оглоткова К. Н., Тарасевич В. Н. Ускорение социально-экономического развития — ключ к совершенствованию социализма; Поставной В. Г., Бородай П. И., Чернобаев В. И. Борьба Компартии Украины за интенсификацию промышленного производства на современном этапе; Захаров И. З., Мина А. В., Фролов М. И. О руководстве Ленинградской областной парторганизацией разработкой и осуществлением программы «Интенсификация — 90»; Латышева Л. П., Степин А. А. Некоторые вопросы идеологического обеспечения деятельности партийных организаций по повышению эффективности промышленного производства; Трофанчук Г. И., Стрюк Н. И. О партийном руководстве ускорением научно-технического прогресса в промышленности УССР (1971—1975 гг.); Солошенко В. Н., Ширай В. Н., Шумаков В. К. Из опыта партийного руководства развитием творческого содружества рабочих и ИТР в ускорении научно-технического прогресса (1976—1980 гг.); Британ В. Т., Каширин Е. Д., Ступак И. А. Деятельность Компартии Украины по повышению роли высшей школы в ускорении научно-технического прогресса в современных условиях; Конох Н. С., Лебедь А. П., Игнатенко Е. И. О партийном руководстве внедрением научной органи-

защиты труда на промышленных предприятиях (1971—1975 гг.); Кладина М. А., Грих С. В. Из опыта партийных организаций по проведению аттестации и рационализации рабочих мест; Рущенко П. Т., Щербак В. М. Деятельность партийных организаций по осуществлению комплексной механизации и автоматизации промышленного производства (1971—1975 гг.); Шибко В. Я., Виноградов И. П. Партийные организации в борьбе за бережное и рациональное использование минеральных ресурсов; Воропай И. К., Попова Л. А., Литвин А. А. Забота партийных организаций о внедрении передового опыта сокращения ручного труда в промышленности (1976—1980 гг.); Шелест Д. С., Руденко В. Т., Жечев С. С. Некоторые вопросы партийного руководства укреплением трудовой дисциплины в промышленности в годы девятой и десятой пятилеток; Васильчук В. Н., Корняк В. Б. Деятельность парторганизаций по повышению трудовой активности трудящихся: (На материалах производственных объединений, 1976—1980 гг.); Городяненко В. Г., Макаров Г. П., Кузеванов В. М. Коллективные договоры — важное средство реализации экономической и социальной политики КПСС; Шестопапов Г. Г., Лагута Л. Н. Из опыта парторганизации Николаевского южнотрубного завода по наращиванию и реализации социальных резервов повышения эффективности производства (1976—1980 гг.); Матрос А. А., Мороз Ю. Н., Снисаренко В. Л. Улучшение организации-партийной работы — важнейшее условие повышения эффективности производства: (Из опыта парторганизаций предприятий горнорудной промышленности, 1966—1970 гг.); Терещенко Г. И., Петровская О. А., Мак Т. Ф. Партийное руководство техническим творчеством молодого пополнения рабочего класса: (На материалах профтехучилищ, 1971—1980 гг.); Куракова О. А., Федорчук Т. П. Некоторые аспекты партийного руководства деятельностью комсомольских организаций по повышению качества продукции: (На материалах промышленных предприятий, 1971—1980 гг.); Дубовиков И. К., Липовский А. Ф. Деятельность парторганизаций по развитию творческого сотрудничества рабочей и студенческой молодежи (1971—1980 гг.); Кукель Э. М., Вежичанин Ф. З., Зражевский А. П. О роли местной советско-партийной прессы в активизации борьбы трудящихся промышленных предприятий за повышение эффективности производства (1971—1975 гг.); Навка И. П., Чернопол Л. И., Глазунов С. В. Из опыта партийного руководства повышением роли печати в совершенствовании социалистического соревнования шахтеров (1971—1980 гг.).

Вопросы истории СССР: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 31. Харьков. Сергейчук И. Н. Декреты Советской власти на страницах газет Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Украины (ноябрь 1917 — март 1918 гг.); Турченко Ф. Г. Начало лик-

видации класса буржуазии на Украине; Тригуб П. Н. Социальный состав Советов Украины и усиление в них ведущей роли рабочего класса в период гражданской войны (1918—1920); Ревагук В. Я. Продовольственное обеспечение рабочего класса Украины в годы гражданской войны; Кучемко Н. М. Деятельность Советов Сибири по осуществлению контроля за соблюдением законов в 1921—1925 гг.; Кучер А. Е. Борьба против вооруженной внутренней контрреволюции на Украине в начале нэпа в буржуазной историографии; Водотык С. Г. Участие батрачества в колхозном строительстве на Украине в 20-е годы; Эпштейн А. И. Изменения социально-бытовых условий рабочего класса Украины в годы первой пятилетки; Стеценко О. И. О рационализаторском движении в условиях развернутой электрификации промышленного производства УССР: (На материалах первой пятилетки); Мельничук И. П. Деятельность двадцатипятилетиячников по укреплению колхозного строя на Украине в 1931 г.; Латуна А. И. Братская помощь советских республик в возрождении первой очереди Днепрогэса им. В. И. Ленина (1944—1947); Биденко Н. И. Развитие сети дошкольных учреждений на Украине в 70-е годы; Струтинский В. Е., Хильчевский С. В. Научно-техническое творчество рабочих промышленности Украинской ССР (1970—1980); Зайцев В. В. Русско-сербские отношения в 1887—1888 гг.; Згурский Г. В. Рынок продукции овцеводства на Левобережной Украине в 60—90-е годы XIX в.; Приймченко А. И. Борьба рабочих горнопромышленного Юга России за культурно-просветительные организации в 1907—1910 гг.; Якименко Н. А., Опря А. В. Переселенческая политика царизма и Крестьянский поземельный банк; Бабич В. П. Легальная рабочая газета «Правда» — важный источник изучения национального вопроса на Украине в годы нового революционного подъема на Украине (1912—1924); Любаров П. Е. III Государственная дума и ленские события 1912 г.: (Отношение политических партий к запросам о Ленском расстреле).

Вопросы новой и новейшей истории: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 32. Киев. Черный А. И. Некоторые вопросы организации и развития социалистического соревнования болгарского рабочего класса в период строительства основ социализма (40-е — 50-е годы); Страшнюк С. Ю. Сотрудничество творческих союзов СССР и НРБ в развитии литературы и искусства и повышении их общественной роли (1971—1984 гг.); Папенко Н. С. Реальный социализм в ГДР: несостоятельность западногерманских фальсификаторов и позиция ГКП; Сервина Н. Ф. Политика ГДР в области народного образования (1976—1983 гг.); Красивский О. Я. Сотрудничество сионистских организаций с буржуазно-помещичьим правительством Польши (20—30-е годы); Индутная Н. Е. Об участии обществ дружбы в развитии советско-испанских отношений (1977—1984 гг.); Солтановская Т. Г. К вопросу

о роли А. Грамши в борьбе за создание Итальянской коммунистической партии: (К 65-летию создания ИКП); Романенко С. А. Борьба рабочего класса Франции за реализацию своих социально-экономических интересов и демократических прав в период экономического кризиса 1974—1975 гг.; Гончар Б. М. Фактор развивающихся стран в американских концепциях «увязывания» отношений СССР и США (70-е — начало 80-х годов); Маркина Н. Н. К вопросу о восточноевропейской политике США 60-х — середины 70-х годов; Мартыненко Б. А. К вопросу о борьбе Канады против британской «опеки» накануне второй мировой войны; Брянцева Т. П. Антифеодалная борьба в городах Польши во второй половине XVIII в.; Выскварко С. А. Британский прогрессивный историк К. Хилл о роли народных масс в английской буржуазной революции XVII в.; Фисанов В. П. Информационно-пропагандистская деятельность руководителей чешской буржуазной эмиграции в Великобритании (1915—1917 гг.); Канистратенко Н. Н. Публикации произведений К. Маркса, Ф. Энгельса и В. И. Ленина болгарской революционной печатью (1926—1934 гг.); Чернявский Г. И. Роль советской печати 1917—1944 гг. как источника изучения новейшей истории Болгарии и советско-болгарских отношений; Семенова Н. А. Роль коммунистов в рейхстаге как источник по истории борьбы Коммунистической партии Германии за удовлетворение социально-экономических требований трудящихся (1928—1933 гг.).

Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 12. Сергієнко Г. Я. До питання про дальшу розробку наукової періодизації української народності; Сарбей В. Г. Методологічні та ідеологічні основи кризи буржуазної історичної науки в Росії та на Україні в період імперіалізму; Смолій В. А. Деякі аспекти формування соціальної свідомості учасників антифеодалних рухів на Україні доби пізнього феодалізму (друга половина XVII—XVIII ст.); Борисенко В. Й. Еволюція пізнього феодалізму на Україні; Панашенко В. В. Основоположники марксизму-ленізму про докапіталістичні форми соціально-історичних спільностей людей; Щербак В. О. Історичні джерела дружби українського і російського народів; Сас П. М. Про характер поняття «феодалне місто» щодо міст України кінця XV—60-х років XVI ст.; Гуржій О. І. Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні за доби пізнього феодалізму; Ричка В. М. Про історичну обумовленість утворення і розвитку давньоруських земельно-князівств; Майборода О. М. Проблема визначення об'єкту дослідження в сучасних буржуазних концепціях етногенезу українського народу.

Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 12. Мельникова І. М. Стратегія і тактика Комуністичної партії Чехословаччини у боротьбі за перемогу соціалістичної революції (1945—1948); Кулинич І. М. Значення антифашистсько-

демократичних перетворень для розвитку революційного процесу у Східній Німеччині (1945—1949); Павленко В. В. Історичні досягнення трудящих НРБ у будівництві соціалізму; Копашова М. І. Становлення нової соціально-класової структури чехословацького суспільства у процесі побудови основ соціалізму; Лісевич І. Т. Зародження культурних зв'язків між СРСР і Народною Польщею (липень 1944—1948 рр.); Кривець Н. В. Становлення Спілки вільної німецької молоді та її інтернаціональні зв'язки з Ленінським комсомолом; Знаменська М. В. Вклад Всенародного руху за болгарсько-радянську дружбу у поглиблення співробітництва, зближення між НРБ та СРСР (70-ті — початок 80-х років); Мартиненко І. В. Участь Союзу чехословацько-радянської дружби у пропаганді радянських передових методів праці; Шпакова Н. В. Економічні відносини Народної Республіки Болгарії з країнами, що розвиваються; Татолі Т. В. Болгарські кур'єри «Іскри».

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 33. Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. Львів. Лозинський І. М. І. Франко і Я. Врхліцький (з історії українсько-чеських літературних зв'язків); Чорний В. П., Полещук І. С. І. Франко і Болгарія (огляд); Моторний В. А., Трофимович К. К. Тема України в серболужицькій літературі; Григораш Н. Д. Літературознавча болгаристика на сторінках журналу «Жовтень».

Архіви України, № 1. Волковинський В. М. Документи про участь трудящих України у зміцненні обороноздатності СРСР в роки перших п'ятирічок; Замковий П. В., Демченко Л. Я. Нові документи з історії революційної боротьби селян Сумщини у 1905 р.; Осипенко Е. Д., Литвин О. О. Документи Партархіву Запорізького обкому Компартії України про роботу партійних організацій області по скороченню ручної праці у промисловому виробництві (1976—1980 рр.); Крячок М. І. Листи воїнів-фронтовиків у фондах ЦДАМЛМ УРСР; Ковальська Л. П. Документи профспілок про допомогу трудящих Української РСР населенню Поволжя в боротьбі з продовольчою кризою в 1921—1922 рр.; Сіреджук П. С. Джерела до вивчення історії виникнення міст Галицької землі в XV—XVIII ст.; Яцишин З. Є., Толмачова В. М. Об'єднаний архів Виробничого об'єднання «Тернопільський комбайновий завод ім. XXV з'їзду КПРС»; Гирич Т. Ю. Нове джерело до біографії Г. С. Сковороди; Жалковський Б. В. Малодосліджений фонд з історії вітчизняної медицини; Калабаліна А. М. Відкриття у ЦДАМЛМ УРСР меморіального кабінету А. В. Голловка.

Архіви України, № 2. Рішення XXVII з'їзду КПРС — в дію; Перемоги соціалістичного змагання за кращі результати у роботі в 1985 році та одинадцятій п'ятирічці в цілому; Портнова Л. Ю. Документи ЦДАКФФД УРСР з історії святкування 1 Травня на Україні; Найденко

П. П. Виступи селянства України проти грабіжницького характеру реформи 1861 р.: (До 125-річчя з часу скасування кріпосного права); Сурабко Л. Ф., Полетун Н. М. Використання архівних документів при підготовці тому «Чернігівська область» Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР; Кравцова Л. П. З досвіду підготовки збірника документів і матеріалів «Симферополь 200 лет»; Стеценко С. В. Архівні джерела про міжреспубліканське соціалістичне змагання колективів підприємств тракторного та сільськогосподарського машинобудування (1971—1980 рр.); Соколов В. М. З історії проведення перших комуністичних суботників у м. Одесі; Шевченко В. А. Документи Партархіву Донецького обкому Компартії України про підготовку кадрів для вугільної промисловості через систему професійно-технічної освіти (1929—1937 рр.); Колобов О. О. Документи і матеріали особливого фонду П. Г. Тичини у ЦДАМЛМ УРСР про депутатську діяльність поета у Верховній Раді УРСР; Кипку І. О. Актіві книги 1638—1648 рр. як джерело з історії селянства Волині; Гирич Т. Ю. Унікальні історичні документи повернено до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві; Гончарова Н. І. З досвіду удосконалення роботи з організаційно-розпорядчими документами в системі Академії наук Української РСР; Кравець М. М., Стрішенець М. М. Селянський рух на Україні 1826—1849 рр. Збірник документів і матеріалів; Шмельов В. Г. И. И. Коломийченко. Воспитание историй; Савчук В. П. Науково-теоретичний семінар з питань вивчення потреб суспільства в архівній інформації.

Архіви України, № 3. Ваганов Ф. М. Про завдання установ державної архівної служби СРСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС; Обговорення завдань архівних установ республіки щодо поліпшення їх роботи у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС; Демченко Л. Я. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві з історії святкування Першого травня на Україні; Бойчук О. І. Виконання запитів соціально-правового характеру в Державному архіві Тернопільської області; Болейко Л. П. Документи ЦДАЖР УРСР про здійснення в республіці заходів по охороні пам'яток історії та культури; Коцур В. П. Джерела про діяльність Комуністичної партії по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в період відбудови народного господарства 1921—1925 рр.; Зінченко А. Л. Архівні документи з історії аграрних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст.; Буравченков А. О., Кондратенко Л. В. Дружба, співробітництво и братская взаимопомощь. Трудящиеся Одесской области в социально-экономическом и культурном сотрудничестве народов СССР. Документы и материалы (1917—1982). Критика та бібліографія; Шейко В. М. Л. І. Ткачова. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму; Білаш Л. О. Науково-теоретична конференція, присвячена 100-річчю з дня народження С. М. Кірова; Ходоровський М. Д. Документальна виставка у ЦДАМЛМ УРСР, присвячена 90-річчю з дня народження І. С. Паторжинського.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА СТУДЕНТСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І СУЧАСНІСТЬ»

З 10 по 12 грудня 1986 р. в Одесі відбулася республіканська наукова студентська конференція «Великий Жовтень і сучасність», присвячена 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Її організував історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Вступним словом її відкрив проректор ОДУ по науковій роботі, проф. О. Г. Топчієв. Доповідач підкреслив, що студентські наукові дослідження — невід'ємна умова розвитку творчої думки студентів. Грунтовна методологічна база — насамперед ленінська теоретична спадщина, партійні документи та матеріали — допомагає їм вести активні пошуки в архівосховищах, бібліотеках, розширити коло джерел з історії Великого Жовтня. Завдяки системі наукових кафедральних семінарів, наукових гуртків, студентських клубів тощо ці питання активно вивчає студентська молодь.

В програмі конференції — 47 доповідей, з якими виступили представники університетських центрів нашої республіки (Києва, Донецька, Харкова, Запоріжжя, Одеси, Сімферополя, Чернівців, Ужгорода). Працювали три секції: «Великий Жовтень і соціальний прогрес», «В боротьбі за перемогу Великого Жовтня», «Міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (керівники — зав. кафедрами історичного факультету, доктори іст. наук, професори М. Ю. Раковський, З. В. Першина, С. І. Аппатова).

К. Колонтаєв (Сімферополь), І. Покотило (Чернівці), С. Горнов, О. Петричук, П. Мильчев, О. Черкаський, Н. Видоменко (всі — Одеса) у своїх повідомленнях розглянули питання формування політичної армії соціалістичної революції, висвітлили провідну роль робітничого класу, розкрили історичне значення ленінського положення про захист революційних завоювань.

Доповідачі, досліджуючи питання про встановлення Радянської влади на місцях, наводили досить цікаві документи й матеріали. Певну частину їх уперше введено до наукового обігу. Наприклад, студент 5-го курсу історичного факультету ОДУ С. Горнов, використавши матеріали Одеського державного архіву, зміг узагальнити дані про бойову діяльність ревкомів Одещини у період боротьби проти денікінців у 1919 р.

Історіографічні аспекти теми, проблеми критики буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Жовтня на Україні, розробки історико-краєзнавчих досліджень у своїх виступах розглянули Л. Базилевич, О. Кир'янова (Одеса) та інші. Втілення ідей Жовтня в про-

цесі будівництва нового суспільства, революційні перетворення, що відбулися в країні, — тема виступів О. Юрманової (Донецьк), Ю. Роляка (Харків) та інших.

Певну увагу було приділено розкриттю історичного значення Декрету про мир, принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом (О. Довженко — Одеса, О. Прудивус — Запоріжжя та інші).

Проблеми виховання молоді на патріотичних та інтернаціоналістських традиціях — тема виступів зав. відділом студентської молоді Одеського обкому ЛКСМУ М. Качура, М. Савенка — заст. директора республіканського молодіжного табору «Молода гвардія» (студентів-заочників історичного факультету Одеського державного університету).

Питання про міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції порушили у своїх доповідях О. Жиряков (Запоріжжя), А. Круглашов (Чернівці) та ряд інших.

Слід також сказати про те, що в роботі конференції взяли активну участь іноземні студенти, представники деяких країн Африки та Латинської Америки. Вони розповіли про вплив ідей Великого Жовтня на розвиток національно-визвольного руху в цих державах, крах системи колоніалізму. З цікавими повідомленнями та доповідями виступили Омар Ітуральде Шайлер (Панама), Жозе Вієгаш Сантьяго да Граса та Лусіо Лима Вієгаш Пінту (Сан-Томе і Принсіпі), Тадевос Ассебеворк Зеґейте (Соціалістична Республіка Ефіопія) та інші.

Учасники цього форуму обмінялися досвідом вивчення історії Жовтневої революції, нагородженням у вузах та школах нашої республіки.

На конференції було прийнято практичні рекомендації з актуальних проблем ідейно-патріотичного виховання молоді, активізації ролі студентів як лекторів-пропагандистів, які виступають перед різною аудиторією, а також з питань пошуку шляхів упровадження їхніх наукових досліджень в навчальний процес.

Незважаючи на те, що часом у деяких виступах не відчувалися елементи наукової дискусії на творчих засадах, уміння пов'язати свої пошуки з життям, практикою комуністичного будівництва, республіканська конференція допомогла більш рельєфно висвітлити ще невикористані резерви, необхідні для піднесення рівня науково-дослідної роботи студентів.

М. Ю. РАКОВСЬКИЙ (Одеса),

Т. М. ПОПОВА (Одеса)

РОЗШИРЕНЕ ВІТЗНЕ ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ «ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

18—19 грудня 1986 р. у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті ім. В. П. Затонського відбулося розширене засідання Наукової ради АН УРСР «Історія радянського суспільства». В ньому взяли участь члени Наукової ради, а також автори багатотомного видання «Історія класів і соціальних прошарків Української РСР». Серед присутніх на засіданні — співробітники Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів), Київського й Донецького держуніверситетів, Київського, Ворошиловградського, Полтавського, Кам'янець-Подільського педінститутів, Київського технологічного інституту легкої промисловості та ін. У роботі засідання Наукової ради взяв також участь заст. міністра освіти Української РСР, д-р іст. наук, проф. В. М. Курило.

З доповіддю «Завдання вивчення соціально-класової структури радянського суспільства у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС» виступив голова Наукової ради, директор Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуров, який всебічно проаналізував фактори зростання соціальної ролі історичної науки, її виховного потенціалу. Доповідач наголосив на необхідності дальшого піднесення рівня науково-дослідної роботи вчених-істориків, які повинні більш ґрунтовно вивчати документальний матеріал, правдиво, на основі марксистсько-ленінської методології висвітлювати історичні процеси та явища. У доповіді відзначалося, що глибшого вивчення й осмислення потребують питання, пов'язані з динамікою розвитку соціально-класової структури радянського суспільства, процесами зближення класів і соціальних груп на шляху до соціальної однорідності, до становлення безкласової структури суспільства.

З повідомленням на тему «Провідна роль робітничого класу в розвитку соціальної структури радянського суспільства» виступив зав. відділом історії соціалістичного і комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук, проф. С. В. Кульчицький. Доповідач всебічно розкрив фактори, що визначають процес зростання ролі робітничого класу в становленні і розвитку соціалізму. У повідомленні д-ра іст. наук І. М. Маковійчука «Селянство в соціально-класовій структурі радянського суспільства» було визначено методологічні принципи вивчення цієї проблеми, накреслено коло питань, які будуть висвітлені у відповідних томах «Історії класів і соціальних прошарків Української РСР». Цікавий та різноманітний за своїм характером фактичний матеріал, що розкриває зміни у соціальному обличчі робітничого класу в умовах побудови соціалізму, проаналізувала у своєму виступі д-р іст. наук, проф. З. Г. Лихолобова. Глибокий аналіз марксистсько-ленінського вчення про формування радянської інтелігенції в період побудови соціалізму було зроблено у повідомленні канд. іст. наук Л. І. Ткачової. Важливу і досі недо-

статньо досліджену тему, що характеризує соціальну спрямованість культурно-ідеологічної діяльності Комуністичної партії й Радянської держави, всебічно розкрив у своєму повідомленні «Культурна революція і становлення соціально однорідного суспільства» канд. іст. наук В. М. Даниленко.

Теоретичні проблеми зближення фізичної й розумової праці як важливої передумови становлення соціальної однорідності суспільства висвітлив д-р іст. наук М. Р. Плюш. На основі аналізу цікавого конкретно-історичного матеріалу, насамперед статистичних даних, визначив у своєму повідомленні вплив кількісного зростання робітничого класу на соціальну структуру Української РСР за період 1946—1985 рр. д-р іст. наук, проф. В. О. Романцов.

Д-р іст. наук П. П. Панченко своє повідомлення присвятив важливій і цікавій темі — основним законам зростання соціальної активності колгоспників в умовах удосконалення соціалістичного суспільства.

Практичні рекомендації, що впливають з аналізу різноманітного за своїм характером фактичного матеріалу, було зроблено у виступі на тему «Роль робітників в удосконаленні політичної системи радянського суспільства на сучасному етапі» канд. іст. наук А. А. Кондрацького. Важливим і актуальним проблемам сучасного етапу соціально-економічного розвитку українського села присвятив своє цікаве, побудоване на основі аналізу широкого кола конкретно-історичного матеріалу, повідомлення канд. іст. наук І. В. Рибак. Канд. іст. наук Л. А. Шевченко виступила з повідомленням «Підвищення культурно-освітнього рівня населення — фактор соціальної інтеграції радянського суспільства». Науковий редактор «Українського історичного журналу», д-р іст. наук М. В. Коваль у своєму виступі всебічно проаналізував стан вивчення історії класів, що відбувся в публікаціях журналу. Він також відзначив, що важливим завданням істориків є розробка насамперед методологічних проблем цієї важливої й актуальної теми.

Глибокий і аргументований історіографічний огляд літератури з важливої й актуальної теми «Робітничий клас — провідна сила міжнародної єдності радянського народу» зробила у своєму виступі канд. іст. наук Н. В. Комаренко.

В обговоренні доповіді та повідомлень взяли участь зав. кафедрою історії СРСР і УРСР Ворошиловградського педінституту, канд. іст. наук А. В. Торба, доц. Київського держуніверситету Л. М. Новохатко, ст. наук. співроб. Інституту суспільних наук, канд. іст. наук М. М. Драк, зав. кафедрою Кам'янець-Подільського педінституту, д-р іст. наук, проф. І. С. Винокур.

У заключному слові акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуров відзначив, що обговорення питань, пов'язаних з проблемою історії класів і соціальних прошарків в Ук-

раїнський РСР, сприятиме активізації роботи по підготовці семитомного видання, що відкриває собою новий напрям в історичних дослідженнях. Голова Наукової ради також висловив глибоку вдячність ректору Кам'янець-Подільського педінституту А. О.

Копилову та декану історичного факультету Л. В. Башенову за надану можливість провести на базі педінституту розширене засідання Наукової ради.

Л. А. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. І. КУЧЕРОМ

28 листопада 1986 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшого наукового співробітника В. І. Кучера «Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1944».

У виступах офіційних опонентів д-ра іст. наук, акад. АН УРСР П. Т. Тронька (Ін-тут історії АН УРСР); д-ра іст. наук, проф. Г. О. Куманьова (Ін-тут історії СРСР АН СРСР); д-ра іст. наук, ст. наук, співроб. Д. П. Григоровича (Ін-тут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Ін-туту марксизму-ленізму при ЦК КПРС), а також д-ра іст. наук В. М. Нем'ятого, чл.-кор. АН УРСР В. І. Клокова, у відзивах на дисертацію та автореферат, які дали Київський, Красnodарський, Харківський, Чернівецький держуніверситети, Вінницький, Полтавський педінститут, відзначалося, що автор на основі всебічного вивчення і систематиза-

ції історичного матеріалу, залучення нових документальних даних, зібраних в центральних, місцевих партійних та державних архівах, переконливо показав, що однією з важливих форм боротьби в тилу ворога була бойова діяльність підпільних організацій і груп. Дисертаційне дослідження дозволяє глибше пізнати всенародний характер боротьби радянських людей проти фашистських загарбників, повніше розкрити діяльність Комуністичної партії, яка зуміла забезпечити найбільшу ефективність ударів по ворожих військах у їх тилу і тим самим допомогти Радянській Армії швидше розгромити ворога.

Матеріали дисертації можуть бути використані при вивченні курсу історії СРСР і УРСР, підготовці праць з історії Великої Вітчизняної війни.

Спеціалізована рада прийняла рішення просити ВАК СРСР про присудження В. І. Кучеру вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

18 грудня 1986 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких кандидатських дисертацій та монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Леонов О. Л. (Донецьк) — Діяльність більшовиків України в профспілковому русі в роки реакції і нового революційного піднесення (1907—1914 рр.).

Раннев П. І. (Одеса) — Розробка В. І. Леніним теоретичних основ соціальної політики Комуністичної партії (1894 — жовтень 1917 рр.).

Торопчин Д. Г. (Львів) — В. І. Ленін та участь Червоної Армії в соціалістичному будівництві 1918—1923 рр.

Губа П. І. (Одеса) — Ідейно-політична робота більшовицьких організацій України в період тріумфальної ходи Радянської влади (жовтень 1917 — лютий 1918 рр.).

Мельничук О. П. (Київ) — Усна агітація та пропаганда більшовицьких організацій України в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 рр.).

Дорошко М. С. (Київ) — Діяльність Компартії України по формуванню керівних господарських кадрів промисловості республіки (1926—1932 рр.).

Москаленко В. Г. (Кривий Ріг) — Партійне керівництво Радами на Україні (1933—1941 рр.).

Тицький С. І. (Київ) — Ідеологічне забезпечення нової економічної політики (1921—1925 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Пічугін С. С. (Київ) — Організаційно-партійна та ідейно-політична робота Компартії України в ході відбудови народного господарства (1943—1945 рр.). (На матеріалах Дніпропетровської та Запорізької областей).

Польшакова В. В. (Київ) — Діяльність Компартії України по підвищенню ролі інтелігенції у зміцненні морального духу

трудящих республіки в перший період Великої Вітчизняної війни.

Когут П. В. (Львів) — Діяльність КПРС по політичному та організаційно-господарському зміцненню колгоспів (1946—1955 рр.). (На матеріалах парторганізацій західних областей України).

Базовкін Є. Г. (Київ) — Партійне керівництво діяльністю місцевих Рад народних депутатів по розвитку сфери обслуговування населення (1976—1985 рр.). (На матеріалах України).

Близнюк І. Н. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії по підготовці механізаторських кадрів для сільського господарства (1976—1985 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Болдирев В. В. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підготовці культурно-освітніх працівників (1971—1980 рр.).

Вароді В. П. (Київ) — Діяльність КПРС по розвитку науково-технічного співробітництва з соціалістичними країнами (1975—1985 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Глушаков В. О. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій Донбасу по вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму (1959—1965 рр.).

Голікова О. М. (Харків) — Діяльність Компартії України по розвитку сільсько-господарської науки та зміцненню її зв'язку з виробництвом (1981—1985 рр.).

Калініна Т. І. (Харків) — Діяльність Компартії України по підвищенню культурно-технічного рівня трудівників села (1981—1985 рр.).

Данилів І. П. (Київ) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ролі господарських керівників в ідейно-виховній роботі на селі (1981—1985 рр.).

Карабанова Є. М. (Київ) — Зміцнення радянсько-болгарського співробітництва в галузі науки та культури (1976—1985 рр.). (Досвід Компартії України).

Луговий В. О. (Сімферополь) — Роль партійно-радянської преси України в боротьбі з проявами ворожої ідеології та моралі (1976—1985 рр.).

Хмара А. К. (Полтава) — Діяльність КПРС по підвищенню соціально-політичної активності сільської молоді (1981—1985 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Шербаков В. І. (Харків) — Партійне керівництво інтернаціональним вихованням робітничого класу (1976—1980 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Шупак І. Я. (Запоріжжя) — Діяльність Комуністичної партії по дальшому розвитку середньої спеціальної освіти в Українській РСР (1966—1975 рр.).

Маловічко О. Г. (Київ) — Партійне керівництво вдосконаленням діяльності органів народного контролю (1981—1985 рр.). (На матеріалах України).

Данилюк М. В. (Ужгород) — Партійне керівництво соціалістичним змаганням за прискорення науково-технічного прогресу в лісовій та деревообробній промисловості Української РСР (1976—1985 рр.).

Коваленко В. А. (Суми) — Діяльність партійних організацій виробничих об'єднань України по прискоренню науково-технічного прогресу (1981—1985 рр.).

Маслюков К. А. (Київ) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ролі місцевих Рад народних депутатів в розширенні виробництва товарів народного споживання (1981—1985 рр.). (На матеріалах України).

Никорич А. В. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по ефективно-му використанню сільськогосподарської техніки (1981—1985 рр.).

Павлюк М. В. (Запоріжжя) — Партійне керівництво підготовкою технічних кадрів в середніх спеціальних учбових закладах. (1976—1985 рр.). (На матеріалах України).

Плахотніков М. І. (Харків) — Організаційне та ідейно-політичне зміцнення первинних партійних організацій та підвищення їх ролі в рішенні соціально-економічних завдань (1976—1985 рр.). (Досвід парторганізацій України).

Резнікова О. Є. (Київ) — Партійне керівництво впровадженням прогресивних форм організації праці (1981—1985 рр.). (На матеріалах парторганізацій промислових підприємств України).

Чайка В. М. (Сімферополь) — Партійне керівництво радянською військовою пресою по вихованню воїнів армії та флоту на революційних та бойових традиціях радянського народу та його Збройних Сил (1966—1975 рр.). (На матеріалах газет військових округів, груп військ та флотів).

Яловий В. Б. (Київ) — Діяльність КПРС по формуванню економічного мислення господарських керівників на сучасному етапі. (На матеріалах Компартії України).

Вознюк І. І. (Житомир) — Підвищення ролі партійно-радянської преси в прискоренні науково-технічного прогресу (1986—1990 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Кондратюк Т. В. (Київ) — Партійне керівництво підвищенням ролі літератури та мистецтва в комуністичному вихованні трудящих (1981—1985 рр.). (Досвід Компартії України).

Гузінець І. Ю. (Київ) — Діяльність КПРС по перебудові стилю і методів роботи партійних комітетів в умовах прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства (1986—1990 рр.). (Досвід роботи парторганізацій України).

Головко В. І. (Київ) — Діяльність Компартії України по формуванню у радянських людей непримиренності до буржуазної ідеології: Історіографія проблеми (кінець 50-х — середина 80-х рр.).

Горохова Л. Г. (Миколаїв) — Документи Комуністичної партії як джерело вивчення партійного керівництва культурним будівництвом на Україні (1926—1941 рр.).

Радченко Л. О. (Харків) — Партійне керівництво діяльністю Рад в період соціалістичного будівництва: Історіографія проблеми.

Губа А. В. (Харків) — Комсомол України — активний помічник Комуністичної

партії в розвитку технічного прогресу в промисловості (1981—1985 рр.).

Гололобов В. М. (Харків) — Комсомол України — активний помічник партії в боротьбі за підвищення продуктивності праці в промисловості (1981—1985 рр.).

Добрунова Л. Є. (Харків) — Комсомол України — активний помічник партії в боротьбі за прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (1981—1990 рр.).

Куліш С. М. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню ролі суспільних дисциплін в ідейно-політичному вихованні учнів середніх спеціальних учбових закладів (1976—1985 рр.).

МОНОГРАФІЇ

Кузьмін О. С. (Житомир), **Натикач П. І.** (Житомир), **Новік М. К.** (Житомир) — Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих (1933 — червень 1941 рр.).

Бондарчук О. О. (Київ) — Агропромислова інтеграція. (Досвід парторганізацій України в 70—80-ті роки).

Котенко В. П. (Харків), **Литвиненко М. М.** (Харків) — Партійне керівництво соціалістичним змаганням за підвищення продуктивності праці в промисловості в 70—80-ті роки. (На матеріалах Компартії України).

Войцехівський Ю. В. (Бердянськ) — Керівництво КПРС розвитком народної освіти в умовах удосконалення соціалізму (1961—1970 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Олейніков О. О. (Київ) — Мемуари як джерело вивчення життя та діяльності В. І. Леніна (1917—1924 рр.).

Комплексна тема колективу кафедри історії КПРС Ужгородського університету — Зміцнення співробітництва в процесі побудови і вдосконалення соціалізму (1945—1985 рр.). (Досвід Компартії України і Компартії Словачії).

Комплексна тема колективу кафедри історії КПРС Київського інституту харчової промисловості — Досвід КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу в агропромисловому комплексі. (На матеріалах Компартії України).

Советско-американская встреча на высшем уровне. Рейкьявик. 11—12 октября 1986 года. — М.: Политиздат, 1986. — 61 с.

XXVII съезд Коммунистической партии Украины, 6—8 февр. 1986 г.: Стеногр. отчет. — Киев: Политиздат Украины, 1986. — 375 с.

ЛИГАЧЕВ Е. К. Курсом Октября, в духе революционного творчества: Доклад на торжественном собрании, посвященном 69-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов в ноябре 1986 года. — М.: Политиздат, 1986. — 32 с.

АНОХИН В. А. Монетное дело Боспора. — Киев: Наук. думка, 1986. — 182 с.

БЕЛЯВСКИЙ М. Т. ...Все испытал и все принял: К 275-летию со дня рождения М. В. Ломоносова. — М.: Изд-во МГУ, 1986. — 222 с.

БЕСКРОВНЫЙ Л. Г. Армия и флот России в начале XX в.: Очерки воен.-экон. потенциала. — М.: Наука, 1986. — 238 с.

БОРИСОВ Н. С. Русская церковь в политической борьбе XIV—XV веков. — М.: Изд-во МГУ, 1986. — 207 с.

ВОЗГРИН В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны: История дипломатических отношений в 1697—1710 гг. — Л.: Наука, 1986. — 296 с.

ГОТВАЛЬД К. Избранное: Воспоминания о Клементе Готвальде. — М.: Политиздат, 1986. — 390 с.

XXVII съезд КПСС о социально-политическом и духовном развитии советского общества. — Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986. — 95 с.

Демографическая политика социалистического общества. — М.: Наука, 1986. — 192 с.

Историческая наука: Вопр. методол. — М.: Мысль, 1986. — 261 с.

Исторический опыт КПСС: Вопросы методологии, методики изучения и практического использования. — М.: Мысль, 1986. — 181 с.

История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. В 3-х т. Т. 3. — М.: Наука, 1986. — 391 с.

История крестьянства СССР. История советского крестьянства: В 5-ти т. Т. 2. Сов. крестьянство в период соц. реконструкции нар. хозяйства. Конец 1927—1937. — М.: Наука, 1986. — 448 с.

КУЛИНИЧ І. М. Син свого класу. — К.: Політвидав України, 1986. — 135 с.

Культурне будівництво в Українській РСР, 1928—червень 1941: 36. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1986. — 415 с.

ЛАДЫГИН Б. Н., БАРКОВСКИЙ А. Н. СЭВ: История, современность, перспективы. — М.: Междунар. отношения, 1986. — 143 с.

ЛЕБЕДИНСКИЙ Ю. П. Продовольственный комплекс Украинской ССР: Темпы и пропорции развития. — К.: Наук. думка, 1986. — 254 с.

ЛУЗИК К. С. Два мира — две национальные политики. — К.: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986. — 103 с.

МОРОЗОВ М. А. Нация в социалистическом обществе. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1986. — 174 с.

Мы — интернационалисты: Документы и материалы о междунар. связях ВЛКСМ и советской молодежи, 1945—1985 гг. — М.: Мол. гвардия, 1986. — 317 с.

Народное хозяйство Украинской РСР у 1985 році: Стат. щорічник. — К.: Техніка, 1986. — 398 с.

ОБИЧКИН О. Г. Краткий очерк истории Устава КПСС. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1986. — 144 с.

ПАВЛЮК С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX — початку XX ст.: Іст.-етногр. дослідження. — К.: Наук. думка, 1986. — 171 с.

Первый конгресс Коминтерна: Великий Октябрь и рождение междунар. ком. движения. — М.: Политиздат, 1986. — 551 с.

Під колоніальним ґнітом: Північ. Буковина в другій половині XIX — на початку XX ст.: Документи і матеріали. — Ужгород: Карпати, 1986. — 208 с.

Продовольственная программа СССР: Вопр. и ответы. — М.: Политиздат, 1986. — 286 с.

Робітничий рух на Україні: [Становище та боротьба робітн. класу, 1861—1884 pp.]: 36. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1986. — 424 с.

Содержание и структура единого народно-хозяйственного комплекса СССР. — М.: Наука, 1986. — 230 с.

Социально-культурный облик советских наций: По результатам этносоциолог. исследований. — М.: Наука, 1986. — 454 с.

Страны мира: Краткий полит.-экон. справочник. — М.: Политиздат, 1986. — 512 с.

ЧЕРКАШИН Д. С. Коммунистический идеал и личность: Вопр. методологии становления соц. образа жизни. — Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1986. — 175 с.

ШВЕДОВ А. А., ПОДЦЕРОВ А. Б. Советско-алжирские отношения. — М.: Прогресс, 1986. — 263 с.

ШИРЯЕВ Ю. И. Социальная однородность общества: Основные признаки и пути формирования. — К.: Наук. думка, 1986. — 208 с.

ЯЦКОВ В. А. Кадровая политика КПСС: опыт и проблемы. — М.: Мысль, 1986. — 317 с.